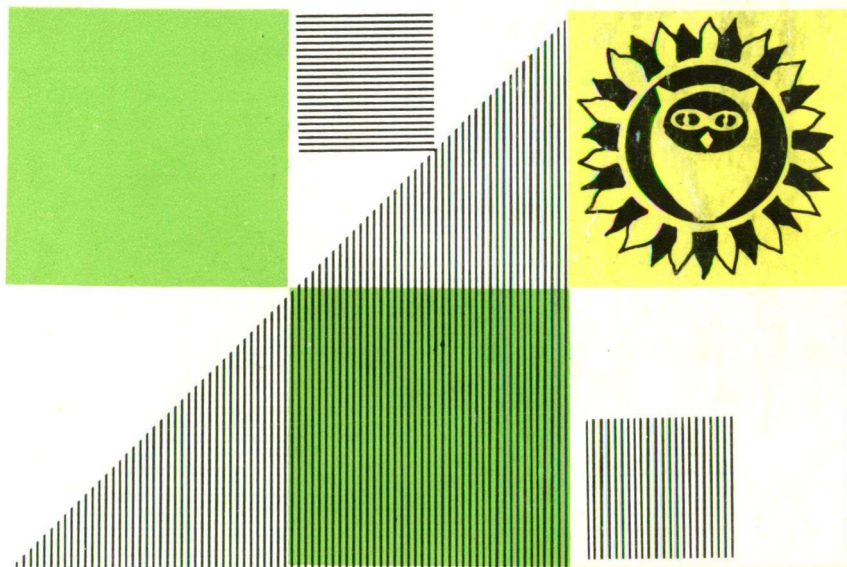

SZEGEDI NYÁRI EGYETEM

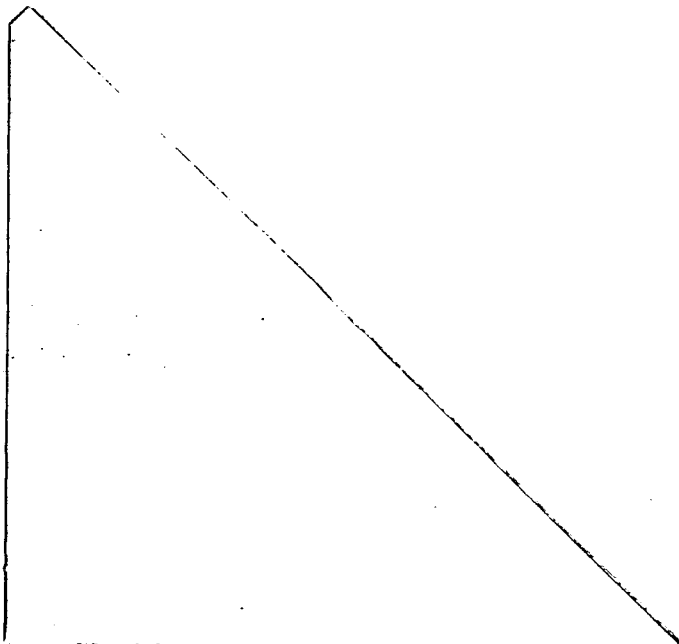
1980

MŰVELŐDÉSELMÉLET

9

HELYSEN
OLVASHATÓ

JATE
EGYETEMI GYÜJTEMENY

A 98804

M Ű V E L Ő D É S E L M É L E T

ÉRTÉK ÉS KULTÚRA

Szeged, 1980

ÖSSZEÁLLÍTÁS A TIT SZEGEDI IX. MŰVELŐDÉSELMÉLETI
NYÁRI EGYETEMÉN ELHANGZOTT ELŐADÁSOKBÓL

Szaklektorok:

Horuczi László

Koncz János

Székely Sándor

Felelős szerkesztő:

Molnár Zoltán

A

98804

ISBN 963 411 764 3

ISSN 0139-4118

Készült a TIT Rotaüzemében
Budapest VIII., Bródy Sándor u. 16.

Gy.sz.: 81.674 - Példányszám: 400 - 18,5 (A/5) iv
Kiadásért felelős: Radványi Gáspár

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
--------------	---

ELŐADÁSOK

Vitányi Iván:	Az érték fogalma	9
Köpeczi Béla:	Érték, értékrend, művelődés	25
Szántó Miklós:	Értékrend, életmód, kultúra	36
Hankiss Elemér:	A magyar társadalom értékrendje	48
Harsányi Ernő:	Az ideológiai tudat változásának néhány problémája	76
Koncz János:	A szocialista munka- és egészségi kultúra	96
Mihály Ottó:	Értékrend a mai iskolában	121
Ancsel Éva:	A művészi értékek birtokbavétele ...	140
Veres András:	Irodalomértelmezés és értékorientáció	154
Deme László:	A nyelv kultúráközvetítő és érték-megőrző szerepe	183

Horuczi László:	A családmódel átalakulása, a család értékmegőrző, hagyományozó szerepe	203
Csikós József:	A tömegkommunikáció szerepe az értékrend és az életmód alakításában	222
Gyarmati Kálmán:	A közművelődés feladatai és mai problémái az értékrend formálásában	243
Riesz Béla:	A művelődési értékekre nevelés alapvető tényezői 10-14 éves életkorban	260

B I B L I O G R Á F I A

Nagymiklósi Erzsébet: Válogatás az "Érték és kultúra" c. téma irodalmából /1970-1980/...	280
--	-----

B L Ó S Z Ó

A TIT Csongrád megyei Szervezete 1980-ban kilencedszer rendezte meg hagyományos Szegedi Művelődéstudományi Nyári Egyetemét. A megelőző nyári egyetemek előadásai kiadásra kerültek, és részben a tradíciók folytatásaként, részben pedig a témakör fontosságát is figyelembe véve az alábbi írásokkal közreadjuk az 1980. évi előadások anyagát is. Az előadások és az azokat követő viták társadalmi és tudományos életünk egyik lényeges problémájához az "érték"-hez kapcsolódtak, és az előadók személyében a mai magyar kutatók közül neves szakemberek fejtették ki véleményüket, elképzeléseiket.

A nyári egyetem előadásait, mint az a közreadott cikkek-ből is kiderül, a tematikai gazdagság jellemezte, hisz az érték fogalmának közgazdasági, filozófiai-szociológiai, művészeti stb. megadásán túl az előadók kitértek a mai magyar társadalom értékrendjének, az életmód, a kultúra, a művészet, az iskola értékeinek a bemutatására, továbbá szerepeltek az értékek létrehozásának és továbbadásának olyan területei is, mint pl. a közművelődés, az irodalom, az iskola, a munka és egészségi kultúra, a tömegkommunikáció, a család, a nyelv. A tematikai gazdagságból következik, hogy az egyes előadások nem érintették a felvetett kérdések minden vonatkozását, hisz ahhoz több nyári egyetem se lett volna elegendő, továbbá az előadók nem törekedtek végleges lezárt választ adni a felmerült problémákra, sőt mint többen is utaltak rá, bevezető szavaikban, szándékosan nyitva hagytak kérdéseket, hogy ezzel továbbgondolkodásra készítsenek. Ez jellemzi többek között Vitányi Iván: Az érték fogalma, Hankiss Elemér: A magyar tár-

sadalom értékrendje, Ancsel Éva: A művészi értékek birtokbavétele és még több más megtartott előadást is.

A kötetben szereplő anyagokon éreződik az előadás jellege; ennek megfelelően a stílus, a logikai menet helyenként eltér a publikációkban megszokott stílustól, gondolatmenettől, esetenként a gondolatok megfelelő kiforrottságának a problémája is felvetődhet, de éppen ezzel jár együtt a nyitottság, a továbbgondolkodásra való késztetés és az ugyancsak értéknek tekinthető életközelség, a mai valósághoz való kapcsolódás.

A mára való koncentráció végigkíséri a kötet szinte minden tanulmányát és ebben gyökereznek a legfőbb értékei is. A mához való kapcsolódás egyik sajátos megnyilvánulását jelenti az a kritikai hang is, amely több előadás jellemzője. A valóság visszasságainak, hibáinak kritizálása a társadalomtudományok lényeges feladata, ugyanakkor a kritizálásnak mindig normál határai, keretei vannak, és el kell kerülniük a túlzásokat, a túlzott absztrakt jellegét. Nagyon figyelemreméltóak azok a kritikai szempontok és kritikai megjegyzések, amelyeket Hankiss Elemér: "A magyar társadalom értékrendje" c. írásában találhatunk. Végsősoron igaza van, amikor az értékrend területén meglévő ellentmondásokról beszél, de számos kérdésnél erősen túloz. Túloz akkor, amikor kijelenti, hogy az értékrend és értéktudat válságban van Magyarországon, hisz nem valószínű, hogy tudna példát felhozni arra, hogy a világon ma melyik országban letisztultabbak, stabilabbak, kevésbé ellentmondásosak az értékrendek és értéktudatok. Ha pedig ez így van, akkor nem is vagyunk olyan siralmas helyzetben, mint az cikke hangneméből következik. Nagyon megkérdőjelezhetőek a szerző további kitételei is, mint pl.: a felbomlott régi közösségek helyett nincsenek tartalmas közösségeink, hogy importálunk értékeket, de értékrendet nem, nincs köteleességtudat, felbomlottak, kiüresedtek a normák stb. A szerző ezeknél a kérdéseknél - bár maga is bejelenti, hogy szándékosan túloz - a túlzást majdnem a megengedhetőség határán is túlfeszíti és nem indokolja meg a túlzó nézeteit. A kifejtett elképzelések

a túlzások ellenére is igen elgondolkodtatóak és arra inspi-
rálnak, hogy jobban, sokoldalúbban kell megismernünk mai tár-
sadalmi valóságunkat, így vitatott igazságértékekkel is alkal-
masak és méltóak arra, hogy szélesebb körökben is ismertté
váljanak.

A kritikai szellem a fentebb említett íráson túl, más
írásoknak is sajátossága, ami abból is következik, hogy egy
nyári egyetem előadásán nem kész sémákat, lezárt tételeket
kell elsősorban ismertetni, hanem problémákat felvetni, át-
gondolásra késztetni és ezen keresztül hozzájárulni helyes
nézetek és gondolkodásmód kialakulásához is. A kritikus meg-
közelítési mód az elmondottakon túl ma divatjelenség a tár-
sadalomtudományokban, egyrészt, mert egy régebbi időszakban
a kritikai elemek háttérbe kerültek más egyéb, főleg pozitív
jellegű tények bemutatásai mögött, másrészt a kritizálás min-
dig hatásosabb az előadásokban, mindig több izgalmat vált ki,
mint a tudomásulvétel, a helyeslés, vagy a tények pozitív áb-
rázolása.

A kritikai szempontok és a valóság más módon történő áb-
rázolása között van egy helyes arány, amely azonban konkrét
témaköröktől helytől, időtől, céltől is függ. Ugy érezzük a
kötetben szereplő cikkek megfelelnek a helyes arány követel-
ményeinek, még akkor is, ha nem kevés kritikai elvet tartal-
maznak, hisz céljuk a helyes ismeretek megadásán túl a figye-
lemfelkeltés, a problémák helyes megértése igényének a kivál-
tása. A fenti igényeket, célokat a kötetben található arány,
úgy érezzük megfelelően kielégítheti, ugyanis a kritikai jel-
legű kitételek mellett szerepelnek olyan ábrázolásmódok is,
amelyek a kritikaiakkal együtt lehetővé teszik az értékek tor-
zításmentes, helyes ábrázolását.

A kötetben szereplő egyes írások "beérettségi foka" a
kérdések kifejtésének szintje, eltérő képet mutat, ami egy-
részt következménye az előadás-jellegnek, de annak is, hogy
különböző szerzők más, más módon és stílusban megírt írásai-
val találkozhatunk a cikkgyűjteményben. A színvonal egyenet-

lenségek megmutatkoznak a nyelvezetben a hivatkozások, források megjelölése területén is. Az itt felvethető problémák nem annak a következményei, hogy az egyes szerzők nem tudnának ilyen értelemben is sokkal tökéletesebbet, színvonalasabbat alkotni, hanem annak, hogy egy ilyen jellegű kiadásban - egy nyári egyetem előadásairól van szó - nem is állíthatjuk fel az iskolázottság és csiszoltság, a kiforrottság túlzott követelményét. Továbbmenve az előadások nagy része magnetofonról íródott át, és utána történt meg kisebb módosítása, elsősorban átszerkesztése, stilizálása és így a kívánatos követelményeknek csak bizonyos szintjéig lehetett eleget tenni. Ennek ellenére az a véleményünk, hogy a közlésre kerülő anyagok színvonala mind eszmei-tartalmi, mind formai, nyelvi, szerkesztési szempontokkal megfelel a hasonló jellegű kiadványokkal szemben támasztott követelményeknek és jó szolgálatot tehet a közművelődésünk egészének is.

A következőkben sorra kerülő írásokat mindenekelőtt a Művelődési Nyári Egyetem volt hallgatóinak ajánljuk, akik végighallgatták ezeket az előadásokat, vitatkoztak róluk és kérték a megjelentetésüket. Kérésüknek és ígértüknek kívánunk a megjelentetéssel eleget tenni. De ajánljuk kötetünket mindazoknak, akiket érdekel a mai magyar valóság és értékeinek, értékrendjének sajátossága, akik nem szemellenzősen, mereven nézik gyorsan változó életünket, és akiket e problémák nem elijesztenek, hanem gyakorlati, társadalmi-közéleti aktivitásra serkentenek. Ugy érezzük a következő írások minden érdeklődőnek jó szolgálatot tehetnek abban, hogy az értékeket helyesen értelmezzék, társadalmi szerepét megértsék és ezáltal jobban eligazodjanak társadalmunk bonyolult értékrendjében.

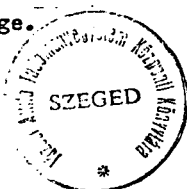
Horuczi László

AZ ÉRTÉK FOGALMA^x

A címből is kitetszik, de szóbeli intéseket is kaptam, hogy a várakozás az érték fogalma felé irányul, tehát azzal kell foglalkoznom.

Véleményem szerint az értéknek nem egy, hanem több fogalma van, másféleképp használják a filozófiában, a szociológiában, a pszichológiában, a történelemben, a közgazdaságban, és mint minden divatos fogalomnak, időnként van olyan jellege, hogy feleslegesen is használjuk. Ha pl. azt mondjuk, hogy az embereknek érték az, hogy külföldre járjanak, akkor megkérdezhetjük, hogy mennyivel több ez annál, mintha azt mondjuk, hogy szeretnek külföldre járni. Ha azt mondjuk, hogy az embereknek érték a családi élet, akkor ez mennyivel több, mintha azt mondjuk, hogy az emberek családokban élnek, és nem is akarnak nagy egészében egyelőre más formát felvenni, vagy ha azt mondjuk, hogy az embereknek érték az autó, akkor az mennyivel több, minthogy az emberek szeretnék autót vásárolni és vásárolnak is amikor lehetőségük van rá. Ha mindezekbe a mondatokba folyton közbeékeljük, hogy "érték", akkor nem jutottunk újabb ismerethez, csak használtunk egy olyan absztrakt fogalmat, amely a dolgot bonyolulttá teszi és önkénytelenül elkezdjük kérdezni, hogy mi is hát akkor az érték?

^x Az előadás szerkesztett szövege.

Az érték fogalmának ilyen túlburjánzása azt hiszem megfigyelhető az utóbbi néhány évben a különböző tudományágak irodalmában és a sokféle tisztázatlanság, ami az érték körül van azt hiszem, hogy ebből származik. De mindezzel nem azt akarom mondani, hogy ilyen fogalom, hogy "érték" nincs, sőt éppen azt szeretném tudatosítani, hogy van, de ha elemezni akarjuk, akkor próbáljuk lehántani róla azt ami felesleges, azt ami nem elsődlegesen szükséges, tehát olyankor használjuk az "érték" szót, az "érték" fogalmat, amikor arra okvetlenül szükség van.

Ha a fogalom elemzésébe akarunk bocsátkozni, akkor ott kell kezdeni, hogy más-más értékfogalmakkal dolgozunk a különböző tudományágakban, és anélkül, hogy valamennyit külön-külön elemezni akarnám, két nagy csoportra osztanám: az egyik a filozófia-szociológia és a csatolt tudományok; a másik pedig a közgazdaságtudomány. Mind a kettőben használják az érték fogalmát, úgy tűnik sokszor egymással ellentétes értelemben.

A marxi-közgazdaságtanban és ennek előzményeiben, a klasszikus közgazdaságtanban is az érték forrása a munka, minden érték végül is a munkából, illetve a munkából és a természet által nyújtott javakból származik. A javakat csak akkor tudjuk felhasználni, ha munka társul hozzá, emberi fogyasztásra alkalmassá tesszük.

Az érték forrása tehát a munka és bár ez elsősorban a tárgyakra vonatkozik, de a kulturális értékektől és a szolgáltatásoktól kezdve, a tisztességtől, az erkölcsig, a becsületig mindennek van értéke, amely a marxi felfogás szerint mindig a társadalmilag befektetett munkától függ.

Ha a humán tudományokra gondolunk, a filozófiára és a szociológiára, akkor abban az értéknek szinte diametrálisan ellentétes felfogása jelenik meg, amelyben az érték forrása nem a befektetett munka, tehát nem valami ami mögöttünk van, hanem inkább valami, ami előttünk van. Az érték valamilyen ideál, ami még nincs, de meg szeretnénk valósítani, valamilyen

cél, ami felé törekszünk. Más megfogalmazás szerint az érték-filozófia egyik megalapítója /megalapozója/, a magyar Böhm Károly vallotta, a ténytudományok a valósággal, a humán tudományok pedig az értékkel, a lehetőséggel foglalkoznak. Ugyanezt mondta a neo-kantiánus filozófia a század elején, a ténytudomány, mondjuk a történelem azzal foglalkozik ami egyszer volt, de a filozófia és az értéktudományok azzal foglalkoznak, aminek lennie kellene. Ilyen értelemben az érték független a ténytől, a tény fölött van, a tény előtt van, célkitűzés, ami felé az emberiség törekszik, de nem maga a megvalósulás. Itt egy dialektikus játék van. 'Ami felé törekszünk az a cél, amit elértünk az a valóság. Az érték mindig a célt jelenti, aminek a megteremtését szorgalmazzuk.

Ismét más megfogalmazásban az érték hiány, amit meg akarunk teremteni, de nem olyan hiány ami közömbös számunkra, hanem olyan, amit akarunk hogy legyen. Tehát itt nem a sein-nek, hanem a sollen-nek a kategóriája van jelen.

Ha végignézzük a szociológiai irodalomban található elemzéseket az értékről Max Wébertől kezdve azt látjuk, hogy az érték valami irányultság, attitűd, ami felé törekedni akarunk, ami felé fordulunk, amit meg akarunk teremteni, aminek hiányát érezzük, amit a jövőtől várunk. Normaként jelentkezik az erkölcsben, és elvárjuk, hogy aszerint viselkedjenek az emberek. Mindenképpen olyan cél, ami felé törekedni akarunk. Ugy tűnik, hogy itt két egymással ellentétes értékfogalommal dolgozik a marxi közgazdaságtan, és a marxi filozófia és szociológia is. Az újabb irodalomban a kettőnek a viszonya nem teljesen tisztázott. Ugy tűnik, minthogyha itt ellentétes dolgokról lenne szó. Amikor néhány évvel ezelőtt az értékkel kapcsolatos vitákban először vetettük fel, hogy ez így nem jó, olyan fogalmat kellene kidolgoznunk, amelyikben nincs ez a belső ellentmondás, hanem egyaránt érvényes mind a kettő, akkor ez nagy ellenállásba ütközött. Voltak akik nagyon határozottan azt mondták, hogy válasszuk ezt külön, ha a közgazdaságról be-

szélünk, akkor egy olyan fogalomról beszélünk, aminek a forrása a munka; ha a szociológia-filozófiáról, akkor olyan értékfogalomról, aminek forrása a cél, a jövő, az irányultság, és ne próbáljunk a kettő között egyeztetni.

A magam véleménye szerint a két fogalom mégis egységes, mert a jövő és a múlt is egységes folyamatba tartozik, és éppen a marxista filozófia alapján egységes a cél és a munka is. Csak olyan célt tűzhet ki az ember magának, aminek már a múltban megvan az alapja. Módosíthat természetesen, de ahhoz, hogy valamit célul tűzhessen ki, ahhoz az alapot, a lehetőséget előbb keserves munkával meg kell teremteni.

Ezt a tételt elemibb fokon az egyszerű munkafolyamatban is lehet látni, és ezt Marx kifejtette a Tőke első kötetében, azokban az ismert szakaszokban, ahol elmondta, hogy az ember, amikor kőbaltát készít, akkor célja, hogy megteremtse a kőszerszámot és a fejében már készen van a szerszám képe, az ideája, mint érték, mielőtt még megteremtette volna.

Az emberiség végül is lépésről-lépésre halad, és azok a lépések, amiket megteszünk, azok voltaképpen nagyon-nagyon picinyek, araszolgatva haladunk. Utólag meglehet nagynak tűnik egy lépés, de tulajdonképpen az nagyon kicsi. Példa erre Bartók zenéje, amely az elődökhöz képest merő újításoknak a sorozata. Ha alemezni kezdjük, hogy mennyi mindent halmozott fel az európai zene addigra míg Bartók elkezdte a saját stílusát kialakítani, és matematikailag ki tudnánk számítani, hogy mennyi egységet képez a hagyomány amit Bartók átvett, és mennyi volt ahhoz képest amit ő maga egyénileg, mint új elemet hozzáadott, akkor kiderülne, hogy a hagyományhoz képest annak aránya nagyon kicsi. Igaz, hogy mi, akik benne élünk a kultúrában azt a kicsit is nagyon nagyra tudjuk értékelni és újszerűsége mellbevág bennünket abban a pillanatban, amikor találkozunk vele, mert úgy vagyunk megalkotva, hogy a konvenciókra függesztjük tekintetünket és nehezen tudunk attól eltérőt befogadni. Bólyai János azt mondta, hogy "a semmiből új világot teremtet-

tem". Dehát nem a semmiből teremtette azt az új világot, arról az új világról, amiről ő beszélt, arról sok mindenki gondolkodott, és Bólyai újítása ahhoz adott valamit, amit már eddig a tudomány megteremtett.

Ezért úgy hiszem, hogy a két dolog ilyen értelemben - a múlt és a jövő, a befektetett munka és a kialakítandó ideál - a legszorosabb dialektikus összefüggésben van. A kialakított ideál függ attól, hogy mit teremtettünk meg eddig, a munkát pedig abba fektetjük, amit ideálnak tudunk elképzelni. Tehát a kettő között egyrészt kapcsolat, másrészt egy állandó feszültség van. Maga a fogalom, az érték fogalma voltaképpen egységes, csak abban különbözik egymástól, hogy a két pólus közül melyikre helyezzük a hangsúlyt. Arra helyezzük-e, hogy itt valamire törekszünk, vagy arra helyezzük-e, hogy valamit már elértünk. Ugy érzem, hogy egy egységes fogalommal dolgozhatunk, amely természetesen a maga egységessége következtében meglehetősen elvont is.

Ezzel ezt a részt, amelyben magával a fogalom alapjaival igyekeztem foglalkozni be is fejezném. Meglehet, hogy igen egyszerű, vagy egyszerűnek látszik ahogyan elmondom, ugyanezt sokkal bonyolultabban is el tudnám mondani, de ha az ember eljut oda, hogy valaminek az egyszerűségét találja meg, akkor feleslegesnek tartja a bonyolultságot.

Még egy dolgot szeretnék ehhez hozzátenni, ami szintén a fogalomhoz tartozik. A filozófiai nyelvben divatos szó, nagyon szorosan összefügg az értékkel az objektiváció. Amióta a marxizmus filozófia, különösen a gazdaság-filozófia megjelent és a filozófusok körében népszerűvé vált, azóta az objektiváció fogalma is központi szerepet tölt be. Arról van szó, hogy az embert az különbözteti meg más élőlénytől a Földön, hogy objektivációt teremt, azaz a természet tárgyait olyanná formálja, hogy azok az ember arcát is őrzik, a természet tárgyait "elemberiesítik", saját magát az ember viszont "eltárgyasítja". Ezalatt azt

értjük, hogy az ember által termelt, létrehozott tárgyak magukon viselik az ember képét, az objektívációk az emberi közösséget is, /mert az is magán viseli a mi képünket, és abban is benne van a mi munkánk/, tehát az objektíváció ilyen értelemben egy szélesebb fogalmát adja mindannak, amit az ember teremtetett, mindannak amibe az emberi munka befektetődött. Nemcsak a tárgyakat, hanem az erkölcsi normákat, a társadalmi szokásokat, és mindazt, ami a kultúra szférájába tartozik.

A kérdés akkor az, hogy egyazon fogalom-e az objektíváció és az érték? Kell-e nekünk ez a két fogalom, mert mindaz, ami objektíváció, annak értéke van az emberi társadalomban, és ami érték, annak objektívációnak is kell lenni, mert különben nem lehetne érték sem. Azt hiszem, hogy ez a kettő azonos, ugyanúgy két oldala a fogalomnak, mintahogy a munkánk és a célunk is egységet alkot. Az objektíváció és az érték is egy ilyen kettősséget alkot, de más dimenzió szerint beosztva, azonos azzal, amit a nyelvészek úgy szoktak nevezni, hogy a nyelv és a beszéd különbsége. A nyelv az egy absztrakt dolog, bizonyos mennyiségű szókészletnek és nyelvtani szabálynak az összessége. A nyelv nem létezik természetesen a valóságban, a nyelv csak a beszéd aktusaiban létezik. Ilyen értelemben az érték olyan mint a nyelv, és az objektíváció olyan dolog mint a beszéd.

Meg kell különböztetni az értéknek két fajtáját, a használati értéket és a csereértéket. Ez a kettő nem azonos, nem azonos történelmileg sem. Az ember a maga számára hamarabb fedezte fel a használati értéket, mint a csereértéket. Nemzedékek, társadalmak sora élt anélkül, hogy ismerte volna a csereértéket, csak a használati érték szerint élt. Más társadalmak, elsősorban a kapitalizmus, kialakított új értékfogalmat, amely voltaképpen megváltoztatta a társadalom egész értékrendjét, egész értékstruktúráját, a társadalom egész viselkedését.

A használati és a csereérték marxista megfogalmazásban azt jelenti, hogy a használati érték forrása a megkülönböz-

tetett munka; a csereértéké pedig a meg nem különböztetett munka. Ezalatt az értendő, hogy használati értéke egy háznak attól van, hogy megkülönböztetett munka van benne. Tehát a megkülönböztetett munka forrása a használati értéknek, és a meg nem különböztetett, az absztrakt munka forrása a csereértéknek. Ehhez a folyamathoz, hogy vissza tudjuk vezetni a munkát a befektetett munka mennyiségéhez, végtelen absztrakcióra van szükség, fel sem tudjuk fogni, hogy micsoda nagy lépés volt ez az emberi gondolkodás történetében. Egy teljesen más rendszert alakított ki a gondolkodásban, és a viselkedésben egyaránt. Véleményem az, hogy ez a lépés a használati értéktől a csereérték felé az emberi gondolkodást, cselekvést, a mindennapi életet átalakította, és ez összefügg az emberiség egész fejlődésével.

A szociológia azt mondja, hogy vannak elsődleges és másodlagos, vagy azt hiszem helyesebb fordítással primer és szekunder közösségek. Az elsőfokú közösségek természet-adták, ilyen a család, benne az ember teljes személyiségével van jelen. Marx úgy mondja, hogy az egyén még a közösség köldökzsinórjáról nem szakadt le, beletartozik a közösségbe, a közösség nélkül voltaképpen nem is létezik, ez szabja meg emberi magatartását is. A szokásoknak és a rítusoknak a szerepe az első fokú közösségben sokkal nagyobb, de sokkal közvetlenebb mint később. Az ember aszerint él, amilyen formában ezek a szokások megszabják.

Gondoljunk csak arra, hogy milyen volt mondjuk egy hagyományos életet élő parasztembernek az élete mielőtt még kialakult volna az ipari civilizáció. Beleszületett egy faluközösségbe, abban a faluban 2-300 ember élt. Ezt a 2-300 embert ismerte, ebben a közösségben nőtt fel, kívülről-belülről ismerte. Teljesen más szituáció a mi életünk, nem ismerjük egymást és nem is szándékozunk egymást megismerni.

A hagyományos közösségben a másik nem kiválasztása is nagyon egyszerű, mert hiszen úgy nő fel, hogy akit elvehet feleségül, vagy akihez férjhez mehet /abban a 2-300 fős közösségben van/ 20 fő azonos korú. Ebből kiesik különböző okok folytán 15, marad 5, akiket egy éves kortól 20 éves korig alaposan megfigyelhet, és amikor dönt házasságról, akkor az már teljes jogú döntés. Nem azért kevesebb itt a válások száma, mert kevesebb a rossz házasság, hanem mert nincs más lehetőség, az 5 közül választott egyet, ha a másikat választja, abban ugyanúgy tudja, hogy mi a hiba. Teljesen más a mi szituációnk, akik azt hisszük, hogy a választási lehetőségünk végtelen.

Amikor megszületik a parasztyerek a hagyományos közösségben, társadalomban, az élete végig el van rendezve, élete a maga egészében a hagyományok, szokások, a használat által meghatározott. Ebben az életformában az asztal egyenlő azzal a diófával, amelyet a dédapja vagy dédúkapja ültetett, amely megnőtt, kivirágzott, nemzedékek ültek alatta, majd kivágatott és asztal készítettett belőle. Tehát mindennek személyes jellege, személyes összefüggése a legnagyobb mértékben megmutatkozik.

Ha elolvassuk a Thomas Mann József-jét abban erre az életmódra utalások vannak. Amit József csinál az meg van írva, el van mondva, szóval benne van a mítoszban, és be kell teljesíteni az írást, be kell teljesíteni az írott szabályokat. Ez a tradíció által vezetett ember, amely megszabott életformát hoz létre.

A művészetnek ugyanez a szerepe. A népművészet a maga eredeti életében, a hagyományos életformában nem úgy élt mint most, amikor felújítjuk, megtanuljuk a kottából vagy a hangfelvételtől, aztán jól-rosszul eljátszuk, hanem kisgyermek kortól kezdve meg kell tanulni. Azért csinálják a népművészetet, mert az életük nyomorúságos, küzdelmes és kegyetlen. A művészet jelenti azt a lehetőséget számukra, hogy mégis em-

bernek érezzék magukat. Amit a népművészet ebben a rendszerben jelentett az egészen más, mint a mi másfajta életünkben. Tehát mindent együttvéve, ez a világ a használati érték szintje, még nem alakult ki a csereérték, az árutermelésre és az áruforgalomra, árufogasztásra épített társadalom, hanem az ember ezekben a közösségekben egy másfajta értékrendszer szerint él.

Ezzel szemben a társadalom fejlődése létrehozott /első-sorban az árutermelő kapitalizmus/ egy olyan másfajta értékrendszert, amelyben a dolgok már nem így vannak. Az asztal értékét nem az szabja meg, hogy a nagyapám csinálta, ez csak egy járulékos dolog, hanem hogy ennyi és ennyi forintba, pengőbe, dollárba, francia frankba került, tehát minden vissza van vezetve egy absztrakt érték kategóriára. Az értéknek olyan hierarchiája jön létre, amely egy mennyiségi skálán helyezhető el. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ember leválik a közösség köldökzsinórjáról, nem tartozik már olyan szervesen sem a családhoz, sem máshoz. Majd az ember autonómiát tulajdonít magának, és létrejönnek azok a magasabb típusú, másodlagos közösségek, amelyben már nemcsak néhány, vagy néhány száz ember egyesülhet, hanem ezrek és százezrek, vagy milliók tartozhatnak bele a közösségbe, tagjai már nem ismerik egymást. A paraszti élet munkafolyamataiban a munka egysége a család, vagy adott esetben néhány tíz főre terjedő egység. Itt viszont a gyár az egység, amelyben esetleg már több ezer ember dolgozik, mindenki egy részfolyamatot végez el, és nem is szükséges, hogy ismerje a másikat. Csak annyiban ismeri, hogy közös munkában vesznek részt, egy a munkaszervezet.

Szemben a paraszti élettel, ahol nincs külön család és külön munkaszervezet, hanem azonos a család és a munkaszervezet. A paraszti életben ugyanazt a szerepkört játssza az ember a családban, mint a munkahelyen. Az új társadalomban az embereknek más viszonyuk van, más viszonylatrendszert építhetnek ki, másfajta emberek lehetnek a munkahelyükön, és mások a családban, a különböző közösségekben. Személyiségük

nem egységes, hanem többértévé válik, és kérdés az, hogy kialakul-e az a bizonyos belülről irányított ember? A szokások már nem elégségesek, hogy szabályozzák az életünket, nincs az a szokásrendszer, amely erre teljesen alkalmas lenne. Vannak bizonyos szokások, amelyekhez alkalmazkodunk, de a szokásrendszer nem lehet teljes ahhoz, hogy megfelelően tudjunk élni.

Két megoldás kínálkozik: vagy belülről elsajátít egy olyan értékrendszert, amelyre biztosan támaszkodhat, és végig viszi az ember amit elhatározott, amit erkölcsösnek, jónak, tisztának, értéknek tart; vagy pedig a kívülről irányított magatartás szerint alkalmazkodik ahhoz, amit éppen talál, megpróbál evickélni a létező változatok között. Most természetesen egyik sincs tiszta formában. A teljesen kívülről irányított embernek is van valamiféle elgondolása arról, hogy hogyan kell élni, de mégis ez a két magatartás azt hiszem eléggé világosan elkülöníthető egymástól, az első a használati érték szerinti, a másik a csereérték szerinti.

A művészetnek a szerepe is itt csereérték szerintivé válik. Azt a példát szoktam felhozni a reneszánsz, de különösen a reneszánsz előtti korból, hogy amikor a plébános képet rendelt Cocteau-tól, akkor nem arra gondolt, hogy Cocteau majd egy olyan képet fest neki, amiben az 1980-ban arra vetődő magyar turista is ámulattal fog gyönyörködni, hanem arra, hogy a templomban szükség van egy oltárképre, amire bemennek a parasztok és imádkozni fognak előtte. Akkor még nem voltak múzeumok, amiben ki lehetett volna állítani a műtárgyat, ez a gondolat egyszerűen fel sem vetődött, elképzelhetetlen volt, hogy ott összegyűjtik az értékeket és meg lehet nézni a festményeket. Ha valakinek akkor elmondták volna ezt a gondolatot, az lehetetlen lett volna. Éppen olyan, mint Orfeusz, a dalnok, miközben pengette a hárfáját, odamentünk volna hozzá és azt mondtuk volna, hogy uram, ez a zene nagyon szép, de gondolja el, hogy kétezer év múlva nemcsak ez lesz ám, majd össze fognak jönni és nem egy lantos fog pengetni, hanem kétszáz, és egy-

szerre fogják húzni a vonót és lesz egy karmester. Sőt még az is lehetséges, hogy el sem kell menni, hanem kitesznek egy kis dobozt, és abból fogják hallgatni a zenét. Orfeusz azt mondta volna, hogy ő ezt már nem akarja megélni, mert neki az a zene, hogy a kezébe veszi a lantját és a közönségnek az arcába mondja el, és nemcsak azért, hogy gyönyörködjön, hanem azért, hogy a tanulságot leszűrjék.

Ifjú koromban Bácsalmáson laktam, ahol volt egy kicsi református gyülekezet kétszáz fővel. Átjött Katymárról a katolikus egyház küldöttsége a református paphoz, hogy ők át akarnak térni református hitre. Kiderült, hogy azért, mert restaurálták a templomot és egy pesti festő az oltárképen, Szűz Mária képéhez a pap házvezetónőjét festette meg. Ők nem hajlandók a pap házvezetónője előtt - aki a Szűz Máriához több dologban nem hasonló - imádkozni.

Ha ezt a kérdést a művészi érték szempontjából nézzük, Katymáron, az ma már mindegy, hogy az a 40 évvel ezelőtti plébánosnak a házvezetónője egyébként milyen erkölcsöket vallott. Ha az a festmény művészileg értékes fel fogják fedezni az egyházművészeti kutatók és az ma már elvont művészeti érték lett. Azonban a katymári parasztok számára az alkotás pillanatában ez elfogadhatatlan volt, mert az egyik a használati érték, a másik a csereérték kategóriájába tartozik, a kettő egymással nem vegyithető, nem összekapcsolható. Más gondolatrendszerhez tartozik az egyik, és más gondolatrendszerhez tartozik a másik.

Hadd mondjak még egy példát - szintén az példáim közé tartozik és mindenütt elmondom, de nagyon fontosnak tartom -, hogy Veres Péter panaszkodott; megjelent egy regénye, és a kritika megdicsérte, már fejlődött, már majdnem szocialista, de még nem egészen az, tovább kell még fejlődnie. Veres Péter azt mondta, hogy ő tulajdonképpen ezt nem bánja. Ő azért ír, mert azt akarja mondani, hogy így éltünk mi itt ebben az országban, úgy kell továbbjutni, hogy fogózzunk össze, legyünk közösség,

ismerjük fel a magyarságunkat és emberségünket. Nem fejlődni akarok, hanem mondani akarok valamit mondta az író. Ez látszólag visszautalás egy régebbi értékrendre, ugyanakkor egy magasabb értékrendnek a gondolatát is tartalmazza.

Vallom, hogy nemcsak két értékfajtaság van - a használati érték és a csereérték -, hanem egy harmadik is, amit minőségi értéknek nevezünk. Erről irtam a nagydoktori disszertációm, vitáján Hankiss Elemér szerint nincs három, csak kettő értékrendszer. Mindenesetre továbbra is kérdés, hogy ebbe a két értékrendszerbe kell-e bezárva lennünk, vagy létezik egy harmadik?

Marx nem fejtette ki azt, hogy a használati és a csereértéken túl létezik-e egy harmadik érték, azonban úgy vélem, hogy a marxi gondolatokban ez a harmadik nagymértékben benne van, ahol azt mondja, hogy a csereérték épületeinek egyszer össze kell omlani, amikor az érték forrása már többé nem a belefektetett munka mennyisége, hanem az értékben tárgyiasult tudás lesz. Azt hiszem, hogy ez a minőséget jelentheti. Értve ezalatt azt, amit a termelésben mindennap beszélünk. Nehéz megfogalmazni mi a minőség a munka szempontjából, a társadalomnak azonban nem lényegtelen, hogy azt a munkadarabot, amit a világpiacon öt óra alatt állítanak elő, itt nálunk 10 óra, vagy 2 óra alatt csinálják meg. Az e munka minősége, kérdés elérkezett-e a munka arra a szintre, hogy annyi idő alatt teremtsen meg, és úgy teremtsen meg a munkadarabokat, hogy az igazán érték legyen. Ez pedig attól függ, hogy mennyi emberi tudás tárgyiasul abban a munkában, amiről éppen szó van.

Ebben az értelemben - azt hiszem, hogy a minőségi értéknek a kategóriája át kell hogy hassa az egész emberi viselkedést is. Azt mondjuk az első szinten, még nem vált le a közösség köldökszinórjáról, a Tőke ezt úgy fejezi ki, hogy az első szinten a közösség a szubsztancia, és az egyén a szubsztancia akcidentika; egy járulékos valami. Valóban úgy van, a parasztközösségekben, vagy akár egy törzsi közösségben az egyén a kö-

zösség nélkül abszolút semmi. Az árutermelő társadalomban az egyén a szubsztancia, a közösség az akcidentia, azaz a járulékoság.

Ebben az értelemben a harmadik forma az, amikor már az autonómmá vált emberek tudnak egyesülni közösségekké, példáját és elveit kifejtve látjuk Leninnek a közösségről szóló tanulmányában: Milyen a párt ideális-közössége? A pártszervezet közössége olyan emberek közössége, akik tudják, hogy mit csinálnak és közös cél érdekében állnak össze közös munkára. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy eleve minden pártszervezetben ez valósul meg, hanem azt, hogy a Lenin által felvázolt közösség-típus az voltaképpen ezt jelenti. A történelem fejlődése megköveteli ennek a közösség-típusnak a kialakulását, ez egy folyamat, kérdés, hogy ebben hol tartunk? Nyilván nem a legjobban. Ezt úgy értem, hogy megvalósultak ezek a közösségek, amelyek ezt megteremthetik, ezeknek a közösségeknek az ideája és ideálja mint cél már él, tehát megteremtődött az az érték, ami felé ezen a téren törekedhetünk. Ugy érzem, hogy a kultúrában, a magatartásban is megvan a harmadik értékforma, méghozzá talán leghamarább a kultúrában.

A művészetben és a tudományban egyaránt megteremtődött ez a minőségi érték, mert a művészetet és a tudományt a csereérték ugyan le tudta igazni, de mint ahogy József Attila mondta, a tőke a művészt csak megvásárolja, de teljesen maga alá gyűrni nem tudja, csak zsebében keresztül foghatja meg, de nem az agyán keresztül. Ha az agyán keresztül is megfogja, akkor elveszti a művészet azt az értékét, ami miatt művészetnek tekinthetjük. Tehát úgy érzem, hogy ez a három értékkategória, amely közül az első kettő megvalósult és a harmadik még nem, az a cél, aminek a megvalósítását az emberiség kitűzheti maga elé. A három értékkategória egy hierarchikus szerkezetet alkot, a harmadik az egyben összefoglalója a másik kettőnek, tehát a mennyiségi értéktől abban is különbözik, hogy viszsza az érték eredeti, primér jellegéhez is.

A történelmi fejlődés során az első kategóriából létrejön a második, a használati értékből a csereérték, és a marxi koncepció szerint a csereérték teljes kifejlődése teremtheti meg a lehetőséget a minőségi értéknek a létrehozására. Az utat nem lehet elkerülni, a használati értékből nem lehet fejest ugrani a minőségi értékbe, ahhoz hogy létrejöjjön a kommunizmus, ahhoz létre kellett jönni a kapitalizmusnak, a nagyiparnak, tehát egy olyan társadalomnak, amely megteremti a feltételeket arra, hogy még magasabb fokra léphessünk.

A mi társadalmunkban, az átmeneti társadalomban az a probléma, hogy mi akkor jutottunk el a társadalmi váltásra, amikor a csereértéken alapuló forma ugyanis még nem teljes mértékben fejlődött ki. A csereértéken alapuló értékforma teljesítménycentrikus viselkedés. A teljesítménycentrikus viselkedés az, ami a fejlett nyugati társadalmakat teljes egészében áthatja. Minálunk ez a viselkedésforma egyrészt még nincs, másrészt már nincs, tehát nem tudott annyira kifejlődni, hogy egy magasabb formának tudja átadni a helyét. A kérdés az, hogyan birkóznak meg ezek a társadalmak az átmenetnek ilyen értelemben vett nehézségeivel?

Azt hiszem, hogy a közművelődésnek az a feladata, hogy az embereket az értékrendszerek magasabb hierarchiájához vezesse el. Tehát hogy kialakítsa az emberekben azt, hogy egyrészt belülről vezérelt emberek legyenek, másrészt hogyha már belülről vezérelt emberek, akkor tudjanak összeállni közösségekké. Tudjanak közös célokat vállalni, és a célokért dolgozni. Ha ebből a szempontból nézzük, hogy mit ad a közművelődés, hogy ebbe az irányba tudja-e a kultúra, a kultúra apparátusa és intézményes rendszere vinni az embereket, akkor nem érzem a helyzetet megnyugtatónak, hogy olyan ország vagyunk amilyen, és ezt tudjuk adni, hanem azt hiszem olyan értelemben sem adunk eleget, amit éppen tudnánk. Nem használjuk ki kellő formában a lehetőségeket arra, hogy ezt megtudjuk tenni. Erre egyetlen példát szeretnék idézni záró gondolatul, ami

persze megint messzire vezetne, hogy ezt a dolgot ténylegesen kifejtsük, és ezt mintegy szimbólumként szeretném mondani: Bartókot.

Eljut-e a magyar köhönséghez? Persze ma sokkal jobban mint ez előtt harminc, vagy negyven évvel, amikor a Zeneakadémia koncertjein száz vagy kétszáz ember volt található, és annak egy része sem nagyon értette. Ma tényleg ezrek, tizezrek, meglehet százezrekig eljut, értik Bartók művének jelentőségét. Bartók művészetében egy társadalmi magatartás jelent meg hasonló ahhoz, ami József Attila költészetében. Mondhatnám a példát József Attiláról is, de itt Bartókra vonatkozóan vannak vizsgálati anyagaim, és hadd hivatkozzam akkor rá.

Vizsgálatunkban, hogy hogyan áll a mai fiatalság Bartókhoz, egy nagyon érdekes jelenséget találtunk. Azt, hogy a Bartók-szerkezeteket, a pentaton fordulatokat, vagy a modern zenei eszközöket ismerték, ha másból nem a jazz-ből vagy a beat-ből, amely ezeket már alkalmazta. Azonban mégis azt mondták, hogy ők nem akarják hallani Bartókot túlságosan sokat, nem azért mert nem értik, hanem azért mert értik, kellemetlen dolgokat mond. Azt mondja, hogy nagyon nehéz problémák elé néz a világ a társadalom fejlődése, a pokol, az elbukás lehetősége áll fenn, és az embernek iszonyatos erőfeszítéseket kell tenni ahhoz, hogy fenn tudja magát és a társadalmat tartani, és meg tudja védeni ettől a fenyegetettségtől. Ha már van egy órány zenét hallgatni, akkor nem Bartókot akarom hallgatni, aki elmondja nekem, hogy milyen nehéz ez az élet, és hogy mik az igazi emberi értékek, hanem azt várom, hogy az a zene kicsit nyugtasson meg, hogy szép ez a világ, jól és kellemesen lehet itt élni.

Különös dolgoknak voltunk tanúi, a kísérletet különböző társadalmi csoportokban elvégezve. A szakmunkás tanulók, és a fiatal 30 év körüli munkások, akiknek semmiféle zenei képzettségük nem volt, nyitottabbak voltak rá, mint akiknek fél-

zenei műveltségük volt. A félműveltség akadálya annak, hogy az ember az újat be tudja fogadni. Szakmunkás tanulók, akiknek a zenei neveléséről sokszor van szó, nagyon készen mutatkoztak nemcsak Bartók befogadására, hanem bizonyos modern zenei törekvéseknek a megértésére, átérzésére, sőt újraalkotására is. Kiderült, hogy sokkal nagyobbak a rejtett tartalékok, mint amilyenek hisszük. Egyrészt tehát igaz, hogy nagyon kemény falak állnak minden egyes lépésünk előtt, másrészt az is igaz, hogy nagyon nagyok a rejtett tartalékaink e dolgok felfogásában.

Véleményem szerint az a nagy feladat, hogy ki tudjuk alakítani az új, a szocialista értékrendszert, amely át tudja tenni mindennapjaiba a társadalom célját és érdekét. Ez egy absztrakt megfogalmazás, de ennél az absztrakciót nem tudjuk aprópénzre váltani, mert a szocializmus és a kommunizmus eszméje sem aprópénzre váltható, hanem egy filozófiai, közgazdasági, széles körű, az egész társadalmat érintő fogalom.

A művelődésnek és a közművelődésnek a feladata ebben az lehet, hogy ezt a fogalmat, ezt a szélesebb társadalmi orientációt, az erre való gondolkodást segítse elő. Az nem feladatom, hogy mérleget vonjak, hogy hol tartunk, csak azt hiszem, a lehetőségeinkhez mérten nem tudtuk eddig megtenni azt, ami a magunké. Befejezneém azzal, hogy van olyan lehetőség, hogy kérdés vagy hozzászólás még elhangozzék, várom hozzászólásait, kérdéseiket, hogy azokat legjobb tudásom szerint megválaszolhassam.

ÉRTÉK, ÉRTÉKREND, MŰVELŐDÉS

1./ Ha arra a kérdésre akarunk választ adni, hogy mit tehet a művelődés az értéktudat kialakítása érdekében, akkor mindenekelőtt az érték problémáját kell megvizsgálnunk. Nem célunk általános filozófiaifejtegetésekbe bocsátkoznunk, a hozzánk legközelebb álló marxi értékelmélethez folyamodunk, annál is inkább, mert a szónak a köznap használatára félrevezető.

Marx értékmeghatározása elválaszthatatlan a gazdasági-társadalmi fejlődésről kialakított nézeteitől. Az érték, mint Marx mondja nem abszolút, benne a "dolgok nem önállóak, hanem mint a társadalmi termelés pusztakifejezései vannak meghatározva" /MEM 26/3. 117/. A legfőbb értéket teremtő tevékenység a munka, s mindaz, amit az emberi munka felhalmoz gazdagság, s ez a gazdagság a fejlődés alacsonyabb szintjein jobban szolgálja az egyént mint a kapitalizmusban, ahol "a dologi gazdagságnak a fejlődése az emberi egyénnel ellentétben és annak rovására történt". /Magyar Filozófiai Szemle 6. sz. 995. old./

A gazdagság Marx szerint nem pusztán anyagi javakat jelent "Miegyéb a gazdagság - teszi fel a kérdést - mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemassége? mint a természeti erők - mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői - feletti emberi uralom teljes kifejlődése? Mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása, aminek nincs más előfeltétele mint a megelőző

történelmi fejlődés - amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak előre adott mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottsággal termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van." /MEM 42/II. 175/

Az igazi gazdagságnak tehát, és ezzel együtt minden értéknek az embert kell szolgálnia, aki hatalma alá hajtja a természetet, hajlamait kifejleszti, totalitását termeli, azaz az emberi nem színvonalára emelkedik. Mindez tehát, ami az ember szabadságát, teljességét, képességeinek kibontakoztatását jelenti, a gazdagság része, érték. Mindezt azért kellett előre bocsátani, mert az utóbbi időkben, úgy érzem, hajlamoság van arra, hogy az érték problémáját elszakítsuk a munkától, különösen a termeléstől vagy általában a gazdasági tevékenységtől, s csak az erkölcshez kapcsolja. De jelentkezik az egyoldalú gazdasági szemlélet is az értékkel kapcsolatban, amely a materiális értékekhez képest minden mást figyelmen kívül hagy, alábecsül.

Maga Marx az értéket szoros összefüggésbe hozza a szükségletekkel. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalaiban felhívja a figyelmet arra, hogy a "szükségleteket éppúgy termelik mint a termékeket és különböző munkaügyességeket". /MEM 46/II. 11./ A termelés fejlődésével újabb szükségletek jönnek létre és pedig nemcsak egyéniek, hanem társadalmiak is.

Marx nemcsak az elemi életszükségletek kielégítését látja szükségesnek, hanem a magasabbrendűeket is, amelyek az emberi lény kiteljesítését teszik lehetővé. Minél magasabbrendűek a szükségletek "annál magasabban fejlett a valóságos gazdagság". Ilyen módon tehát a szükségleteket sem lehet elválasztani a termeléstől, a társadalmi fejlődéstől, de az emberi szükségletek szüntelenül növekszenek és visszahatnak azokra.

Ha az értékek a tárgyaknak és a jelenségeknek meghatározott tulajdonságai, amelyek az emberhez és a társadalomhoz való viszonylatban jelentkeznek, akkor nyilvánvaló, hogy kapcsolódnak az egyes osztályok, rétegek, csoportok érdekeihez is. És itt ismét el kell mondani, hogy az érdekek jelentkeznek nemcsak az anyagi értékekben, hanem a szellemiekben is. Elismerve az anyagi szükségletek és érdekek elsődlegességét, úgy véljük, hogy nem szabad háttérbe szorítanunk Marx antropológikus felfogását.

Az emberek, az egyes csoportok, rétegek vagy éppen osztályok különböző nézeteket alakítanak ki szükségleteikről, érdekeikről s következtetésként a számukra szükséges értékekről. Így alakulnak ki értékorientációk és értékrendszerek, amelyek szoros összefüggésben vannak a társadalomban uralkodó eszmékkel és eszmerendszerekkel. Az értékek és az értékrendszerek a társadalmi lét önszabályozását végzik el, tehát nemcsak szemléletben, hanem normák, szabályok, törvények formájában is jelentkeznek, amelyek meghatározzák az egyének és a különböző közösségek magatartását és cselekvését.

Külön problémát jelent, hogy az értékrendszerek kialakításában milyen szerepet játszanak az emberiség egész fejlődése során kitermelt képzetek az értékekről, és hogyan alakulnak ki az új értékfelfogások a társadalmi viszonyok megváltozása után.

A mai értékrendszerek egyaránt magukon viselik a vallás-erkölcs és a laikus humanizmus hatását. A jóról, a rosszról, a szülői és gyermeki szeretetről meg ezek ellenkezőjéről, a szépről, a csúnyáról évezredek során képzetek alakultak ki, amelyek társadalmi formációk változásai után is megmaradnak, és ezeket a szocialista társadalom is magáénak tudja. Ugyanakkor a régi társadalmak kialakítottak olyan értékeket és értékfelfogásokat is, amelyek szembe kerülnek az új társadalom célkitűzéseivel. Elég itt csak a magántulajdonhoz fűződő ér-

tékfelfogásról szólni, hogy lássuk, milyen széles körű az összeütközés lehetősége.

A haladás, sőt a munkásmozgalom értékei sem egyformán illeszkednek be az új társadalmi fejlődésbe. A közösséghez való új viszony például része a szocialista értékrendnek, de nem feltétlenül az a munkásmozgalom aszkézise, amely a legélesebb osztályharc idejére volt jellemző. Ugyanakkor az új társadalom bizonyos régi értékeket kiemel, új hierarchiába állít, más megvilágításba helyez. Elég itt a szerelem különböző felfogásaira utalni. Végül az új társadalom új értékeket is kitermel, mint amilyen nálunk az egyenlőség, a létbiztonság, a munkához való jog, a művelődéshez való jog.

2./ Azok a tudatvizsgálatok, amelyeket az elmúlt években különböző kutatóhelyeken végeztek, azt bizonyítják, hogy régi és új értékek egymás mellett élnek a mi társadalmunkban és különböző tartós értéktörékvésekben, tehát az ún. értékorientációban sokféle ötvözetben jelentkeznek. A politikai tudat vizsgálatakor például feltették a kérdést, hogy ki, mit tart a leglényegesebbnek a szocialista társadalmi viszonyok továbbfejlődése szempontjából. 66 %-ban az életszínvonal emelkedését, 46,8 %-ban a Szovjetunióval való kapcsolatok erősítését, 37,2 %-ban a szocialista erkölcsi normák kialakulását, 36,1 %-ban az egyenletes gazdasági fejlődést, 32,9 %-ban a társadalmi érdek előtérbe kerülését és 29,7 %-ban a műveltségi szint emelkedését jelölték meg mint leglényegesebbet.

Egy másik kérdéscsoportra, amely az életcéllal foglalkozott a vizsgálat eredménye a következő volt: 61,5 %-a a megkérdezetteknek az anyagi biztonságot jelölte meg a legfőbb életcélnak, 54,1 %-a a tisztességben végig dolgozott életet, 30,2 %-a az elveinkért való harcot, 29,3 % az alkotás örömét és 27,7 %-a a munkát. Természetesen csak a legnagyobb százalékszámot ismertettem, de ezek is utalnak arra, hogy az értékorientációkban jelentős helyet foglalnak el az anyagi léttel összefüggő elvárások. Ennek ellenére egyoldalúság volna azt

állítani, hogy az emberek számára csak ezeknek van jelentőségük és akár az elvekért való harc, akár az erkölcs vagy a munka ne érdekelnék őket. Persze más és más csoportok különböző értékorientációkat képviselnek.

Végeztek olyan vizsgálatokat is, amelyek különböző típusok kialakulását figyelték meg 1968 és 1977 között. Négy típus kialakítására került sor a válaszok alapján, amelyeket az értékekkel kapcsolatban feltettek.

Az A-típus a békés, nyugodt családi életet választja, kevés kockázattal, nagy passzivitással, többségük az irodai dolgozók és a szakképzetlen munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók közül kerül ki. Arányuk csökken, de még 1977-ben is a megkérdezettek több mint 22 %-át tették ki.

A B-típus ugyancsak családcentrikus, de céljait szakmai és politikai aktivitáson keresztül reméli elérni és sokra értékeli az érdekes munkát, a barátságot, az emberek tiszteletét. Százalékuk 28-30 %-ra tehető, főleg munkások és értelmiségiek.

A C-típus érdeklődésének középpontjában a szakma áll, ezzel együtt munka, a szabadság, a hasznosság, a siker. Főleg műszaki értelmiségiek és szakmunkások tartoznak ide, a megkérdezettek 17-20 %-a.

A D-típus, úgynevezett közösség-szervező típus, amely rendkívül aktív, nagy súlyt helyez az alkotói eredményekre, a hasznosságra, a szabadságra, a gondolkodásra. Számuk emelkedett és 1977-ben 19,9 %-ot tett ki, főleg főiskolások, szakmunkások és értelmiségiek képviselik ezt az értékorientációt.

A különböző interjú módszerekkel folytatott vizsgálatok megerősítették, hogy az egyes típusoknál három tényező játsza

a differenciálásban a fő szerepet, a családhoz, a munkához és a közösséghez való viszony. Mint láttuk egyeseknél a család, az otthon és a biztonság, másoknál a család, a munka és a biztonság, ismét másoknál a szakma és a hivatás és végül a közösség és a munka dominál. Tehát bizonyos értékek kizárása történik meg; mások összekapcsolása, de más és más hierarchiában s mindig valamilyen egyoldalúsággal.

Ilyen körülmények között azt mondhatjuk, hogy a társadalomban jelen vannak nagyon is régi értékorientációk, de jelen vannak olyanok is, amelyek az új irányultságot mutatják, ha meglehetősen egyoldalúsággal is, hiszen tudjuk, a közösség előtérbe állítása nem feltétlenül kell hogy jelentse a szocialista értékrendszerben a család elhanyagolását.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy mit nevezhetünk szocialista értékrendszernek. Sokan ezt az értékrendszert kizárólag deduktív módon akarják megállapítani, tehát azt követelik, hogy valamilyen tizparancsolathoz hasonló követelménysort állítsunk fel, és ahhoz való alkalmazkodást követeljük meg. Nyilvánvaló, hogy a szocialista értékrendnek is vannak úgynevezett stabil elemei, amelyek a szocialista humanizmus egészéből következnek s amelyek néha régi értékek. De hogy a szocialista humanizmus értékrendje ma és itt mit jelent és a különböző rétegeknél hogyan jelentkezik a valóságban, erre a kutatás nem tud ma még választ adni.

A marxista axiológia a kezdeteknél tart s nincs egyetértés olyan fogalmak használatában sem, mint amilyen maga az érték vagy a szükséglet, vagy a cél, s rendkívül eltérő a módszer is ahogyan az értékorientációkat fel akarják mérni. Losonczy Ágnes például öt értékszférát állapít meg a Békés megyei kutatóknál. Ezek: az anyagiak, az emberi kapcsolatok, a szabadidő a munka, a kultúra. Ezzel szemben Hankiss Elemér kilencet, amelyek csak részben egyeznek az előbbivel: az anyagiak, a gyermekkor, a család, az ember önmaga, a többi ember, a világ, a munka, a szabadidő, az életpálya. Ennek, és természetesen

az interpretáció különbözőségének az eredménye azután, hogy Losonczinál a szakmunkások domináns értékekkel rendelkeznek, mint amilyen az igazság, a jólét és a puritánság, Hankissnál viszont ellentmondások vannak a szakmunkások értékorientációjában a munka, a jövedelem és más értékek között. Alig lehet kétségbe vonni a marxista axiológia kidolgozásának szükségességét, de addig is azt mondhatjuk, hogy a vizsgálatok meggyőzőnek az értékorientációk különbözőségéről és gyakori ellentmondásosságáról. Mindez nemcsak a gazdasági-társadalmi fejlődés és a társadalomban magában jelentkező konfliktusok közvetlen eredménye, hanem szemléleti okokkal is összefügg.

3./ Gyakori vitatéma, hogy vajon lehet-e értékrendszereket "tanítani". Minden vizsgálat azt bizonyította be, hogy az értékrend nagyon korán kialakul, már a serdülő és az ifjú korban, ami arra figyelmeztet, hogy az érték-elsajátítás és a szocializáció kérdései éppen ebben az időszakban függnek a legszorosabban össze, s hogy egyáltalán nem mesterkélta az értékrendszer "tanulásának" kérdését felvetni. Tegyük hozzá, hogy a szocializáció időszaka meghosszabbodott az oktatási idő meghosszabbodásával. Kérdés, hogy ebben az esetben ki tanít? A család, az iskola, az informális közösség, a tömegkommunikáció, a kulturális intézmények, a társadalom?

Ebben a korban az ember könnyen manipulálható, enged a különböző divatoknak, amelyek gyakran az anarchizmus vagy a cinizmus felé viszik. A kutatások azt bizonyították be, hogy ilyen körülmények között megnő a család szerepe, amelyet fel kell készíteni arra, hogy alkalmas legyen a tudatos érték-elsajátításban való részvételre. Nem kisebb jelentősége van azonban az iskolának sem, amely nem pusztán az ismeretek átadásának színhelye, hanem az első olyan közösség lehet, ahol a gyermek és az ifjú kapcsolatokat teremthet és magatartásformákat alakíthat ki. Ide kell kapcsolnunk a különböző informális közösségek szerepét is, amelyeknek kialakításában az ifjúsági mozgalomnak különösen nagy jelentősége van. Azért emelem ki a közösségben való élest, mert az értékek kiválasztásában nem kicsi a jelentősége a közvetlen tapasztalatnak.

Vita van arról, hogy a szocialista tudatban milyen az összefüggés a kognitív és az értékelő mozzanatok között. Az eddigi kutatások alapján is meg lehet állapítani, hogy ezek áthatják-e egymást vagy a kognitív tudat és az értékelő tudat nem választhatók-e el egymástól, és hogy a kettő nem állítható-e szembe egymással. A szocialista tudat tehát nem egyszerűen értékelő tudat, hanem kognitív is, hiszen magukat a tudattartalmakat is egy bizonyos rendszerbe szervezik. S itt érkezünk el a művelődés másik aspektusához, a kultúra-átadás és ezen keresztül az értékek tudatosításának kérdéséhez.

Minden eddigi adat azt bizonyította, hogy az értékek kiválasztásában jelentős szerepet játszik a műveltségi színvonal. Ha azt vizsgáljuk meg, hogy milyen az összetétele a fogyasztásnak a különböző iskolai végzettségű rétegeknél, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az igényesebb struktúra a magasabb iskolai végzettségűeknél jelentkezik. Ugyanez állapítható meg a szabadidő mérlegek eredményei alapján is.

Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy az intézményi rendszerek szempontjából elsősorban az oktatási és a közművelődési rendszerek azok, amelyek hozzá tudnak járulni az értékrendek tudatosításához és elsajátításához. A kérdés most már természetesen csak az, hogy milyen tartalmakkal, eszközökkel és módszerekkel teszik azt. Magam elsősorban a tartalmakról szeretnék beszélni.

Egész oktatási és közművelődési tevékenységünk egyik fő problémája az érték szempontjából az, hogy ellentét van a közvetített értékek, értékrendek és a valóságban jelentkező érték-orientációk között. Egyszerűbben kifejezve, azt szokták mondani, hogy mást tanítanak az iskolában, és mást látnak a gyermekek az életben. Fel kell azonban tennünk a kérdést: volt-e valaha iskola, amely úgy tanított és nevelt, hogy ezt az ellentétet elkerülhette volna?

Véleményem szerint ma is ellentét van a "kell" és a "van" között, s a nevelési intézményeknek nem az a kötelessége, hogy a "kell"-t ne tanítsa, hanem az, hogy ezt téve, figyelmeztessen a különbségekre és a különbségek okaira. Az iskola nem képezheti le az úgynevezett felnőtt társadalmat, s nem akkor lesz realista, ha beviszi e társadalom értékrendjének minden ellentmondását az iskolába. Feladatát akkor teljesíti, ha felszínre hozza és tudatosítja mindazokat az értékeket, amelyeket az emberiség történelme során kitermelt, s azokat az új vonásokat, amelyek a szocialista humanizmusra jellemzők. Közben szüntelenül vitatkozik mindazzal, ami rossz, ami elavult, ami akadályozza az ember kiteljesedését.

Azt szokták mondani, hogy ma az iskola "idealizmusra" nevel és az onnan kikerülő fiatalok hamar összetűzésbe kerülnek a mindennapok realitásával és csalódnak. Ez valóban így van, ha az iskola elhallgatja a társadalomban jelenlévő ellentmondásokat, negatív jelenségeket, bűnöket. Az igazi értékek elsajátítása nagy emberi ügy, amiről a humanizmus soha le nem mondhat. A baj nem itt kezdődik, hanem ott, ha azt állítjuk, hogy a társadalom maradéktalanul megvalósíthatja ezt az értékrendet.

Jól tudom, hogy nem könnyű az értékeket felmutató, ugyanakkor kritikus szellemre nevelő iskolát kialakítani, de ez az egyetlen szocializmushoz méltó iskola és az egyetlen olyan, amely valóságosan nevel. Amit az iskoláról elmondtam érvényes - persze a sajátosságok figyelembevételével - az egész művelődésügyre.

Az értékelsajátítás szempontjából oktatásban és közművelődésben egyaránt nagy szerepük van az olyan tudományoknak és művészeteknek, amelyek magával az emberrel állnak szoros kapcsolatban és értelmileg, érzelmileg egyaránt hatnak. Nem véletlen az, hogy a régi nevelés olyan nagy jelentőséget tulajdonított a történelemnek. Némelyek azt hiszik, hogy a történelem kizárólag bizonyos adatok vagy nagy fejlődési tendenci-

ák ismeretére szorítkozik, holott az emberi magatartásra és ezzel együtt az értékrendekre sok érzékletes példát ad.

Az sem véletlen, hogy a régi humanista nevelésben olyan nagy helyet foglalt el az irodalom. Az irodalomban nemcsak a nyelv vagy a szerkezeti forma, hanem az ember sorsa is foglalkoztatja az olvasót, ez pedig értékválasztásra ad példát. Ma már az új technikai eszközök birtokában, különösen a film és a televízió elterjedésével, az irodalomnak ezt az előnyét úgy lehet felhasználni, hogy a közönség legszélesebb rétegeihez lehet szólni.

Tehát az úgynevezett humántudományok és a művészetek az értékelsajátításban eminens helyet foglalnak el, s éppen ezért helytelen minden olyan kísérlet, amely a korszerűség jegyében háttérbe akarja szorítani azokat. Emellett nyilvánvalóan szükség van közgazdasági, jogi, szociológiai és egyéb ismeretekre ahhoz, hogy az ember eligazodjék az értékek világában. Ebben az esetben sem lehet pusztán a kognitív tudat oldaláról megítélni a kérdést, az így szerzett ismeretekben is vannak értéktelemek. A humántudományok és a művészetek csak abban adnak többletet, hogy nemcsak intellektuálisan, hanem érzelmileg is alátámasztják az értékátadás és értékelsajátítás folyamatát.

Külön kell szólnom a világnézeti nevelésről, mint az értékelsajátítás egyik eszközéről. Az ideológia olyan eszmerendszer, amely értékválasztáson alapul, és egyben értékrendet szügerál. Ez azt jelenti, hogy ebben az eszmerendszerben jelentkezik a legösszetettebb formában és a legracionálisabban, legcélraorientáltabb módon minden olyan ismeret és nézet, amely akár a tudományokból s művészetekből, akár a tapasztalatokból származik. Az a közömbösség, amely az ideológiával szemben bizonyos rétegekben jelentkezik abból származik, hogy sokan az ideológiát a politikával azonosítják, vagy legalábbis a politikai ideológiával. Ugy tűnik, hogy sem az oktatás, sem a közművelődés, sem a politikai tájékoztatás nem tudja felhívni a figyelmet az egyéni választás és a világnézet összefüggésére. E mellett

gyakran a világnézet a marxizmus-leninizmus alapelemeinek valamilyen rendszerbe foglalt "megtanításában" jelentkezik, absztrakt módon kerül feldolgozásra, továbbításra, s még a filozófia, a filozófiatörténet sem kap benne megfelelő helyet.

Az igazság persze az, hogy csak az a világnézet hatékony, amelyet magunk megélünk. Így lesz igazán "életbölcseesség", a szó humanista értelmében. Ehhez nemcsak filozófia, nemcsak a különböző szaktudományok, nem is csak az irodalom és a művészetek hozzájárulása szükséges, hanem a társadalmi tapasztalat is. Ezért kell újból visszatérnem ahhoz a kérdéshez, hogy a művelődés akkor tud az értékek tudatosításához, az értékrend kialakításához hozzájárulni, ha nemcsak az ismeretek pusztá befogadását jelenti, hanem teret ad az értékek alkalmazására is.

Válasz tehát arra a kérdésre, hogy az értékrendet lehet-e tanulni az, hogy igen, és többek között, de nem utolsó sorban a művelődés eszközével is. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy csak ezekkel. Egy dolgot nem lehet azonban elérni, azt, hogy mindenki ugyanazt az értékrendet válassza. Ilyen uniformizálásra helytelen is lenne törekedni. Merthogy az eszmerendszerek esetében ez a helyzet, az értékrendszereknél megkülönböztetünk uralkodó rendszereket vagy értékeket, amelyek persze egyéni eltéréseket maguk is mutatnak.

Az értékrend tanítása során a feladat az, hogy a valóságból, tehát a szükségletekből és értékekből, a humanista hagyományból és a mai eszmékből kiindulva a szocializmusban uralkodó értékeket erősítsük, - a választás lehetőségére és szükségére felhívva a figyelmet - a gyakorlatban jelentkező torz, vagy helytelen jelenségekkel szemben a kritikai szellemet erősítsük. Kell tanulás, kell tapasztalat, kell érzelmi kötődés és kritika-szellem - így lehet a "kell"-t és a "van"-t szembe-síteni, és az emberek figyelmét az értékes életre felhívni, mégpedig ifjúkortól kezdve. E néhány kulcsszó mutatja, hogy a művelődésnek e tekintetben melyek a lehetőségei és feladatai.

ÉRTÉKREND, ÉLETMÓD, KULTÚRA

Nem szándékom a cimbén szereplő kategóriák elvont elemzése; viszonyukat, kapcsolataik rendszerét, mozgásukat, el-
lentmondásukat nem a filozófiai elmélet síkján kívánom nyomon követni. Teljességre egy rövid előadás keretében nem törekedhetem: a mai magyar valóságban tapasztalható életmód-
változások néhány jelenségét, ebben az értékrend átalakulását, és mindezek kulturális következményeit, a gyakorlat számára megoldást sürgető elvi kérdéseit szeretném elemezni. /Lesz, ahol most csak a kérdőjelek kitevésére futja idő, hogy tovább
gondolva, közösen keressük a tisztázás módját./

Ahogy ilyenkor - sokértelmű, összetett kategóriák esetében - szokás, a félreértések és félremagyarázások elkerülésére meg kell mondanom, milyen értelmezésben használom előadásom kulcsfogalmait.

Életmód

Az életmód az emberek olyan tevékenységi-magatartási rendszere, amelyet több-kevesebb tudatossággal, életük fenntartására, különböző szintű, társadalmi helyzetük szerint eltérő és történetileg is változó szükségleteik kielégítésére szerveznek. Vagyis: az életmód a személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenység-struktúra, az emberi magatartás olyan vonásait fejezi ki, amelyek mindennapi életünkben rendszeresen megnyilatkoznak.

Ez a meghatározás annak is alapja lehet, hogy megkeres-
sük és megtaláljuk segítségével az életmód szocialista vol-
tának megkülönböztető, sajátos vonásait. Melyik az a tevé-
kenység-csoport, amelyet már ma megtalálunk minden olyan em-
ber életvitelében, aki a "szocialista ember" megtisztelő ci-
mére igényt tart és azt kiérdemli? Ezek a társadalmi-, köz-
leti töltéssel bíró tevékenységek; ezek az aktivitások jelen-
tik a részvételt a szűkebb kollektívák életében és a köz dol-
gaiban, jelentik a kölcsönös segítség realizálását. E tevé-
kenységek történhetnek szervezeti keretek között, vagy azon
kívül; lehet megbízatás eredménye, vagy felhatalmazás nélkü-
li. Eleme a rendszeresség is. Ehhez hozzátehetem, hogy a te-
vékenység soha nem áll önmagában, mindig egy tevékenységrend-
szer, egy összetett teljesség része. Van helyértéke, "sor-
száma", fontossága, vannak idő és tér koordinátái. Vagyis az
aktivitás nem elvont fizikai, vagy szellemi erő kifejtés, el-
szigetelve a többi tevékenységtől és elválasztva az emberi é-
let teljességétől, a társadalomtól.

Értékrend

Az értékrend fogalmával kapcsolatban a sokféleség a jel-
lemző. Lick József az érdekmegvalósulással kapcsolatban fog-
lalkozik az értékkel és így fogalmaz: "A döntésbe belejátszó
tényező, s így az érdekmegvalósítást lényegesen befolyásoló
szubjektív mozzanat az értékrend, amelynek talaján állva cse-
lekszik az ember. /Ez nemcsak az egyénekre vonatkozik, hanem
a különböző társadalmi csoportokra is. Itt is számos olyan
értékviszony játszik szerepet, mint az ideológia, a szokások
és hagyományok, az előítéletek, az izlés, a moralitás stb./"

Heller Ágnes - 1970-ben a Filozófiai Szemlé-ben megjel-
lent tanulmánya szerint az érték olyan tudatos előnyben ré-
szesítés, amelynek sajátossága, hogy először is társadalmilag
szabályozott referálás, másodsor pedig az értékek mindig az
általánosság erejével hatnak.

Jómagam többszöri nekifutással kíséreltem meg leírni az életmód és értékrend valóságos természetét, összefüggéseit, a szabályozás módját. Életmód, művelődés, szabadidő című 1967-ben megjelent könyvemben ezt írom: Az életmód elemeit alkotó társadalmi tevékenységek azért ismétlődnek, azért válnak életmóddá, mert a választás során ezekben a tevékenységekben van egy érték-elem, amely kiemeli ezeket és a többi lehetőségekkel szemben kívánatossá teszi. Az érték ebben az esetben is, mint a társadalmi tevékenységek regulátora, szabályozója szerepel. Az életmód kifejez egy sajátos érték-orientációt. Hét évvel később a következő módon gondolkodtam: Sem tevékenység, sem eszköz önmagában nem minősíthető. Van-e ember, aki megmondhatná, az autó jobb-e mint a vikendház; a színház jobb-e, mint a mozi? Az eszközök önmagukban értékmentesek, a választás nem. Más-más képzettségi, ellátottsági szinten, más-más státus- és korcsoportban, más-más hangsúllyal merülnek fel a szükségletek és eltérőek azok a modellek, amelyekben érvényre jutnak az értékválasztások.

Mai viszonyainkra az egyenlőtlen fejlődés a jellemző. Egyenlőtlenség a képzettség, a kultúra, a társadalmi felelősség, az eszközellátottság szintje és elvárásai közt, és az ebből eredő feszültségek és konfliktusok. Az azonnali kellemesre való törekvés, az élvezetre beállított fogyasztói magatartását és a hosszú távra gondoló, az önmegvalósításért folytatott áldozatkész erőfeszítés tömegméretű konfliktusát tapasztaljuk. A kultúráltság ma nálunk a szakmai képzettség, az általános műveltség, a szocialista világnézet alapján kialakuló közösségi öntudat és társadalmi praxis optimális egysége. Egyik fő útja a permanens művelődés. Ez azonban jelenleg meglehetősen elvont ideál; belső arányai, tartalmi összetevői megfelelően és részletesen kimunkálva nincsenek. Mindezek mögött is a szocialista értékrendszer zavarait találhatjuk meg. Azt mondhatjuk, hogy preferálni nem eszközt, nem tevékenységet kell, hanem a szocializmus értékeit.

A baj az, hogy koncepczionálisan nem dolgoztuk ki a szocializmus értékrendszerét. Hiányzik a preferálás ösztönző vagy gátló rendszere, amely biztosítani képes a szocialista értékek megvalósulását a következő évtizedek hétköznapi aprómunkájával. Ebben az értékrendszerben a kulcsfogalmak - úgy gondolom - a következők: az önmegvalósítás, az egyenlő esély és a közösségi kohézió, a társadalmi célokkal való azonosulás. Az értékrendszer az, ami szocialista vagy burzsoá, az életmód pedig következmény és eredmény. A szocialista életmód olyan tevékenységek rendszere, amelyeket a szocializmus értékei motiválnak.

Hogyan szabályoz az érték? Értékalternativa esetén, mint a kíváncsabb cél meghatározása - melyiket szeressem? - választás után pedig mint magyarázó elv működik. Ám nem minden választás értékalternativa. Ujdonsült sportlövész olimpiai bajnokunk előbb a motors sport művelője volt, azután állt át az új sportágra. Ez éppúgy nem jelentett értékválasztást, mint a túrósrétes előnybe helyezése a káposztásréteessel szemben, vagy ha valaki a barna színű ruhára voksol a szürke ellenében. /Félreértés ne legyen, a ruházkodás módja is lehet értékválasztás eredménye. Ha például egy szolid ruhával, fehér inggel, nyakkendő-viselettel valamilyen szokást, normát, egységes stílust jelképező kollektívában tudatos kihívásként az egyik munkatárs farmerban, színes apacsingben jelenik meg egy évfordulós ünnepségen, ezzel is közölve, hogy elutasítja az érvényben lévő szokásrendet./ Életünkben sok a rutinszerű, értékdöntést nem igénylő választás. Az ember folyton választ a szükségletei kielégítésére szolgáló tevékenységek között. Az eshetőségek általában sokfélék. Van amikor egyenlő súlyúak, van amikor más és más nagyságú a lehetőségek húzó ereje. Gyakran olyan tevékenységek közül kell valamelyiket választani, amelyiket az ember ugyan nem szeret, de a körülmények kényszerítik cselekvésre.

Az élet különböző területei, a család, a munka, a magánélet, a szórakozás más-más típusú értékfajtákat vonzanak,

ezek szembekerülhetnek és nap nap után szembe is kerülnek egymással: amikor választanunk kell, hogy túlórázzunk-e vagy átvegyük-e a gyerekkel a leckét, segítsünk-e házastársunknak takarítani, vagy inkább meccset nézzünk-e a tévében? /Ha a kérdés úgy vetődik fel, hogy a férfi számára szégyen a házimunka, vagy a kimerült feleséggel való szolidaritás normája szerint - fogcsikorgatva bár, de elzárom a televíziót és a házimunka az első - a választás valódi értékalternativa eldöntése./

Mennyire tudatos a választásunk, mennyire megyünk végig a hétköznapiakban egy szokás, egy szabály, egy norma logikáján? Azt hihetnénk, hogy a cél kitűzése, a végrehajtásához szükséges eszközök megkeresése, a szükséglet mibenlétének tisztázása, érdekeink felismerése, az indoklás megalapozása csupán tudatosságot kíván és semmi mást. Csakhogy leggyakrabban beidegzett szokásokat, sztereotip viselkedési mintákat követünk és kiegyezünk valahogyan, hogy a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon. Megcsinálunk valamit jobb meggyőződésünk ellenére; nem végezzük el fontos teendőnket lustaságból, vagy kényelemből. Az életben szándékkal nem szavaznak, az csak enyhítő, vagy súlyosbító körülmény lehet.

A "Valóság" idei május számában jelent meg egy érdekes tanulmány Kornai János közgazdász-akadémikus tollából. Címe: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Ez az írás témánk szempontjából különösen tanulságos, hiszen a szerző felsorolva a szocialista gazdaság etikai elveit, azt állítja és bizonyítja, hogy ezek az elvek elkerülhetetlenül összeütköznek a gazdasági hatékonyság széles körben elfogadott legfontosabb elveivel. Sőt, hozzáteszi "A szocialista gazdaság számos döntési dilemmáját éppen ennek a kétféle értékrendnek az összeütközése idézi fel." Melyek az általa említett alapelvek? Az első: a szocialista bérezés ismert elve: mindenkinek munkája szerint. A második: a szolidaritás elve: a gyengébbet segíteni kell, hogy felemelkedhessen. A harmadik: a biztonság elve: gondoskodni kell a társadalom minden tagjának létbiztonságáról. A negyedik pedig az általános érdek elsőbbsége a részérdekek felett.

Az általa felsorolt, érvényes hatékonysági értékek a következők:

- 1./ Olyan anyagi és erkölcsi ösztönzési rendszerre van szükség, amely jobb teljesítményekre sarkallja a gazdálkodásban résztvevőket, vezetőket és dolgozókat egyaránt.
- 2./ Gondos kalkulációt kell végezni, amely számításba veszi a hasznokat és a költségeket. Gazdaságosan kell felhasználni a szükséges erőforrásokat. A nem hatékony termelési tevékenységeket meg kell szüntetni.
- 3./ Gyorsan, rugalmasan kell alkalmazkodni a mindenkori helyzethez, külső körülményekhez.
- 4./ Szükség van a döntéshozók vállalkozói szellemére: kezdeményezésre, újítási hajlandóságára, kockázatvállalására.
- 5./ Minden ügy intézőjének, minden döntéshozónak személyes felelősséggel kell tartoznia a rábízott ügyekért és döntésekért.

Kornai akadémikus részletesen elemzi, hogy a nyereséghez kapcsolódó ösztönzés, a vállalati növekedés, vagy rossz munka esetében a vállalat életbenmaradása, dilemmái során konfliktusba kerülnek az erkölcsi elvek a hatékonysági követelményekkel, és meghiúsítják a lehetséges és várt eredményeket. Ugy gondolom, hogy ez nagyon termékeny gondolatmenet a kultúra területén dolgozók számára is. Érdemes megvizsgálni, vajon a közművelődés terén nincs-e hasonló, eddig fel nem derített konfliktus kultúrpolitikai alapelveink és a kulturális életünkben egyre inkább előtérbe kerülő hatékonysági értékek között. Milyen axiómák, milyen magától értetődő, magyarázatra nem is szoruló alapelvek vezérlik a szocialista kultúrpolitikát most, az elmúlt harmincöt évben és fogják irányítani a jövőben is. A fejlett szocialista társadalom építésének elfogadott programjára utalok:

- 1./ A lényeges osztálykülönbségek eltűnése, a kiegyenlítődés város és falú között, a fizikai és szellemi munka között:

alapvető célunk. Ennek a célkitűzésnek erkölcsi alapelve a létbiztonság axiómája, amelynek realizálási oldala a teljes foglalkoztatás, a teljesítménnyel emelkedő élet-színvonal. A teljesítménnyel arányos elosztás biztosítja a vásárlóképes kultúrális keresletet. Ugyanakkor alapelv az is, hogy a kultúrális termék sajátos áru, azaz ára nem lehet egyszerűen kereslet és kínálat piaci játékanak kitéve. Az ehhez szükséges eszköz, társadalmunk szubvenciók politikája.

- 2./ A fejlett szocialista társadalom, a társadalmi tulajdonra épülő közösségi társadalom, amely "jó szóval oktat, játszani is enged". Ehhez kapcsolódik, mint erkölcsi alapelv az általános érdekek elsőbbsége, a kultúra-demokratizmusa, amely nem engedi meg, hogy elit intézmények működjenek privilegizált rétegek, csoportok kiszolgálására. Szerves része a szolidaritás elve, amely a kultúra területén úgy érvényesül, hogy a hátrányos helyzetű rétegek számára fokozatosan, tervszerűen biztosítja az egyenlő esélyt, az egyenlő erőfeszítésért egyenlő kultúrát.
- 3./ A fejlett szocialista társadalom a sokoldalúan képzett, a közösségi értékrendtől áthatott, szocialista életmódot folytató autonóm személyiségek társadalma.

Amikor az elmúlt héten a Minisztertanács elfogadta az újraegyesített Művelődési Minisztérium elveit, nyilatkozatában a miniszter a magasabb hatékonyságot jelölte meg, mint az egyesítés egyik legfőbb indokát. Tudjuk, hogy a hatékonyság kritériumai mások a gazdaságban, mint a kultúra terén, mégis jogos a kérdés: nem kerül-e összeütközésbe a hatékonysági értékek Kornai-féle sora kultúrpolitikánk alapelveivel. Kezdjük azzal az ismertetéssel, gyakran emlegetett jelenséggel, hogy az ingázó életmód, a háztáji gazdaság jelenlegi viszonyaink között feltétlenül szükséges. Ugyanakkor kultúrális hátrányai nyilvánvalók: az érintett rétegek művelődése csak életvitelük gyökeres változásával lenne lehetséges. Lehetőségeink behatároltak, nem változ-

tathatunk "gyorsan és rugalmasan" tetszés szerint. Társadalmunkban létezik egy százezres nagyságrendű alkohol-veszélyeztetett csoport, amelynek életmódja normaszegő. Ennek a meglehetősen nagy lumpenéletű csoportnak a szám-szerű visszaszorítása, társadalmi hatásának csökkentése, utánpótlási gyökereinek elvágása, állandó erőfeszítéseink ellenére eddig nem jártak komoly sikerrel.

A törekvés, hogy a kulturális intézmények anyagilag rentábilis vállalkozások legyenek, azt igényelné, hogy a kulturális termékek ára tükrözze a ráfordítást, például a könyv esetében a rendkívül magas nyomdai költségeket. Ez a jelenlegi viszonyok közt egyszerűen kizárná a művelődni vágyók többségét a kulturális életből. A kultúra ugyanis pénzbe kerül, energia- és időigényes. A piac érvényesülése következtében csökkenne a kulturális aktivitás. De azt is jelentené, hogy az intézmények műsorpolitikája szöges ellentétbe kerülne kultúrpolitikánk céljaival.

A szubvenciók kulturális politika szükséges, de tudjuk, hogy a szubvencióból elsősorban a kulturálisan igényes rétegeket támogatjuk. Jelenleg a jó irodalom, a színház és a film nem vonzó az igénytelen rétegek számára, és nem találtuk meg azokat a módszereket, amelyekkel a művelődésből most kimaradó rétegeket ösztönözhetnénk a művelődésre. A társadalmi érdekek elsőbbségét hosszú éveken át a központi szervek képviselték, amelyek a költségvetés anyagi feltételeinek, a jutalmazás és büntetés eszközeinek birtokában kezükben tartották a döntéseket. A gyakorlat korlátozta a kulturális intézmények vezetőinek, a műhelyek irányítóinak személyes felelősségét, döntési jogát. Kiváncsian várjuk a minisztérium feladatainak alakulását: hogyan sikerül funkcióit úgy gyakorolni, hogy a műhelyek felelőssége nőjön és a kívánatos kultúrpolitikai célok megvalósuljanak és ne torzuljanak.

Értérend és azonosságtudat

Pataki Ferenc a "Világosság" legújabb számában izgalmas tanulmányt jelentetett meg. Címe: "Az én és a társadalmi identitás." Témánk szempontjából fontos, hogy mondanivalóját - vitázva - tovább gondoljuk és hasznosítani próbáljuk.

Alapvető mai világjelenségeként ábrázolja azt a tényt, hogy az egyén társadalmi beágyazódásának /és így azonosságtudata alakulásának/ alapjául és keretül szolgáló társadalmi alakzatok heves és párhuzamos futó felbomlásának, illetve átrendeződésének időszakát éljük. Az Én azonossága egyrészt jelenti önmaga azonosságát a gyermekkortól az öregségig minden változáson át. De jelenti az azonosságát valami hozzánk képest külsővel - nemzedékkel, társadalmi csoporttal, családdal, eszmével, értékekkel -, amelyek "énem időbeli-térbeli meghosszabbítói, támpontjai". Sőt, az én szubjektív azonosságtudata és élménye nem jöhet létre másként, mint önmagamhoz képest külső társadalmi közvetítők révén.

Az életmód vizsgálatok és ezen belül saját felvételi tapasztalataim szerint a harmonikus boldog családi élet helyezkedik el az értékrangsor tetején. Hogyan egyeztethető össze ez a tény azzal az ugyancsak általános tapasztalattal, hogy a család, mint emberi közösségi forma nagymértékben bomlékony? Gondolhatunk arra, hogy a magas értékrang és a valóságos bomlékonyság talán eszmény és gyakorlat összeütközése és ellentétük a sokkhatás eredménye. Véltethetnénk, hogy a fiatalok vágyai mögött egy eszményien tiszta családi élet iránt ott munkál egy átélt családi idill, a szüleiké, és ezt az elvesztett paradicsomot szeretnék újra teremteni. Ennek azonban ellentmond az a tény a családszociológiai vizsgálatok adataiban, hogy a korai házasságok okainak feltárásakor a kutatók gyakran a menekülést találják, mint indokot a pokolnak érzett családból. Az anyagi létfeltételek bizonytalansága, a lakásgondok megalázó körülményei mellett a szubjektív oldalon az éretlenség, a hosszúra nyúlt kamaszkor kiegyensúlyozatlansága és ezen-

kivül sok tényező, köztük az említett menekülés sajátos kombinációja hozza létre a válásokban kulmináló konfliktusokat. A nemzedéki feszültség növekedése a családban is jellemző tapasztalatunk. A család krízishelyzete már társadalmi közhely.

Ugyanakkor azonban minden értékrend-vizsgálat megállapítja a családi élet, mint érték, magas helyezését, minden társadalmi rétegben különböző mértékben, de különösen a kétkezi dolgozók közt kitüntetett módon. Márpedig kétségtelen, hogy az egyén legközvetlenebb "külső" azonossági kerete: a család. Egyik oldalról tehát igaz, amit Pataki Ferenc mond, hogy például a család, mint társadalmi alakzat, bomlékonysága tapasztalható, de látjuk a kétségbeesett keresést, erőlködést, hogy megkeressük és megtaláljuk önmagunk azonosságának ezeket a vonatkozási kereteit, köztük a családot is, amelyekben, mint tükörben rálelünk önmagunk igazi arcára. Szükségesek a támpontok, azok a társadalmi tartóoszlopok, amelyekhez köthetjük magunkat viharos létünkben, nehogy elsodorjon a történelem félelmetes szele. Miközben "a talajerózió" kimozgatja ezeket a szilárd tartógerendákat, újra és újra megpróbálunk egy kis stabilitást teremteni. "Mióta élek, forgószelemben próbáltam megállni" panaszolta már József Attila.

A közösségek kiüresedése sok tragikum forrása. Sokféle tényező kölcsönhatása okozza ezt a jelenséget. Az iskolázottsági, műveltségi szint általános emelkedése természetessé vált, a foglalkozás választás esélyei meghatványozódtak, a menetközben való változtatás lehetőségei megsokszorozódtak. Több a szabadidő, magasabb az életszínvonal. A nyitottság légköre hozza, hogy az emberek kipróbálják képességeik, készségeik határait. De sok a képzelt, vagy valódi fal, amelyekbe fejünk ütközik, ha nem számolunk az akadályok természetével. Sokféle helyszínen, földrajzi és társadalmi keretek közt élünk, vagy élhetünk gyors egymásutánban; sokféle emberi környezetben mérhetjük be magunkat, sok a konfliktus, a csalódás, a nehéz helyzet, amelyből menekülni kell, ahogy lehet, ahogy tudunk. Mindez a mindennapi ösztönzést jelenti, hogy feltegyük a kérdést: kik vagyunk,

mire születünk, hol tartunk, mire futja még? Tudunk-e még álmodni, szállni és milyen magasra vihet a szárnyalás? Műszereink pedig gyakran csalóka módon közlik velünk helyzetünket. /Karinthy jut eszembe. Hogyan is hangzik az "Üzenet a palackból?"/

"Itt vagyok az Elhagyatottság Harmincadik
Szélességi, a Szégyen
Századik Hosszúsági
S a fogat összeszorító Dac
Végso magassági fokán; valahol messze vidéken.
És kíváncsi vagyok, lehet-e még jutni előre."

Sok az illúzió. Az életmód szociológia-kutatói közt is makacsul és állandóan visszatér a tévhit, hogy elég felvilágosítani és az emberek máris a jót művelik majd. Ezek a vélemények a társadalmi jelenségek menetében lebecsülik a rutint, a spontaneitás erejét, túlbecsülik a tudatos ráhatás lehetőségeit. A valóságos tapasztalat más, és ez iszonyú erő.

A nagy család, a rokonság elvesztette a régi, állandó, a hétköznapiakban is működő, áldozatokra is kész, az iratlan törvény erejével ható összekapcsolódás érvényét, de nem halt meg. Szükséghelyzetben a szálak erőseknek bizonyulnak, a rokonok országjáráskor támaszpontok, házépítésnél a kaláka tagjait adják. Sokan panaszoikják a barátság, mint értékes emberi kapcsolat, sajnálatos megritkulását. A munkahely-változások ugrásszerű megnövekedése meggyengítette a munkahelyi közösségeket, és ugyanezt mondhatjuk a mozgalmi szervezetek közösségi jellegének gyengüléséről. Sok helyen már nem a mindennapok közösségi-nevelési keretei, hanem a politikai információ áramlásainak kitüntetett központjai, meghatározott rendezvények, ünnepi alkalmak találkozóhelyei. Nincs szükség talán e közösségi alakzatok elveszőben lévő funkcióira? Nem hiszem. Az ifjúságszociológia rendre beszámol, hogyan hozza létre a tinédzser-nemzedék a maga valódi és álközösségeit, legtöbbször a formálissá vált hivatalos szervezeteken kívül, vagy azokon belül

létrejött informális csoportokban. Virágzanak a különböző hobby-intézmények, a bélyeggyűjtőktől a kertészekig. /Meggyőződésem, hogy a vallásosság új hullámának felerősödésében is tetemes szerepe van a közösség iránti szomjúságnak./ Nem beszélek a különböző beat-zenekarok mögötti sleppről, a gale-rikről, a szesztestvérekről, munkahelyi véd- és dacszövetségekről, amelyek álközösségek.

Azt mondhatnám tehát, hogy az egyik oldalon valóban tapasztalható a hagyományos közösségek tartalmi kiüresedésének, elmeszesedésének tendenciája, de valóságos a másik, ezzel ellentétes, az előbbivel szoros összefüggésben lévő komplementer tendencia is, a közösségek új alapokon való újrateremtésének törekvése.

Hogyan lehet "elvelyülni és kiválni"; elkerülni a társas magányt egy egészséges emberi közösség testmelegében? Hogyan lehet megvalósítani önmagunk legszebb emberi képességeit, de áldozatként közösségi emberekként? Ha sokat tettünk is érte, ez a feladat még megoldásra vár.

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJE^x

A következő másfél órában képet kívánok festeni a magyar társadalom értékrendjéről, értéktudatáról. Talán a valóságosnál egy kicsit sötétebbet épp azért, hogy vitára provokáljam a jelenlévőket. Abból indulok ki, hogy az elmúlt 50-80 évben világszerte, így Európában és Magyarországon is a társadalomban mélyreható értékrendi változások zajlottak le. Legegyszerűbb ezt a változást azzal érzékeltetni, ha meghatározunk, leírunk négy értékrend-típust és megnézzük ezeknek súlya hogyan változott az elmúlt 50-80-100 év alatt. Vizsgáljuk ezt először Európában, majd Magyarországon.

Az első típus nyilvánvalóan a hagyományos európai humanisztikus, keresztény értékrend, amibe a múlt század második felében az európai polgárság, de jelentős mértékben a nem polgárok, tehát a munkás és parasztrétegek is felnövekedtek. Ez az úgynevezett visszafogó értékrend volt, idegen szóval élve, a restriktív /korlátozó/ értékrend. Fő funkciója e típusnak, hogy hiány-társadalomban, amikor nem lehet az emberek szükségleteit kielégíteni, akkor az életet elviselhetővé tegye, az élet a nehéz körülmények között is elfogadható legyen. Gazdag legyen lelkiileg, emberileg, annak ellenére, hogy a materiális javak hiányoznak az igazán jó élethez.

A másik nagy értékrend, amelynek mély gyökerei vannak az európai múltban az aszkétikus értékrend. A XV. századtól a

^x Az előadás szerkesztett szövege.

reneszánsztól kezdve alakult ki Nyugat-Európában és Magyarországon is, és egyre erősödött az elmúlt pár száz évben, főleg a nyugati társadalmakban. Magyarországon megállt ez az értékrendi fejlődés a XVII. században. Ez az értékrend alapvetően azt mondta, hogy nem fogadom el, hogy hiány-társadalomban élünk, hogy nincsenek meg az élethez szükséges anyagi javak, el kell követni mindent, hogy az anyagi javakat előteremtsem, létrehozzam, felhalmozzam. Lemondok mindenről, mindenféle élvezetről azért, hogy a javak, a termelőeszközeim gyarapodjanak, hogy majdan egyszer igazán gazdagságban, jólétben élhessek. Ez a puritán, felhalmozó értékrend.

A harmadik nagy értékrend a XIX. század első felében létező és erősen ható munkásmozgalmak értékrendje. Nevezik ezt forradalmi értékrendnek is. Lényege az, hogy olyan értékeket kíván kitűzni és olyan etikát kidolgozni, amely minden erőt az adott társadalom átalakítására, egy új értékrend létrehozására mozgósít.

A negyedik értékrend az elmúlt 30-40 évben alakult ki Nyugat-Európában és részben Magyarországon. Ezt nevezhetjük jóléti, fogyasztói, vagy akár hedonisztikus értékrendnek, aminek a lényege az, hogy most már olyan gazdagok vagyunk, hogy lehet élvezni az életet. Amit eddig felhalmoztunk azt most már el lehet fogyasztani. Kifejezetten a fogyasztásra, a jólétre, a jó közérzetre irányuló értékrend.

Mi történt Nyugat-Európában az elmúlt 30-40 évben? Alapvető változás egy ponton fogható meg, a hagyományos puritán felhalmozó értékrend átalakult, lassan átment a fogyasztói, jóléti, hedonista értékrendbe. Ezt mindenki tudja, erről nem beszélek többet, ez a legjellemzőbb váltás az elmúlt 30-40 évben Nyugat-Európában. Tovább élt a hagyományos keresztény értékrend is, tovább élt a munkásmozgalmak forradalmi értékrendje is, de a domináns változást a fentemlitett fejlődés határozta meg.

Magyarországon valamivel bonyolultabb a helyzet, éppen azért, mert fejlődésünk következtében nem alakultak ki olyan tisztán az értékrendek mint sok nyugati társadalomban. A két háború közötti korszakban erősen dominált még a hagyományos, visszafogó, restriktív keresztény értékrend, viszonylag erős volt bizonyos rétegekben a puritán felhalmozó értékrend, - akiknek volt lehetőségük a felhalmozásra - tehát a kispolgárságra, az önálló iparosi kereskedő rétegre, és részben az értelmiségi polgári rétegekre volt jellemző. Élt és hatott a munkásmozgalom forradalmi értékrendje is, de hiányzott a fogyasztói, jóléti, hedonista értékrend.

Mi történt a felszabadulás után?

1947-48-ig robbanásszerű változás történt, betört a országba a puritán felhalmozó értékrend, a vállalkozási értékrend, hivatalos fórumokat kapott a munkásmozgalom forradalmi értékrendje. Tovább élt persze a másik kettő is, illetve a keresztény és még mindig alig volt jelen a fogyasztói, jóléti értékrend. A 40-es 50-es évek fordulói, - a nehéz évek -, amelyek visszalépést jelentettek az ország értéktudatának fejlődésében, hadikommunizmus jellegű társadalmi berendezkedés volt, ennek megfelelően nagyon szigorú restriktív értékrend érvényesült, nem keresztény, hanem szocialista alapon. Visszafogni minden szükségletet, mert minden erő a gazdasági fejlődéshez szükséges. Erősen visszafogó értékrend volt ez, néhány évig hatott, nem volt jelentős hatása a társadalomtudomány fejlődésére, csak egy szempontból volt káros, ugyanis a munkásmozgalmak hagyományos forradalmi értékrend bizonyos alaptételeinek hitelét csökkentette, rontotta.

A 60-as 70-es években az értékrend-váltás egészen világos. Ujra fejlődni kezdett a puritán felhalmozó értékrend, ez érthető, hiszen lehetőség volt arra, hogy az emberek önmaguknak valamit gyűjtsenek /lakást, stb./. Nyilvánvalóan szükség volt ilyen típusú értékrendre, amelynek során a felhalmozást összekötötték a spórolással, a nadrágszíj-meghúzással

is. Az utolsó 5-10 évben ehhez kapcsolódott még a vállalkozói értékrend, s ma már vállalkozni lehet a másodgazdasági értékrend kialakítására is. Teret kapott a vállalkozó puritán, aszkétikus értékrend, aszkétikus, mert nem lehet élvezni, mert a felhalmozás vált elsődlegessé. Ugyanezekben az években betört Magyarországra erőteljesen - részben nyugati hatásra, részben a fejlődés eredményeképpen - a fogyasztói, jóléti, a hedonista értékrend. Már élvezhetjük az életet, éljünk jól, aminek semmi köze nincs sem a keresztény, sem a forradalmi munkásmozgalmak értékrendjéhez, sem a puritán felhalmozáshoz. Egy teljesen más értéktípus ez, élvezni kell az életet. Ez az értékrend rendkívül kis réteget érint a két háború között, a nagyon gazdag polgárságot és az arisztokráciát. Ma jóval szélesebb rétegre jellemző ez a hedonista értékrend, annál is inkább erős ez, mivel nálunk viszonylag kevés lehetőség van az igazi felhalmozásra, a termelő eszközöket nem lehet felhalmozni, a változás igen szűk keretek között megengedett csak. Ezt igazolja, ezt bizonyítja a hedonista, a jóléti, a fogyasztói értékrend kialakulása. Ez volt nagyvonalakban az elmúlt 20-30 év értékrendjének alakulása Magyarországon. Kérdés viszont: mi a mai helyzet nálunk?

Az eddig elmondottak alapján biztatóan, szépen, tagoltan fejlődik a magyar értékrend. Van országos értékrend-vizsgálat, amelynek keretén belül közelebbről megismerhetjük az amerikai és a magyarországi összehasonlító értékrendeket. A vizsgálat anyagából egy dolgot emelhetek ki, azt, hogy az értékcsoportok nagy általánosságban megfelelnek a két országban. Igen ám, de rábukkanunk egy sajátos jelenségre, mégpedig arra, hogy amíg a magyar értékcsoportoknak csak egy pozitív oldala van mindig, addig az amerikaiaknál egy pozitív érték-választás áll szemben egy negatív oldallal. Másként szólva, a magyar társadalomban az emberek választanak bizonyos értékeket, értéktípust, értékhalmozást, de akik ezeket választják, azokra nem jellemző az, hogy bármit elutasítanak.

Az értékek választását sokféleképpen lehet magyarázni. Lehet úgy, hogy Magyarország toleráns, hogy a magyar társadalom toleránsabb. Lehet úgy is, hogy egyfajta közöny jellemző ránk, nekem vannak értékeim, van egy értékrendszerem, nem érdekel, hogy a többiek mit gondolnak. Mind a kettő működik bizonyos fokig, azt igyekeztünk tisztázni a vizsgálat során, hogy melyik az igazi interpretáció.

Egy harmadik magyarázat szerint baj van a magyar értékrendszerrel, a magyar társadalom értéktudatával. Mindenkinek vannak értékei, de ezek rendszerbe nem állnak össze. Vannak értékválasztások spontán, ösztönösen, de ezeknek nincs struktúrája, rendszerezettsége. Sokféleképpen próbáltuk vizsgálni, hogy melyik a legjobb a három interpretáció közül. Az első kettő jellemzőbb ránk mint tolerancia, mint egyfajta közönyösség. Ez abból származik, hogy nem eléggé struktúrált az értéktudatunk. Vannak értékválasztásaink, de nincs értékrendszerünk, nálunk ez ma sokkal bizonytalanabb, mint néhány más társadalomban. Ezt a tételt szeretném igazolni, vagy végiggondolni, hogy ez fedi-e a valóságot?

Hipotézisünk, hogy a magyar társadalomnak az értéktudata jelenleg válságban van, valamilyen szempontból fel van lazulva, fel van puhulva, nincs igazi világos, jól strukturált értéktudata. Általában a társadalomnak és külön-külön a társadalom különböző rétegeinek, csoportjainak, osztályainak sincs. Mindenkinek nyilván van erről saját élménye, amivel kapcsolódhatnak ehhez az állításomhoz, vagy ezzel szemben érvelhetnek. Ha tehát igaz az, hogy a magyar társadalom értéktudata fellazult, bizonytalanlanná vált, mi az oka ennek, hogy ez így történt?

A társadalomban élő hagyományos értékrendek a háború után nem tudtak megújulni, nem tudták kiforrni magukat. Mit értek én ez alatt? Mondok egy nem magyar példát. Németországban ér-

dekes könyvet írt egy házaspár. Arról van szó a könyvben, hogy a német társadalom a második világháború során azonosult a fasizmussal és Hitlerrel! Oly mértékű volt az azonosulás Hitlerrel, annyira értékközponttá vált Hitler és ideológiája a német ember számára, hogy amikor összeomlott a hatalom és kiderült, hogy egyszerű gyilkosról van szó, akkor a társadalom jelentős rétegeiben saját értékrendjük omlott össze, mert értékeket azonosítottak Hitler személyével, a hitleri ideológia lényegével. Ha ez az ideológia hazugság, ha ez nem érték, hanem gyilkosság, akkor mi utolsó gengszterek vagyunk - gondolták a németek - és ezért óriási értékvesztés, személyiségvesztés jellemezte a német társadalmat az 1945-46-os években. A könyv írói azt mondják, hogy ezt fel kellett volna dolgozni, szembe kellett volna nézni azzal, hogy ilyenek voltunk, azonosak voltunk a hitleri iszonyattal. Gyászolni kellett volna azt, amit csináltunk, fel kellett volna fedezni egy új értékazonosságot, de ez túl nagy teher volt, a németek nem voltak rá képesek, és egyszerűen olyan terület felé fordultak, ahol nem voltak ilyen múltbeli problémák, nem voltak etikai és emberi személyiségproblémák, a gazdaság felé vettek irányt. Ahelyett, hogy a társadalom megújult volna személyiségében, társadalomtudatában, politikai tudatában elfordult, és egy másik területen próbálta megtalálni öntudatának alapját.

A magyar társadalomban nem ilyen típusú fejlődés volt, de van vele rokonság. A magyar társadalomnak hagyományos értékrendjei egyfelől a hagyományos keresztény értékrend, másfelől a nemzettudathoz kötődő értéktudat súlyosan kompromittálódott a háború alatt, a háború utolsó évében, valójában 1944-ben. Ezt ugyanúgy fel kellett volna dolgozni társadalmilag, szembe kellett volna nézni a magyar keresztény társadalommal, a magyar nemzetnek azzal, hogy mit csináltunk? Nem történt meg a szembenézés, nem volt igazi büntudat, vezeklés, kísérlet arra, hogy újuljunk meg, építsük újra az értékeinket, értéktudatunkat. Miért nem történt meg? Egyrészt mert nem csináltuk meg, másrészt közbejött egy olyan dolog, ami az embereket felmentette ettől, mégpedig az, amit legjobb szándékkal csinált az akkori

magyar társadalmi vezetés olyan mértékben támadta a keresztényközpontú értéktudatot, illetve a nemzettudatot, olyan mértékben ostromozta a társadalmi vezetés ezeket az értékrendeket, hogy ezzel az ostromozással - ami átment az igazságtalanságba, keménységbe -, az embereket felmentette attól, hogy önmagukat elemezzék, önmagukban keressék a hibát, önmagukat újítsák meg. Igazságtalanul bántottak bennünket - ilyen rosszak nem voltunk - a túlfutó kritika, a nem elég differenciált és gazdag kritika miatt elmaradt a kísérlet, bevonni az embereket ebbe az újjáépítésbe, az új értékrendünk kialakításába. A jelenlegi társadalom zöme nem élt abban a korszakban, de a magyar polgárság jelentős része 45-ben bizonyos önkritikára, bizonyos megújulásra kész lett volna, de nagyon hamar bezárkózott és önvédelmi harcot kezdett minden külső kritikával szemben. Mindszentiék nagy felfutása 1946-ban ebből táplálkozott, és a lehető legkonzervatívabb formában újjult meg. Bizonyos mértékben vonatkozik ez a puritán felhalmozódásra, a kapitalista jellegű értékrendre is. Ezeknek deffenzívába kell vonulni, védekezni kell mindennel szemben, ami kívülről jön. Így nem történt meg a hagyományos értékrendek spontán megújulása, de sok más ok volt még ezen kívül is.

A hivatalos politika a 60-as évek közepéig nagyon keményen támadta a fenti két hagyományos értékrendet, tehát a keresztényközpontú, a nemzetközpontú, illetve a felhalmozó puritán értékrendet, és ezek 65-ig deffenzívában voltak. 65-ig semmi igazi megújulásra nem voltak képesek, mert állandó támadás keresztüztüében voltak. Tehát nem sok lehetőség volt arra, hogy a társadalom spontán módon kitermelje magából az új értékrendjét, ami nem jelenti azt, hogy nem termeltek ki bizonyos új értékeket. Tulajdonképpen egy értékrend érdekekre épül, az érdekekhez kapcsolódhatnak értékek és az értékek végül is összekapcsolódnak értékrenddé. Nálunk Magyarországon még az érdekeknek sem volt igazán jogosultsága úgy 60-ig abból a téves társadalomképből kiindulva, hogy egyetlen érdek van, az osztálytársadalmi érdek, más érdek nincs, minden más érdek partikuláris és veszélyezteteti az osztálytársadalmi érdeket.

Ez volt kb. 1949-60 között, - kissé túlozva - a "hivatalos" elképzelés. Nem engedtek semmiféle csoportérdeket, sem rétegérdeket megfogalmazódni. Nagy eredménye a 60-70-es éveknek éppen az, hogy ezek a csoport- és rétegérdekek lassanként egyre inkább megfogalmazódhattak. Ma már egy gyárban a melósoknak más lehet az érdeke mint a vezetésnek, ezt ki is mondhatják, ezelőtt 20 évvel ez égbekiáltó bűn lett volna! Így tehát a 70-es évekre lehetővé vált az érdekek megfogalmazása. Időnként az érdekekhez még néhány érték is kapcsolódott.

A győri vizsgálatssorozatnál kimutatták azt, hogy a szocialista munkáscsoportok, brigádok érdeke az volt, hogy a teljesítményüket tartsák vissza, hogy kiharcoljanak kedvezőbb bérfeltételeket. Erre ráépül egy érték is már, például az egymás iránti lojalitás értéke. Ez igen erős volt, a vizsgálatokból ki is tűnt, tehát érték is van már, ez értékrenddé azonban nem fejlődött tovább, és nem kapcsolódott bele valami nagyobb egység értékrendjébe sem.

Mondok egy triviális példát, hogy megvilágítsam ezt a folyamatot. A horgászoknak vannak közös érdekeik, az, hogy legyen a folyókban hal, ne legyen túl sok orvhorgász stb., van egy sor közös érdekük. Erre néha ráépülnek a közös célok is, ezek erősítik a közönségtudatot, erősítik a horgászok öntudatát. Igenám, de értékrendszerre nem fejlődik ki, nincs horgász-értékrend, valami hiányzik. Hiányzik az, amit "védőszentnek" nevezhetnénk. Ugy értem ezt, hogy pár száz évvel ezelőtt a horgászoknak vagy halászoknak lett volna egy védőszentjük, ami azt jelentette volna, hogy a védőszent körül kialakult liturgiák, ünnepek sorozata gazdagította volna a horgászok életét, megtöltötte volna tartalommal, kultúrával. Esetleg értékek értékrendbe álltak volna össze, a "védőszent" bekapcsolta volna őket a nagy keresztény értékrendbe. Ezek a védőszentek, ezek az esetleges értékek értékrenddé összefogó védőszentek ma nincsenek. Sok közösség alakul ki, minden közösség értékteremtő, de nincs hova bekapcsolódni a maguk részértékeivel, nincs egy ilyen nagy értékrend.

Valamilyen szempontból el van vágva a magyar értékképződés folyamata és az értékrend kialakulása. Sok szempontból mesterségesen is előidéztük ezt az elmúlt 2-3 évtizedben. Gondoljunk a magyar értékimport kérdésre, egy sor értéket importáltunk különböző helyekről, többek között nyugatról is, de nem importáltuk velük az értékrendszerüket. Gondoljunk pl. a hippy-mozgalmakra, vagy a rock-zenére. Behoztuk a farmernadrágot, a zenét, egy-egy sajátos értéktörődékét, de semmiképp az egész értékrendet. Lehet jól tettük, de a tény, hogy értékrendszer nélkül importáltunk valamit, aminek a lényege egy új emberi magatartás és értékrendszer volt ott, ahol megszületett, de van erre sok más példa is. Jó példa Csurka "A deficit" c. darabja, amely most megy Magyarországon. Egy vidékre szorult értelmiségi házaspár nem tud mit kezdeni magával, olyan béke van, hogy nem lehet kibírni, nincs érdekesség, megizgalom, teremtsünk valami izgalmat. Egy egzisztencialista játékot kezdenek, azt, hogy tegyünk mindent kockára, csábitsuk el egymás feleségét. Igazi izgalom, kötéltańc vagy szakadék szélén járás, vagy a mélybe ugrás. Siralmas, nagyon jól megfogott, torz, provinciális adaptálása egy önmaga teljességében sokkal gazdagabb, tartalmasabb értékrendnek, az egzisztencializmusnak.

Ahhoz, hogy értékrendek kialakulhassanak, illetve az igény megteremtődjék, hogy bekapcsolódhasson egy nagyobb értékrendbe, ahhoz közösségek kellene. A magyar társadalomban ma nagyon sok akadálya van a közösség képződésének. A magyar társadalom felépítettsége, jellege, struktúrája nehezzé teszi a közösségek létrejöttét, de ennek ellenére nap mint nap jönnek létre közösségek.

A struktúrális problémákon kívül a politikánk is eléggé szerencsétlen volt az 50-es években, még a 60-as évek elején is. A hagyományos közösségek bomlását nagymértékben elősegítettük.

Sok olyan közösséget is meggyengítettünk, amelyekre szükség volna ma is. Pl. az osztálytudatnak túl erős leépítése ilyen szempontból nem egészen pozitív. Tudjuk, hogy a szakmunkásöntudat a háború előtti években milyen óriási értéktéremtő erő volt az emberek számára, életformát alakított ki. Ennek a tudatos leépítése biztos, hogy káros volt.

Most erősen túlozni fogok és sarkítani. A közösségi tudatot az 50-es években helyettesítettük a büntudattal. Azt mondtuk az egész ország gazdaságának 45-ben, hogy fasiszta népség; a parasztokra, hogy kulákok; ingadozó középparasztok, vagy öntudat nélküli agrárproletárok; a munkásokra, hogy lumpen proletárok; a szakmunkásokra, hogy munkásarisztokraták, az értelmiségre, hogy a régi rend kiszolgálói; a kispolgárookra, hogy harácsolók, felhalmozók "lángossütők". A Csurka darabok tele vannak ilyenekkel. Ez nagyon romboló volt, messze túllőttünk a célon, óriási pusztítást végeztünk a közösségi öntudatban, amire rettenetesen nagy szüksége van a társadalomnak. Ismételve tehát, az értéktéremtő bázist felszámoltuk; állandó ostromozással mindenkit konzerváltunk egy régi, rosszabb, alacsonyabbszintű értéktudatában és érték öntudatában.

A spontán értékfejlődést zavarta továbbá az elmúlt évtizedekben a társadalmi szerződésünknek valamiféle fellazulása, eltorzulása. Ha a társadalomban az emberek nem tudják, nem érzik azt, hogy mik a jogaik, és a kötelességeik, amit én adok, azért mi jár nekem vissza, abból sok kár lehet. Nálunk ez az állapot kialakult. Vizsgálatunk szerint az emberek túlnyomó többsége úgy érzi, hogy nem kapja meg azt, amit ad a társadalomnak, ami képtelenség. Csak azt lehet szétszítani, amit megtermelünk, amit létrehozunk. Mindenki úgy érzi, többet termel, mint amit kap, és ez valahogy nem világos. Egy hamis tudat alakult ki bennünk, hogy többet adunk a társadalomnak, mint

amit visszakapunk tőle. Ez erős billenése a társadalmi szerződésnek, és ez az élet minden területén tapasztalható. A dolgoknak más az ára mint amit nyilvánosan vállalunk, ez egész korrupciós kérdés; a dolgokért mást kell fizetni mint amennyit erre hivatalosan, nyíltan elfogadunk. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi szerződés mögött egy második hallgatólagos informális szerződés van kialakulóban, ami nemcsak az árakat, hanem minden mást is érint.

Ennek az az eredménye, hogy kialakul egy kollektív rossz közérzet, egy általános diffúz büntudatérzés. A normáknak egy fellazulása játszódott le az elmúlt másfél, két évtizedben, amikor azt éreztük, hogy ahhoz, hogy jól termelhessünk, ahhoz meg kell szegni egy csomó szabályt. A TV-ben, a rádióban hallunk riportokat, vállalatvezetőket, akik azt mondják, hogy csak úgy lehet sikeresen gazdálkodni nekik, ha egy csomó rendelkezés megkerülnek. Az embereket rákényszerítjük, hogy amorálisak legyenek, megszegjék a normákat. Nemcsak a vállalatnál, más területen is, aminek két következménye van. Egyik kevésbé rossz, a másik nagyon rossz. Ha egy társadalom állandóan arra kényszerül, hogy megszegje saját normáit, ez nem jó dolog, a rossz lelkiismeret tartósan romboló hatású tudatilag. Meg kell szüntetni a rossz lelkiismeretet. Hogyan? Ugy, hogy a normarendszert elvetem, ha nincsenek normák amiket megszegek állandóan, nincs rossz lelkiismeret, és nálunk ma ez a folyamat megindult, erősen folyik a magyar társadalom tudatában a normarendszer leépülése.

Ami ezelőtt 10 évvel korrupció volt, az ma mindennapi gyakorlat. Ami ezelőtt 20 évvel rossz munkaerkölcs volt, az ma elfogadott gyakorlat. Az élet minden területén kimutatható, hogy a normák inflálódtak, a normák kiürültek, a normák elkoptak, a magyar társadalom jelenleg igen alacsony hatékonyságú normarendszerrel él. Majdnem minden belefér abba, amit csinálunk, mert mindenki ezt csinálja, mert nem lehet másként élni, mert erre kényszerítenek, nem az én hibám stb. Így a

normák hatékonysága elvész. Ez nem igazi értékválság, mert valamilyen szempontból vannak még normáink mindannyiunknak, de ezek esetlegesek, nincsenek már rendszerbe épülve. Azt gondolom például, hogy én magamnak nem kérek protekciót, ez még erős norma bennem, de a gyermekem számára már bőven kérek, mert ott mentesít engem a család, az abszolút érték; a családért, gyerekért önzetlenül mindent megtehetek, még korrumpálhatok is. Már olyan norma, hogy nincs protekció, nem korrumpálódok, a gyermek relációban, a család relációban feloldódott. Nem baj önmagában, hogy a korábban túl kemény normarendszer leépül, rugalmasabbá válik. Épp most elemzünk a vizsgálat során egy csomó illemtankönyvet, viselkedés-tankönyvet, a múlt század derekától kezdve máig. A múlt század 50-es éveiben írt illemtankönyvek micsoda acélhálójával kötik meg például a nőket. Minden újjukat megkötik, mozdulataikat előírják, hogy hogyan kell a polgárasszonyoknak viselkedni, és kiölni minden spontaneitást az emberekből. Egy ilyen merev normarendszer jó ha lazul és felbomlik, ha jönnek helyette igazi erős, rugalmas, belülről átélt normák. Csak ezek nem jönnek nálunk, születésüknek szinte nyoma sincs még.

A szerződés tételei, ellentételei nem illeszkednek össze, amit adok, kapok, nem illik össze, az egymás közti cserét szabályozó normák nem jól működnek. Erre mondok itt még két példát. Megint Csurka darabot fogok idézni. Emlékeznek a "Ház-mestersiratóban" arra a híres mondatra, ami megfogalmazódott mottószerűen a társadalmi szerződésünk rossz voltáról, amikor azt mondja valamelyik szereplő: "én elnézem nekik, hogy ők elnézik nekem, hogy én elnézem nekik". Ez a keresztül-kasul, ide-oda elnézés jelenti azt, hogy a normákat elnézik, nem kérjük számon sem magunktól sem másától, azért, hogy ő se kérje számon tőlünk. Ez a tipikusan rossz társadalmi szerződés a legutóbbi egyik ÉS-ben Száraz György szokásos cikkgyűjteményei között a sikerről szól, és idéz egy példát: A büfés nő besúgja az igazgatónak azokat, akik nála alkoholos italt fogyasztanak azért, hogy az igazgató megengedje neki, hogy alkoholos italt árusíthasson. Ugyanez a kölcsönös korrumpálás.

felbomlása mindenféle normának. Ezek a példák tehát illusztrálják, hogy valami baj van a szerződéssel, és ebben az állapotban romlanak, bomlanak a meglévő normarendszerek is, nem-hogy újjászülethetnének, újak alakulhatnának ki.

Ez volna tehát első fele a gondolatmenetnek. Arról beszéltünk, hogy spontán módon a társadalom miért nem termelt ki, miért nem forrt ki az elmúlt 3-3 és fél évtizedben új, eleven, a mai életet szabályozni képes norma, illetve értékrendszereket.

A második része a gondolatmenetnek az a kérdésre adandó válaszkeresés lehet. Van egyfajta "hivatalos" értékrend, az értékrend, amit örököltünk a munkásmozgalmaktól, és amelyet úgy nevezünk, hogy szocialista értékrendszer, szocialista értékrend. Mi van ezzel? Spontánul nem alakulnak ki, vagy nem születnek újjá értékrendek, vajon ez az értékrend, amit hivatalosan próbálunk ebben a társadalomban meggyökereztetni, felépíteni, ezzel mi a helyzet? Erre a kérdésre keresek választ a következő percekben.

Már utaltam rá, hogy 1945 után, 1945-48 között volt egy igazi nagy felvirágzás, hirtelen kezdett gyökeret verni az új értékrend, az emberek ráeszméltek arra, hogy van egy lehetőség, ami az életnek más dimenziót, más értelmet ad. Ez a fejlődés a 48-50-es években megállt, vagy nagyon lelassult, és mint mondtuk, ezek a nehéz évek kompromittáltak egy csomó értéket ebből az értékrendszerből. Hogy megint irodalmi vagy művészeti példával éljek, gondoljanak az Angi Vera című filmre. Ez a film az értékek visszavételének a folyamatát, állapotát ábrázolja, mert mi történik az Angi Verában? Azokat az értékeket, amit a munkásmozgalmából jött emberek úgy éreznek igazi értékek, mert ebben nőttek fel, /abban, hogy 19-esek voltak, abban, hogy harcoltak az ellenállásban stb./ úgy érzik, hogy ez adott nekik értéket, úgy érzik, hogy ők tudják, hogy az életben mi az érték, mindezt az értéket leépítik, lerombolják bennük. Emlékezzenek, aki odajön kívülről a tanfolyamra, mi a

stratégiája ennek az embernek: az, hogy megsemmisíteni minden-
kiben az önértéktudatot, és azt, hogy ne hivatkozzanak arra,
hogy maga 19-es volt, vagy ellenálló volt. Ugyanakkor ez az em-
bereket megalázza, azokat, akik nem voltak 19-esek vagy ellen-
állók, úgy, hogy az ember magában semmi a párt nélkül. Csak az,
amit a párt mond, per ma és most, annak az értéknek az elfo-
gadása jelenthet igazi értéket maga számára. Mindenki, akinek
belülről jövő értéktudata van, le kell rombolni, a függőségbe
be kell állni. Az az értékes ember, aki legszökevényebben, leg-
önkéntesebben beáll a függőségi rendszerekbe. Aki ebbe nem
akar beállni /a tanár figurája/, azt ki kell dobni magunk kö-
zül.

Azt mondhatnám egy másik terminológiát használva, emlé-
keztetek Riesman könyvére, aki arról beszél, hogy vannak belső-
leg irányított, és vannak mások által irányított emberek. Azt
mondja Riesman, hogy a kapitalizmus korában volt jellemző a
belső irányítottság, az emberekbe belső irányítót építettek
gyermekkorukban és az vezette élete végéig. Ezzel szemben Ame-
rikában kialakulóban van - mondja Riesman - egy mások általi i-
rányítottság, kívülről irányítottság, az embereket már nem a
belső meggyőződésük szerint ítélik meg, a többieknek a véle-
ményétől függenek, a többiek tükrében látják és értékelik ma-
gukat.

A mi vonatkozásunkban ezt másként kell megfogalmazni, az
Angi Vera filmben a belső irányítottságú emberek, a mozgalmi
emberek, akik egy értéket hordoznak, ami társadalmi érték is.
Ezt a belső értéktudatot kell lerombolni bennük és egy tel-
jesen függő helyzetbe, kívülről irányítottá kell tenni őket,
nekik azt kell elfogadni értéként. Ők mint személyiségek,
mint értékközpontok meg kell, hogy szűnjenek. Ez a filmnek
az alapvető mondanivalója. Eredménye pedig micsoda? Egy sajá-
tos szorongásos állapot, egyik mondatot idézem: "Én mindig is
félek, sohasem tudom jól mondok-e vagy helytelent. Azért nem,
mert a vezető réteg elrejteti az értéket, nem lehet tudni, hogy
mi a jó és mi a rossz. Nem lehet tudni, hogy az e jó, hogy én

ezt csinálom, vagy azt csinálom, ezt mindig utólag dönti el valamiféle felettes hatóság." Tehát elrejtik a normarendszert, és voltaképpen ezzel válik mindenki teljesen függővé. A normarendszert belülről kívülre tesszük át, és kívül meg elrejtjük. Ezzel az embereket egy állandó függőség, illetve szorongás állapotába tesszük át.

A belülről irányított ember, akinek belülről van a normarendszere, ha megszeg egy normát, büntudatot érez. A büntudatérzésnek vannak romboló és vannak építő formái. Ugyanakkor a normarendszer ha kívülről van, és el van rejtve, akkor nincs büntudat, akkor csak szorongás van, félelem, hogy valamit nem jól csinálok. A szorongás pedig mindig negatív, mindig romboló jellegű. A 40-es 50-es évek fordulóján, amiről az Angi Vera film is szól, ilyen szempontból az emberekben mára meggyökerezett igazi értéktudatot, /ami a munkásmozgalmi forradalmi értékrend, értéktudat volt/ nagyon sok emberben leépítették, megszüntették, megzavarták. Ennek a hatása máig is érződik, máig is van egy elbizonytalanodás. Ebből a forrásból táplálkozva jóval több kárt tettünk. Ez az értéktudat-vesztés, ezt nehezebb kiheverni mint egy gazdasági válságot.

Az átöröklött munkásmozgalmi-forradalmi értékrend hatékonyságának csökkenése részben félreértésekből származik, részben más okból. Azt hittük, hogy az alépitmény-felépitmény szó egyszerű értelmezése szerint, ha az alépitmény átalakul, átalakul a társadalmi tudat is, ez az értékre is vonatkozik. Hát nem alakult át, túlzok, sok területen átalakult, azonban nem hozott létre az új társadalmi rend új értéktudatot. Önmagában nem forrhatott ez ki, itt volt egy félreértésünk. Ezen túlmenően, mert nem következett be egy spontán értéktudat-kialakulás, elbizonytalanodott a magyar politikai, kultúrpolitikai, társadalompolitikai vezetés. Az elbizonytalanodás a mai napig is tart. Pl. az emberi kreativitás, a vállalkozókedv, az újító kedv mint fontos érték, amitől korábban féltünk, hogy kapitalista maradvány, elítéltük, kiirtottuk ha lehetett. Aztán rájöttünk, hogy az emberi vállalkozó kedv nélkül nem lehet építeni egy társadalmat sem, amely önmagát szo-

cialistának nevezi, és akarja tudni. A kongresszus anyagába bekerült már megfogalmazva, hogy igenis szükség van erre, az előző 20 évben, de továbbra is "húzd-meg-ereszd-meg" játék volt, csak az elmúlt 4-5 évben vált konzisztensebbé, összefüggővé, átgondoltabbá ez a politika.

Tudjuk, hogy a mai napig teljes bizonytalanság van érték nem érték körében. E körüli viták tisztázására az elmúlt 2-3-4 évben sokat tettünk, de messze vagyunk attól, hogy bárkiben is tisztázódott volna, hogy az ő kapcsolata a nemzettudatnak negatív, vagy pozitív tényezője. Keveredik, hogy mit kellene csinálni, gondolni, hinni. Ennek megint nagyon erőteljesen zavaró hatása van az ember létére, kultúrájára, magatartására, akár mindennapi életére is. Nincs értelmesen, jól átgondoltan, kiforrottan megfogalmazott nemzettudat-értelmezés.

Hozzájárul a zavarhoz az is, hogy egy csomó hagyományos érték válságba került, olyan értékek, amelyek a munkásmozgalom hőskorában alapvető értékek voltak, például a munka egyik központi értéke volt történetileg a szocialista értékrendnek. Világot átalakítani, megdönteni az előző rendszert, munka nélkül nem lehet elképzelni, a munka volt egyik záloga ennek. Tudjuk mi történt vele, a munka mint érték megzavarodott az emberek fejében, egyrészt létkérdésből fölös mennyiségben rendelkezésre álló valamivé vált, a munkahely túlbiztosítása tovább vitte lefelé az értékét, és legfőképpen az, hogy nem sikerült összekötni a munkát, a teljesítményt a jövedelemmel, a munkateljesítményt az élet jellegével. Ez is tovább súllyesztette a munkának mint értéknek az ázsióját, presztízst. Ma semmi képp sem a munka a központi értéke egy esetleges magyar társadalmi érték tudatnak. De ugyan ez vonatkozik a társadalmi egyenlőség kérdésére is. Alapvető értéke volt - mint tudjuk - a szocialista mozgalomnak értékrendjének az egyenlőség. Azóta rájöttünk, hogy a kérdés sokkal összetettebb, mint gondoltuk eredetileg. Sokféleképpen lehet értelmezni. Értelmezhetjük esélyegyenlőségnek, liberális módon értelmezhetjük egoista egyenlőségként; értelmezhetjük programként /csökkentjük a meg-

lévő egyenlőséget/; értelmezhetjük kommunisztikusan, a kérdés mindenféleképpen ellentmondásos. Az 50-es években hajlunk az egoista értelmezésre, a 60-as években hajlunk az esély-egyenlőség felé, de ugyanakkor a liberális ideológiát elítéljük.

Nem látjuk világosan hogyan függ össze az egyenlőség és a hatékonyság; állandó probléma. Van aki azt mondja az egyenlőtlenségek túl nagyok, vannak akik azt mondják, hogy túl kicsik. Szerintem egyik sem igaz, mert a baj az, hogy a teljesítményhez kötődő egyenlőtlenségek kicsik, az életszínvonalban lévő egyenlőtlenségek túl nagyok. A vizsgálatunk szerint a munkabérek közötti különbségek országosan 1:4-hez, tehát a legrosszabbul kereső, és a legjobban kereső felső 10 százalék közötti különbség 1:4-hez Magyarországon. Ugyanakkor az életnivóban való különbség a felső 1 millió és az alsó egy millió között 1:8-hoz, tehát kicsi a teljesítménynél, túl nagy az életnivónál és életformánál. Ezt még nem tudjuk bizonyítani, vita folyik még. Itt a tét csak annyi, hogy rossz helyen van az egyenlőtlenség, nem a hatékonyságot fokozó egyenlőtlenség a fő probléma, hanem a mértéke az egyenlőtlenségnek, vagy egyenlőségnek.

Beszéltünk arról, hogy a közösségek létrejöttével problémák vannak. A közösség hiánya, vagy viszonylag gyors felbomlása is gátolja a hivatalosan elfogadott értékrendnek a terjedését, megerősödését. A legfontosabb probléma, - és ezt szeretném hangsúlyozni - az, hogy elmulasztottuk a megújulás lehetőségét, elmulasztottuk azt, hogy a munkásmozgalmaktól átöröklött forradalmi értékrendet tovább fejlesszük, tovább alakítsuk olyan értékrenddé, ami alkalmas a jelenlegi értékrend szabályozására, gazdagabbá, emberibbé tételére. Mi itt a fő probléma?

A munkásmozgalmak értékrendje alapvetően forradalmi értékrend volt, minden energiát összpontosított egy adott társadalmi felépülést megdönteni, egy új világot felépíteni forradalmi úton. Az értékrendnek, a történetfilozófiának, etioló-

giájának minden porcikája ezt szolgálta, egy ilyen típusu emberi, társadalmi magatartást. Igen, de ma itt Magyarországon nem élünk forradalmi korban, egy forradalmi átalakulás utáni korban élünk az elmúlt három évtizedben és ebben a korszakban az alapvető az, hogy a nagy átalakulás eredményeit konszolidálni, illetve továbbfejleszteni kell erőteljes reformok segítségével. Ebben a korban mit lehet kezdeni egy alapjaiban és minden porcikájában forradalmi értékrenddel, forradalmi világgéppel, forradalmi történeti szemlélettel, forradalmi etikával? Kezdődtek kísérletek arra, hogy adaptáljuk ezt a mai szükségletekhez, gondoljunk a "mindennapok forradalmisága" címszó alatt futó elképzelésre, de a valóságban nem sok történt ezzel kapcsolatban.

Sem az elméleti gondolkodásunkban, sem a gyakorlatban, - nem beszélve a tömegkommunikációról - nincs átgondolt, értelmes kísérlet arra, vagy nagyon kevés van, hogy újra értelmez-zük ezt a forradalmi értékrendet, és a mai élet szükségleteihez igazítsuk, ami teljesen más emberi magatartást, emberi meggyőződésrendszert kíván, mint egy forradalmi kor. Ez a gondolkodás nem zajlott le, és ez csökkenti nagymértékben a hatékonyságát a munkásmozgalomhoz kötődő értékrendszernek.

Vannak torz formái a jelenhez való adaptálásnak. Megint egy filmre utalnék, címe: Ilyen a világ.../vagy Milyen a világ/, ahol egy iskolai osztályban osztályfőnöki órán kérdezi a tanár a gyermekeket /8-10 éves korú gyermekeket/, hogy mit jelent számukra ez, az, amaz. Többek között mit jelent Oleg Kosevoj számukra? A gyermekek lelkesen jelentkeznek, egyik azt mondja, hogy nagyon szeretem Kosevojt, mert reggel mindig mosott fogat; én szeretem Oleg Kosevojt, mert a mamájának mindig engedelmeskedett; a hatodik gyermek mondja végül, hogy szeretem Oleg Kosevojt, mert életét áldozta a hazájáért. Egy forradalmi érték-szimbólum az 50-es években Oleg Kosevoj, egyik legpregnánsabb, szimbóluma az igazi hősies, önfeláldozó forradalmiságnak. Ez a szimbólum átalakul a mai reformok korához és lesz belőle "fogat mosó", "mamáját szerető" szim-

bólummá. A tankönyvekből vannak a válaszok kivéve, tehát a tankönyv, ami az egyik legfontosabb kultúrális eszköz a TV és a rádió mellett, a forradalmi értékrendszert ilyen szintű hatásfokkal igyekszik adaptálni a mai reformok korában. De van még más ezzel kapcsolatos megjegyzésem is, még másik értéket szeretnék kiemelni. Ez a hősiesség kérdése.

A forradalmi értékrendben az önfeláldozó hősiesség egyik alapvető értéke volt a munka, az egyenlőség mellett. Az ember feláldozza önmagát az eszméért, a közösségért, a társadalomért, ez alapvető érték volt. Mi lett ezzel a mai magyar gyakorlatban? Volt egy TV-adás pár hónappal ezelőtt, ami három nagyszerű példát hozott a hősiességre. Szeretném ezt a három példát kommentálni, akik látták a műsort talán emlékeznek rá.

Megismételték egy kísérletet a társadalmi csapdák köréből. Egy kukát kitettek Budapesten 4 órakor a Kossuth Lajos utcába, ahol 3 sávos az autópálya, és nézték, hogy mi lesz a forgalommal? Sajnos bejött a kísérlet. Nyolc percig - a csúcsforgalom induló percei voltak - préselődtek jobbra-balra az autók, túlkölte, a sor a hídig állt már. Nem akadt senki, aki kiszállt volna és a kukát félrehúzta volna a középső sávból. Érthető, aki hátul volt a hídnál, nem tudta miért áll a sor, amikor odaért dühödten, akkor örült hogy mehet, és el is ment, nem törődött a mögötte jövőekkel.

Volt ennél jobb kísérlet is, tavaly csináltunk ilyet, hogy a Moszkva tér mellett, a Várfook utcánál tettünk ki egy "Gázművek" csikos léce, mintha a szél bevitte volna az egyik sávba. Egy napig hevert ott, másnap 10 órakor tette el egy melós, addig kerülgették az autók, nem volt senki, aki egy kis deszkát arrébb tett volna. Végül egy tehertaxi sofőr kiszállt, már túl ment rajta, mégis kiszállt, eltette és tovább ment. Ezt hívják a hiányzó hős csapdájának a szakirodalomban. Hát hősiesség az, ha kiszáll és elhúz egy kukát, egy léce az útból? Egyrészt igen, mert siet, örül, hogy túl van rajta, semmi haszna nincs belőle, mégis a többinek akkor jobb lesz. Ez a típus a közös-

ségért akar tenni valamit, hősiességből. Hiánycikk ma Magyarországon feltétlenül, más társadalmakban is, de nálunk nagymértékben az.

Nem az a baj, hogy a hősiesség hiányzik nálunk, hanem az a baj, hogy hősiesség kell kiszállni, és a kukát elhúzni az útból. Az volna jó, ha ehhez nem kellene hősiesség, hanem működne a társadalmi szerződés, és azt mondaná, hogy most én húzom el a kukát, holnap mások húzzák el, érdemes hitelezni a többieknek. Olyan társadalomban, ahol működik ez a szemlélet, hogy érdemes hitelezni a többieknek, ott a társadalmi szerződés jól működik. Nálunk 40-50 ilyen autó ment el préselődve, abból csak egy akadt aki eltette. Ez azt jelzi, hogy nem érdemes hitelezni, nem kapom vissza azt, amit én most csinálok. Tehát rosszul működik a társadalmi csere, a társadalmi gesztor cseréje.

A másik példa a hősiességre az volt, hogy Déri János riporter beszélget gyerekekkel, gimnazistákkal, arról, hogy mernek-e vagy sem igazat mondani? Jöttek a válaszok: "igen mer..." "nem mer igazat mondani, mert...", "szüleire büszke, mert azok sohasem mondanak igazat, okosak, "ez így van rendjén..." "Miért merült fel egyáltalán a kérdés, hogy mer-e mondani ma igazat, miért kapcsolódik össze a hősi bátorság az egyszerű igazmondással? Minden társadalomban nehéz igazat mondani, nehéz megmondani a főnöknek hogy hülye, megmondani a barátomnak, hogy beteg stb. Nehéz azt mondani a közvéleménnyel szemben, hogy téved, ez mindenhol a világon nehéz. De azért az már tény a társadalomban, hogy az igazmondással kapcsolatban rögtön megvillannak az egzisztenciális létnek a villámai és dörög a világ összeomlásának lehetősége, az biztos, hogy nem jó. Jó, hogy az igazmondás nem könnyű, de minden napi gyakorlat, nem jó, ha ehhez hősiesség kell.

Egy fiatalember a Sebes-Körösben fuldoklik, kimentí két srác, utána kérték a tanácstól, hogy terjesszék fel életmentő éremre. A tanács ezelől elzárkózott. Lement a riporter, hogy

miért nem kaptak érmet? Azt mondja a nagyon rokonszenves tanácsstíkhár, hogy azért, mert ott a víz csak nyakig ért, abba nem kell feltétlenül belefulladni. Igen, azt mondja a riporter, de meg lehet fulladni derékig érő vízben is. Hát igen, mondja a tanácsstíkhár, de hát ha 5-6 percig birta volna a fuldokló, a víz levitte volna sekélyebb részbe, ahonnan ki tudott volna mászni. Igen - mondja a riporter, azért mert sokkot kapott, vagy mély a víz, mindegy, fuldokolt. Akkor miért nem kapott mégis érmet? Hát azért, mert tulajdonképpen nem beugrott utána, hanem csak utána ment a vízbe, másik is ment segítségére. Igen, de úgy látszik két ember kellett, hogy megmentse. Tehát miért nem kapott? Hát nem tudja. Miért volt ez a köntörfalazás? Kiderült aztán, azért, mert a tanácsnak kötelező lett volna mentőcsónakot tartani a strandon. Van is csónak, de a mentő elment mást csinálni. Tehát valami hiba történt. A hivatal hibát követett el, a hivatal rosszul működik. Minden hivatal józan vágya az, hogy ő mindentudó, mindenható, mindent megoldó legyen. Nem szabad ezeknek semmiképpen jelvényt kapni, tehát hősök ne legyenek, mert a hivatal rosszul működött.

Hősök mégis kellenek, de mit mond a retorika? Zengi minden iskolakönyvünk a hősiességet, mint abszolút fontos értéket, de a liturgikus ismétlése mögött nincs igazi tartalom. A példa csak arra szolgál, hogy a hősiesség alapvető érték volt a forradalmi korszakban, ma bizonytalanná vált. Egyáltalán a hősiesség nem központi értéke egy olyan kormánynak, amelynek békés építés az alapvető célja. Semmiképp az Oleg Kosevoj-féle adaptációja a hősiességnak a járható út, de hogy mi a járható út, arra nagyon kevesen gondolnak és gondoltak. Egy további mozzanat, ami zavarja, zaklatja az értékrendnek a kialakulását, a kettőskötés gyakorlata. A pszichológiában nyilván ismerik a fogalmat. Ha egy gyermeket egyszerre két szerepre nevelnek, pl. egy leánygyermeket arra, hogy leány és fiú is egyszerre, mert fiút szerettek volna, abból komoly skizofrén problémák származhatnak.

Jellemző ránk pl., hogy állítjuk, hogy legyen közösség, ha viszont van, akkor valahogy a közösséget nem engedjük létrejönni, ez a kettős kötöttség a gyakorlatban sajnos nagyon rossz, és ennek a következményei az értékrendre rombolóak. Mit lehet csinálni? Ha igazat mondunk és szájba vágunk érte, akkor két dolgot lehet csinálni: vagy azt mondom csak azért is, tehát hős leszek és igazat mondok, vagy azt mondom igen, a norma ilyen, a gyakorlat az más, a normát elvetem. Igazmondás nem érték, bármit lehet mondani, jön a cinikus vagy a depresszív jellegű érték-elsorvadás, az értékpusztulás. Ez a feszültség az ideál és a gyakorlat között. Ideálokat ki kell kapcsolni, akkor békén élhetek a gyakorlatban. Ideál normák nélkül, ez a gyakorlat állandó jelleggel működik a mi társadalmunkban.

Tovább mondhatnám még az ilyen típusu tényezőket, amelyek megnehezítik a hivatalosan vállalt, deklarált és elfogadott értékrendnek, a szocialista értékrendnek a meggyökerezését, igazi továbbfejlesztését, az alkotó jelleg kiteljesedését a mai társadalomban.

Utolsó pár percben arról szeretnék beszélni, hogy ez egy állapot az érték elbizonytalanodása, de most az elmúlt 1-2-3 évben rájött erre még egy válság, az ismert gazdasági válság, világválság, ami maga után von egy értékrendi válságot. Minden eddigi értékrendünk a puritán felhalmozó, másfelől a jóléti fogyasztói értékrend és a munkásmozgalmi forradalmi értékrend is arra épült az elmúlt évtizedekben, hogy egy gyors gazdasági fejlődés egyre inkább emeli az embereket az egyre nagyobb lehetőségek irányába. A mostani gazdasági válság megkérdőjelezi azt, hogy van-e lehetőség erre a gyors dinamikus gazdasági fejlődésre? Mert ha nincs, akkor ehhez az értékrendnek alkalmazkodnia kell. Ismétlem, ez a három értékrend a gyors fejlődés korszakában tudja rendezni az emberi magatartásokat, az emberi relációkat. Ha a fejlődés lelassul, vagy megáll tartósan, más értékrend kell. Mi itt a probléma?

A probléma az, hogy ebben a fejlődő korszakban az aspirációk inflálódttak, a vágyak egyre inkább nőttek, amelyeket tudott követni az életszínvonal fejlődése. Ha ez leszakad, a fejlődési aspirációk túlfutnak, abból óriási feszültség van. Csökkenteni, deflálni kellene az aspirációkat, tehát valamiféle visszafogásra van szükség a túl begerjedt, a túl melegegett emberi aspirációnak nyugaton is, meg nálunk is. De hogyan lehet ezt az aspiráció-visszafogást végrehajtani anélkül, hogy az emberekben megállítanánk, lezárnánk, megtörnénk a végre valahára kialakult lendületet, ami az előtte lévő loo évben nem volt meg. Most végre volt egy igazi társadalmi lendület előre. Hogy lehet megőrizni az emberi alkotó lendületet, miközben megpróbáljuk mégis visszafogni a túlszaladt, a lelkesedésből túlszaladt aspirációkat? Milyen kísérletek vannak részben Nyugat-Európában, részben Magyarországon arra, hogy ebben az új helyzetben egy megfelelő, valamilyen szempontból fékező, de ne gyilkosan fékező értékrend, érték tudat kialakuljon?

Pár szót mondanék arról, hogy milyen kísérletek vannak erre a lefékezésre, az értékrendek vonalán, a társadalmi tudat vonalán és nem gazdasági, vagy politikai területen. Először veszem a nyugati kísérleteket, felsorolom őket, mert ismerik őket, vagy ha nem, akkor később erről több szót is ejtethünk.

Egyik ilyen kísérlet az új konzervativizmus, főleg Franciaországban vannak ennek gyökerei és képviselői, akik egy olyan rendi-társadalmi hierarchikus ideológiát akarnak újra feltámasztani, teljesítmény-elvű hierarchiát felépíteni, mondván a tehetségeseknek mindent, a szolganépség elégedjen meg a kevesebbrel. Olyan refeudalizálási kísérlet ez az ideológia szintjén, ez még értelmiségi ügy nyugaton, de azért van ereje is.

Egy másik mozgalom korábban indult, ma is van, a hippy-mozgalom, amelyik az anyagi felhalmozással szemben a személység, az egyszerűség, a természet, a meditáció értékei felé

tapogatózik, elvileg kevesebb anyagi alappal a társadalmi életet érdekessé, és jóvá tudná tenni.

A következő a nagy kísérletek, amelyek 10-15 éve fogalmazódtak meg Amerikában, a Nyugat-Európában azt állítják, a jelenlegi fejlettségi szinten új érték jön be automatikusan az anyagi értékkel szemben, a személyiségi értékek válnak fontosabbá; a munkával szemben a szabadidő; a korábbi szigorú erkölccsel szemben egy gazdagabb személyiség válik értékcentrummá; a hierarchia helyett kis közösségek laza szövetsége lesz jellemző ezen a magas fejlettségi szinten. Ez az ideológiai gondolkodás erőteljes válságba került az elmúlt 4-5 évben, mert kiderült, hogy baj van a fejlődéssel, ez pedig a fejlődéshez kötődő ideológia. Most például kimutatták, hogy az elmúlt 4-5 évben csökkent azoknak a száma a nyugati társadalmakban, akik az értékrend felé nyitottakká váltak a 70-es évek elején, a 60-as évek végén. A vizsgálat 8 országban készült. Az USA-ban és Franciaországban a társadalom 12 százaléka volt nyitott már ilyen értékekre, azóta csökkent néhány százalékkal /Angliában 8 százalékkal, Jugoszláviában 5 százalékkal/. Ellentmondás van, mert ez az ideológiai-kísérlet azt mondja, hogy anyagi javakkal szemben jönnek a szellemi javak, de ez ahhoz van kötve, hogy gyors fejlődés is legyen.

A következő ideológiai kísérlet a konzerváló társadalom-nak a modellje, aminek lényege az volt, hogy minél többet szerezni és felélni, most a jelszó az lesz, hogy a meglévővel jobban élni. A meglévőt emberibben felhasználni, ez oldhatja meg a válságot, egy ilyen értékrendet kellene kidolgozni.

Ilyen típusu ideológia a kicsi, szép ideológia, ami azt mondja, hogy megalomániás elképzelésekkel és szerteágazással szemben a kicsi, az ember méretű munka, az emberteremtő közösségnek az előtérbe kerülése oldhat meg egy sor kérdést. Sokat lehetne beszélni róla, az etnikai reneszánsz összefügg ezzel. A túlcentralizált társadalommal szemben az etnikai közösségek saját értéküket hozzák fel, és azo-

kat építik tovább. Ne menjen tovább a világméretű amerikanizálódás. Sok más fejlődési út van, ezek közül számos út esetleg kevésbé energia- és anyagigényes, mint az amerikai civilizáció útja.

Következő csoportba tartoznak a radikális, ellenzéki ideológiák kezdve a maoizmustól a terrorizmusig. Azt mondják, hogy a jelenlegi válságért a gazdasági rendszer is felelős világszerte. Le kell rombolni ezt a rendszert bármilyen eszközzel, utána spontánul ki fog alakulni egy sokkal egészségesebb, igazabb, teljesebb emberi élet. Ilyen típusú értékrend, érték-tudati kísérletek vannak mozgolódóban a nyugati társadalmakban. Ezek viszonylag szűk körben hatnak még, nyoma sincs igazi nagy értékrendi fordulatnak egyik társadalomban sem.

Magyarországon a helyzet ennél valamivel bonyolultabb, vagy mi annak érezzük, mert itt élünk. A magyar társadalom még erősen hiánytársadalom, még mindig egy sor alapkövetelmény nincs kielégítve. Nálunk nehezebb most leállítani egy ilyen expanzív, fejlődő értékrendszert, mint egy olyan társadalomban, ahol magasabb szinten van, mert a hiányok még fájdalmasabbak. És mivel a meglévő elosztása eléggé egyenlőtlen, nincs olyan réteg vagy ember, aki azt mondhatná, hogy álljunk le, mert itt van a kánaán. Nekem már van autóm, lakásom, meg nem tudom mi minden más, de 8 embernek nincs. Tehát járhatatlan útnak látszik ez az igényvisszaszorító, erkölcsi, etikai rendszer kiépítése.

Egy másik problémát okozó tényező az, hogy nálunk a felhalmozó, vállalkozó ösztön el volt nyomva az 50-es években, most kezd kibontakozni, most azt mondani, hogy leállni a meglévő is elég, szinte lehetetlennek látszik.

Ami előnyünknek kellett volna legyen az, hogy a szocialista értékrend teljességgelvé értékrend volt. Mindig azt mondta nemcsak az anyagi fejlődés a lényeges, hanem az emberi, a közösségi kiteljesedés a célja a társadalmi erőfeszítéseknek,

nemcsak az életszínvonal emelése. Ezzel azt hihetnénk, hogy igen, keressük meg az ezen a szinten is lehetséges emberi, társadalmi közösség kiteljesedés lehetőségét és teendőit, feladatait. Ilyen szempontból előnyben lehetnénk egy sokkal inkább materiális irányítottaságú értékrendszerrel szemben. Ugyanakkor itt is vannak problémák: egyrészt a teljesség-elvűség, tehát nem az anyagi javak primátusa dönt mindent el, hanem a társadalmi, ezt kommentáltuk az 50-es évek elején, amikor az emberi társadalom szempontja helyett ideológiai, politikai szempontok álltak szemben a gazdasági szempontokkal. Másfelől a 60-as 70-es években egy jogos ellenhatásként kialakult az, hogy hagyni kell a gazdasági fejlődést, nem beleszólni politikailag, ideológiailag. Kialakult az ökonomista álláspont és gyakorlat. Az a kérdés, hogy a 80-as években képesek leszünk-e a szó igazi értelmében érvényre juttatni a nyersen gazdaságit, a nyersen politikai-ideológiai szempontokkal szemben. Sok jel van arra, hogy erre lehetőségünk van, de itt nagyon sok még a teendő.

A teljesség-elviség kérdése a célértékünk, de például az oktatás kérdésében nem tudjuk eldönteni, hogy mi érvényesüljön, a teljesség-elviség mint célérték, vagy a gazdasági, vagy a politikai megfontolások. A teljesség-elvűség azt kívánná, hogy minél gazdagabb és hosszabb iskolai karrier, 8 osztály helyett 12 osztály kötelező, minél több egyetemi végzettségű legyen. Ezzel szemben vannak a gazdasági lehetőségeink, amelyek ellentmondanak ennek. Félünk a túlképzéstől, félünk a megfelelő munkához nem jutó fiatal, a helyét nem találó értelmiségtől. A három szempontot összeegyeztetni eddig nem tudtuk jól, a viták nagyon fontosak és sokat jelentettek az elmúlt években. A kérdés nagyon bonyolult, nagyon nehéz a teljesség-elvűség, a gazdasági lehetőségek, a politikai lehetőségek hármában nehéz megtalálni a jó megoldást.

Egy utolsó szempont, nem is fejtem ki, csak felvetem: a társadalom túlzottan függőségbe kerül önmagától, az úgynevezett államtól. A társadalom nem érzi igazán felelősnek önma-

gát, mindig mások akik döntenek, felelősek azért is, ami van, a válságért. Nehezen fogadtuk el a "begyűrűzések"magyarázatát, oldják meg ők, ők csinálták. Ezt a fajta függőséget akaratlanul - miközben lázadozunk, hogy ilyen függők vagyunk - elfogadjuk. Ez az álláspont, ez a tudati állapot nagyon nehezíti azt, hogy egy olyan érték kialakuljon, ami alkalmas lenne egy válságos helyzet felfogására, rendezésére, emberi lehetőségeinek normalizálására. Valamilyen szempontból a magyar társadalom alkalmatlan, képtelen az önfékezésre, az állami hatalomnak kell átvenni a fékezés politikáját. Most amikor fékezni kell az aspirációkat, mert egyszerűen nem lehet őket kielégíteni, fékező árpolitikával, sajtókampányokkal, fegyelmezési kampányokkal, egyebekkel, de hatékonyra ez nem válhat, ha a társadalomban nem alakulnak ki azok a belső normák, hogy ti. saját magunknak kell rendbe tenni a jelenlegi létünket, tudatunkat, a viszonyunkat a többiekhez, viszonyunkat a lehetőségekhez, a korlátainkhoz. Ez az önfékezés nálunk nagymértékben hiányzik. Hogy miért hiányzik, nem megyek bele, csak felsorolnám őket. Volt egy kitűnő önfékező ideológia a korábbi időben, a vallásos ideológia. Ennek a hatása még ma is erős de fékezően már nem hat, de ne is hasson! Veszem sorra a nyugati hippy mozgalmakat, importáltuk értékrend nélkül, nem alkalmas bármiféle társadalmi tudat befolyásolására. A személyiség-értékek és az anyagi értékek arányában csak némi fejlődés tapasztalható.

Van nálunk egy új tendencia; több iskola, több jövedelem, fiatalság, ez jelent eltolódást a személyes értékek felé, de ezeknek nincs meg az ideológiájuk Magyarországon, tehát a személyiség értékrendszere, amely teljesen beleférne az ideológiánkba nincs igazán kidolgozva, értelmezve, nincs megfogalmazva sem iskolai tankönyv, sem TV, sem rádióban, sem sehol, csak esetlegesen él. Ilyen szempontból van egy spontán fejlődés ebbe az irányba, igazi öntudatosodási folyamat ugyanakkor ezt nem kíséri.

Utolsó felvetésem és be is fejezem ezt a beszélgetést. Az előbb már szoltam és ismétlem még egyszer, azért sincs nálunk és nem is lehet igazi társadalmi önfékezés, mert beszéltünk arról, hogy a spontán értékfejlődésnek mik az akadályai, jellemző a társadalomra az ún. infantilis dependencia. Az infantilis függőség, a gyermekes függőség általánosan elterjedt jellege az, hogy függünk állandóan valakitől, valakitől, ami nem mi vagyunk. "Állam-bácsitól", ettől, vagy attól, ez a függőség felment bennünket a felelősség alól, felment az alól, hogy a lehetőségeket kitapogassuk.

Erre egy példát szoktam mondani - de tudnék tizet is, amely szimptomája annak, ami Magyarországon erősödő tendencia. Ez a rádióban a panaszlevelek tömege. A Magyar Rádió kap kb. 20 ezer panaszlevelet, minden levelet próbálnak elintézni, lehet hogy csak a felének tudnak segíteni. A Nők Lapja 20 ezer, a Szabad Föld nem tudom hány ezer, hány tizezer levelet kap; ez egyfelől nagyon jó, más szempontból pedig nagyon rossz, ijesztő hogy így van. Nagyon arra emlékeztet, ami azelőtt pár száz évvel volt jellemző a magyar társadalomra. A jobbágnak, a szegényembernek a falún át kellett nyúlniok saját uraiknak a feje fölött, és a királyhoz kellett folyamodniok alázattal, kéréssel, hogy elintézzenek olyat, amit helyi szinten kellene elintézni a megfelelő intézményeknek, rendeknek, jogszabályoknak. Nem jó az, hogy olyan sok embernek kell ezt az "átnyúlást" csinálni, mert egyrészt megold bizonyos dolgokat, másrészt jelzi azt, hogy túlzottan gyermekes függőségben élünk, pedig csak egy felnövekedett, erőben lévő közösség tudja a maga értékrendszerét kiépíteni, megvédeni, gazdaggá tenni.

Ezek voltak a szempontok, amelyek a jelenlegi válsághelyzetben megnehezítik a dolgunkat, amikor a megoldásukat keressük az értéktudat szintjén. Azzal fejezném be tehát, amivel kezdtem, hogy sötét képet festettem, szándékosan, remélem Önöket provokáltam. Ugyanakkor ezek a problémák léteznek, a kérdés az, hogy milyen mértékűek, és milyen lehetőségeink vannak a megoldásukra.

AZ IDEOLÓGIAI TUDAT VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A téma felvetését számos körülmény indokolja. Az elmúlt évek során, egészen a 70-es évek közepéig társadalmunk előtt álló gazdasági feladatok /az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés, a vállalati önállósággal összefüggő konkrét gazdaságszervezési problémák, a termelés intenzifikálásának követelményei stb./ némileg elvonták a figyelmet az ideológiai fronttól; s az ennek nyomán jelentkező tünetek késztették már pártunk XI. kongresszusát, majd 1976-ban a Központi Bizottságot, hogy leszögezze, meghatározza az ideológiai és a propaganda munkára vonatkozó legfontosabb tennivalókat.

Ilyen figyelmeztető tünetek voltak, hogy a termelő egységekben a szakmai képzés mögött háttérbe szorult az ideológiai munka, az ideológiai fórumok egy része tartalmilag a napi politizálás szintjén mozgott, más esetekben a termékeny vitákat formális elemek váltották fel. Nem beszélhetünk mennyiségi csökkenésről, de bizonyos tartalmi szegényedés következett be, s bár ez nem vált általánossá, maga a tény figyelmeztető volt.

A fenti, jórészt belső folyamatokat tovább súlyosbította a nyugati fogyasztói társadalmakban mesterségesen szított, dezideológizálási hullám, amely megtörve ugyan, de nálunk is érezhetővé vált. Ezekhez társul az imperialista fellazítási politika részét képező ideológiai diverzió, amely minden lehetséges csatormán keresztül azt igyekezett sugallni, hogy

"Magyarországon sokan akkor legyintenek csak igazán, amikor az ideológiáról, a marxizmus-leninizmusról, az eszméiségről hallanak..." "Az ideológiai visszahúzóds tovább tart..." "Az ifjúság tudata nem a marxizmusnak megfelelően fejlődik, apolitikus..." "Már ma is jellemző az ifjúság tudatára a nyugatimádat". Azaz igyekeztek elhitetni, hogy az ideológia-mentesség a szocialista társadalomban is törvényszerű tendencia, az emberek egyéni érdekeik mögé zárkoznak, az atomizálódás nálunk sem kerülhető el. Mindezek érdekében mértéktlenül felnagyították és ma is eltúlozzák a már jelzett, s ténylegesen meglévő tendenciákat.

Ha ideológiai köztudatunkról helyes képet akarunk nyerni, akkor elkerülhetetlen, hogy a valóságos tendenciákat a maguk arányaiban, helyesen tárjuk fel, szembesítsük céljainkkal, feladatainkkal és mindazokkal a már ismert törvényszerűségekkel, amelyek az ideológiai felépítmény fejlődésére vonatkoznak.

Természetesen egy ilyen szembesítés nem könnyű feladat, mivel az ideológiában az egzaktság sajátos módon érvényesül. Az ezirányú szociológiai vizsgálatok meglehetősen szűkkörűek, s reprezentativitásuk nem mindig teszi lehetővé a szélesebb körű, megbízható általánosítást. Az információs tapasztalatok összegyűjtése lehetséges ugyan, de ha még feltételezzük is, hogy azok hitelt érdemlőek, nem bizonyos, hogy a leglényesebb kérdésekre helyezik a hangsúlyt. /Egyébként is elég sok bennük a konjunkturális elem./ A tevékenység-vizsgálatok megbízhatóak ugyan, de nem adnak elegendő információt az ideológiai háttérrel, hiszen igen különböző bázisról indulva is motiválódhatnak hasonló tettek. Végül lehetséges, hogy a korábban már feltárt, s bizonyított ideológiai folyamatokat elméletileg extraporáljuk a mára, vagy a jövőre, vállalva azt a kockázatot, hogy kiesnek a látókörből a közelmúltban indult, nagyjelentőségű, de még nem kiterjedélyesedett folyamatok.

A fenti, metodológiai problémák, csak egy komplex vizsgálattal hidalhatók át, amikor valamennyi információforrást /a személyes tapasztalatgyűjtést is beleértve/ összesítünk, s megkísérlünk ennek alapján néhány általánosítást elvégezni.

I. A politika primátusának kérdése

Kiindulásunk a következő: az emberek a politikát mindekelőtt csinálják, s kevésbé meditatálnak rajta. Az eredményes társadalmi gyakorlat - melynek eredményességét az egyének nagyon sokszor saját céljaik megvalósíthatóságán keresztül mérik - önmaga is politikai erő, amely nem a tömegektől függetlenül, hanem éppen általuk hat. A sikeres gyakorlat - első közelítésben - közömbös aziránt, hogy milyen egyéni, ideológiai indítékok állnak mögötte, s össztársadalmi méreteken a politikai szilárdságot demonstrálják. /Itt nyilván nem pillanatnyi és átmeneti eredményekről, hanem hosszútávú stratégiai céljaink megvalósításáról van szó./

A politika helyességét a mi tömegeink ezen keresztül mérik, s támogatásuk is elsősorban tevőleges. A mérce tehát nem valami elméletileg, ideológiailag megalapozott, előzetesen átgondolt értékitéletekre épül, hanem jórészt ösztönösen alakul ki. Nagyon sokszor meg sem fogalmazódik, hanem az általános közérzetben, a politikai hangulatban, tehát emocionálisan ölt testet. Ez az ösztönösen, a gyakorlatban kialakult politikai közérzet, - éppen mivel a pártnak a marxizmus-leninizmus talajáról kidolgozott startégiái céljai megvalósulnak, - nagymértékben egybeesik a tudatosan képviselt politikai elvekkel, s a felszínen úgy jelentkezik, mintha mindenki tudatosan követné a marxizmus-leninizmust. Nagyon jól tudjuk azonban, hogy az ideológiai egységtől még igen távol állunk, s a legfontosabb kérdésekben kialakult gyakorlati-politikai egységnek az ideológia szférájára történő transzformálása öncsalás lenne. Az elvek és a cselekvés összhangja tehát az esetek nagy részében ösztönös és nem tudatos.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a 70-es évek elején elért - sokszor látványos - sikereink: az életszínvonal rendszeres emelkedése, az egyéni törekvések prosperitása, az anyagi javak évről évre elérhetőbb tömege stb. nem is nagyon igényelt különösebb elméleti megalapozást, legalábbis a tömegek részéről nem. Leegyszerűsítve a kérdést: a társadalmi lehetőségek különösebb /ideológiailag megalapozott/ elemzése nélkül jól meg lehetett élni, s széles körben nem is hiányzott az ideológia. Ebből következett, hogy az ideológiánk terjesztésére fordított erőfeszítéseink hatékonysága - tekintve, hogy sok esetben nem elégített ki gyakorlati szükségletet -, alacsonynak bizonyult. Hozzájárult ehhez a közgondolkodásra egyébként is jellemző kényelmesség, az absztrakciótól való idegenkedés, a praktikizmus is, valamint az a helyenként még jelentkező gyakorlat, amely az ideológiát mintegy sterilen, önmagában, sokszor a politikától elválasztva akarta terjeszteni. Mindezek együttthatásaként a marxizmus-leninizmus terjedése valamelyest lelassult, itt-ott formálissá vált.

Hogyan érvényesülhet ilyen körülmények között a párt vezető szerepe? Az aligha vonható kétségbe, hogy a vezetéshez elméleti megalapozottság szükséges, s ez az elmélet a marxizmus-leninizmus elmélete. Mivel pedig a párt politikája sikeres, az alapjául szolgáló ideológia is "bizonyára jó ideológia". Valaminek az elfogadása azonban nem feltételezi szükségképpen annak mélyebb ismeretét is. Az érzelmi azonosulás sokszor "láthatatlanban" is lehetséges. A gyakorlati vezetést sokan azért fogadják el, mivel ez egyrészt összhangban áll az egyéni törekvésekkel, másrészt mentesíti az egyént "az elméleti munka" alól. Könnyebb célokat elfogadni mint kitűzésükön, elérhetőségükön gondolkodni.

A marxizmus-leninizmus bizonyos fokú ismerete nem jelent feltétlen azonosulást az elmélettel, meggyőződés nélkül is meg lehet tanulni még az ideológiát is... Mindez bonyolítja a helyzetet: hiszen külön-külön kellene vizsgálni az ismeret, az értés, az egyetértés és a tevőleges azonosulás mértékét,

illetve azt, hogy ez a tevőleges azonosulás milyen mértékben alapul "vak" bizalmon, illetve milyen mértékben tudatos?

Az utóbbi néhány évben az elméleti kérdések, ezen belül az ideológia iránti érdeklődés is észrevehetően növekedett. Sok jel mutatott erre: megváltozott az ideológiára kíváncsiak motivációs bázisa; egyre többen vannak, akik belső indítkéből, s kevesebben, akik külső készítésre érdeklődnek. Összefügg ez a nemzetközi politikai és gazdasági, valamint a belső gazdasági helyzet bonyolultabbá válásával, a nyugati fogyasztó társadalom kudarcaival, az extenzív szemlélettel az intenzív felé való fordulással, s fejlődésünk sok más olyan tényezőjével, amely nehezebbé tette korunk valóságában való eligazodást. Klasszikus hasonlattal élve: az elmélet irányítójára nagyobb szüksége van annak a hajósnak, aki a nyílt vizeken vez, mint annak, aki a folyó sodrával viteti magát.

Társadalmi döntéseink decentralizációja, a közvetett irányítási módszerre történt áttérés, a nagyobb kockázat egyre több embert kényszerít arra, hogy maga is igyekezzék helyesen tájékozódni, saját döntéseit "távolodó partok mellett" is megalapozni. Maga az objektív fejlődés hozta magával az ideológia iránti igény növekedését. Mindezt természetesen erősítette pártunk tudatos törekvése az ideológiai lemaradás csökkentésére, a tudatosság szerepének következetes növelésére.

Egyoldalú lenne azonban azt képzelni, hogy a fenti igénynövekedést csak a marxizmus-leninizmus igyekszik kihasználni. Más ideológiák is offenzívára törekednek, s hogy ez hol, s milyen mértékben sikerül, ma is az osztályharc függvénye. Az nyilvánvaló, hogy a szocializmus építését irányítani, a tömegeket a társadalmi haladás irányába vezetni, bármely kommunista párt, csak a marxizmus-leninizmus elméleti bázisáról képes. Ezt a vezetést elfogadni azonban már más alapállásból is lehetséges, a politikai tömegkapcsolat más ideológiák talaján is kiépíthető. Így pl. a hívó tömegek fenntartás nélkül támogathatják a párt politikáját anélkül, hogy elméleti alapvetéséhez közelednének.

A köznapis tudatban tehát a szocialista gyakorlat a hit, vagy az egyszerű érzelmi azonosulás szintjén egyaránt kapcsolódhat marxista, vagy nem marxista elmélethez, illetve a két-
tő eklektikus keverékéhez. Társadalmunknak egy eléggé széles főleg alacsonyabb iskolázottságú rétegénél ezt tapasztaljuk. Egyetlen ideológiát sem ismernek, ugyanakkor megszokásból, neveltetésből fakadóan csatlakoznak az egyikhez, vagy a másikhoz. Ezen a szinten az egyes ideológiák nem zárják ki egymást, sőt előfordulhat, hogy ugyanazon személy különböző cselekvésformáihoz más-más ideológiában keres "elméleti alapot", /pl. munkahelyén "szocialista", magánéletében "kispolgár"/, s ehhez megfelelő elméleti háttérrel "gyárt".

Mivel az elméleti ismeretek iránti igény növekvőben van, számunkra nem lehet mindegy, hogy a fenti alapról a fejlődés merre megy tovább: a marxizmus-leninizmus, a kispolgári ideológiák vagy éppen a vallásos ideológia felé. Bizonyos jelek arra figyelmeztetnek, hogy főleg a fiatalság körében nemcsak a szocialista eszmék, hanem gyakran szocialista mezbe burkol-
tan irracionalista, misztikus vagy éppen pragmatikus eszmék is terjednek.

Mindebből következik, hogy szükséges némiképp átértékel-
nünk az ideológiai harc módszereiről korábban kialakított egyes nézeteinket. Amíg bizonyos antimarxista ideológiák meglehető-
sen gazdag elméleti bázissal rendelkeztek, s ezek az elméleti alapok széles körben ismertek voltak /nacionalizmus, vallás/,
ma elsőrendű feladat ezen elméletek tarthatatlanságának, ha-
mis voltának bizonyítása. Ezt az elméleti harcot kialakulása óta vivja a marxizmus, s természetesen jelenleg sem mondhatunk le az újabb /vagy inkább új köntösben megjelenő régi/ polgári, kispolgári vagy vallásos nézetek cáfolatáról. Ezt a harcot szakavatott, a marxizmus-leninizmus elméletében járatos propa-
gandistáknak kell vívniuk az ugyancsak elméletileg képzett antimarxisták ellen, természetesen úgy, hogy a dialógus elő-
segítse általános politikai céljaink megvalósítását.

Csakhogy a tömegek nem elméletileg vallásosak, vagy követnek egyes kispolgári eszméket, hanem gyakorlatilag. Megnyerésükért, nézeteik megváltoztatásáért nem elméleti, hanem gyakorlati harcot kell folytatni. Az az ember, aki racionálisan mellettünk elkötelezett, de emocionálisan vallásos, nem nyerhető meg észérvekkel. Érzelmekkel szemben csak érzelmeket, cselekvéssel, szokásokkal szemben csak cselekvéseket, új szokásokat lehet felsorakoztatni. Ellenkező esetben egy túlracionalizáltság, s egy érzelmi elszegényedés lesz az eredmény, amelynek bizonyos jelei egyébként máris mutatkoznak. Meddőnek tartunk minden olyan kísérletet, amely a valóságos folyamatot függetlenül, elméletileg megkonstruált prokrusztesz ágyba igyekszik belegyömöszölni.

Ahogy a legelvontabb marxista eszmék is a gyakorlat szükségleteinek kielégítésére jöttek létre, - annak elemzése és általánosítása révén - s állandó táplálójuk az élő mozgalom volt, úgy ma is a szocialista életmódot, magatartást, ideológiai elkötelezettséget nem egy elméletileg kigondolt szocialista emberideál fogja megteremteni, hanem a szocialista építés élő gyakorlata. Ennek kell a társadalmi-anyagi feltételeit megteremtenünk, s ideológiánk terjesztése, propagandánk csak ezen a talajon lehet egyre eredményesebb.

II. A marxizmus-leninizmus hegemoniája

A fentiekből következik, hogy a marxizmus-leninizmus hegemoniáját legalább három síkon szükséges értelmezni. Egyfelől a vezető párt "hivatalos" ideológiája, a társadalom vezetésének elméleti alapja, amelyről kiindulva a társadalom fejlődéstörvényei feltárhatók, s ez utóbbiak ismerete nyilván nélkülözhetetlen a politikai, gazdasági döntések meghozatalakor. Ugyanakkor a marxizmus módszertani alap is a valóság feltárásához, a "konkrét helyzet konkrét elemzéséhez", amely a sikeres vezetésnek ugyancsak feltétele. A hegemon szerep azt jelenti, hogy a vezető párton belül más ideológia nem lehetséges, hogy a marxizmus-leninizmustól való bármiféle elhajlás frakciózásnak számít és tűrhetetlen.

A fentiek vonatkoznak nemcsak a pártra, hanem a társadalom "szakvezetésére" is, /amelynek közismerten nagy szerepe van a döntések előkészítésében, a feltáró, elemző munkában/, függetlenül attól, hogy a "szakvezető" személyszerint párttag, avagy sem. Ugy érezzük, hogy a hegemonia egyértelműen érvényesül, a párton belüli ideológiai képzés-továbbképzés jelenlegi rendszerében; a társadalomban bizonyos pozícióknak alap-, közép- vagy felsőfokú ideológiai képzettséghez kötésében, amelyek következetes végrehajtás esetén -, biztosítják a szükséges feltételeket.

A második sík abban jelentkezik, hogy a szocializmus építésének jelenlegi /s elkövetkező/ szakaszában a legelterjedtebb ideológia a marxizmus-leninizmus, s nincs is a társadalmi gyakorlattal adekvált más elméleti alternatívája. A létező egyéb eszmerendszerek /éppen az osztályalapok miatt/ gyökeretlenek, s követők köre szükségképpen zsugorodik. Ha valaki ezeket az antimarxista ideológiákat elméletileg következetesen végiggondolja, s az azonosulás szintjén megkísérli el is fogadni, törvényszerűen antagonisztikus ellentmondásokba bonyolódik, s vagy a tudományokkal, vagy a társadalmi gyakorlattal kerül szembe. Éppen ezért - mint bevezetőnkben utaltunk rá - ezeket az antimarxista eszméket a nyugati ideológiai diverzió szükségképpen nem társadalmi sikereinkhez, fejlődésünk tényleges törvényszerűségeihez, hanem éppen hibáinkhoz, következtlen-ségeinkhez próbálja kötni, ez utóbbiakat szükségszerűnek, elkerülhetetlennek beállítva. Azaz az antimarxista eszmék, mint elméleti rendszerek, csak a valóság torz ismeretére, a folyamatok egyoldalú interpretálására épülhetnek. Nem mint elméleti rendszerek, hanem mint érzelmek, szokások, berögződések élnek tovább.

Harmadszor - s gyakorlati beállítódásunknak megfelelően legrészletesebben - éppen azt a területet kell vizsgálnunk, hogyan jelentkezik a marxizmus-leninizmus hegemoniája a köznap-i tudat szintjén és mennyiben tekinti a hétköznapi embere a marxizmus-leninizmust, annak birtoklását társadalmi értéknek?

Feltételezésünk szerint a marxizmus értékelése és ismerete különválhat egymástól, lényegesen többen vannak, akik pozitívan értékelik, mint ahányan tényleg ismerik. Véleményünket alátámasztva pontosítanunk kell, hogy mit értünk a köznapitudat szintjén a marxizmus ismeretén? Teljes és kimerítő ismeretet semmiképpen sem, hiszen más tudományokhoz hasonlóan ma már a marxizmus is jónéhány diszciplinát ölel fel, s a hivatasos ideológus is örül, ha annak egy területére bedolgozhatja magát. Marad tehát a marxizmus szintekre bontása, az ismeret mélysége szerint: alapfokú, középfokú és felsőfokú képzettség s amit vizsgálni lehet, rendelkezik-e valaki /személy, vagy csoport/ olyan ideológiai ismerettel, amelyre a munkahelye, társadalmi megbízatása, illetve magánélete által felvetett problémák megoldásában bizton támaszkodhat. Ez egy relatív mérce lesz, de kétségkívül használható. Egyszerűbb, kisebb horderejű, kevesebb felelősséget igénylő döntések esetén az alapfokú ideológiai ismeret /meggyőződéssé válva/ semmivel sem nyújt kevésbé szilárd támaszt, mint bonyolultabb, összetettebb, szerteágazó problémák esetén a felsőfokú. A köznapitudat szintjén tehát két kérdést kell megválaszolni: rendelkezik-e valaki a számára szükséges ideológiai ismerettel, illetve milyen mélységű ez az ismeret?

Ha abból indulunk ki, hogy közoktatási rendszerünk évtizedek óta marxista szemléletű tantervekkel dolgozik, hogy tömegkommunikáciánk, könyvkiadásunk, közművelődésünk legtöbb területe alapján marxista szellemiségű, azt várhatnánk, hogy a felszabadulás után felnőtt generáció már egyértelműen a mi ideológiánk talaján áll. Márpedig köztudott, hogy ez koránt-sincs így. Eszmei síkon lényegesen lassúbb a szocialista átalakulás, mint akár társadalmi, akár gazdasági területen. Bizonyos antimarxista eszmék újratermelődnek, s ezt nem írhatjuk egyszerűen a múlt öröksége, vagy az imperialista fellazítás rovására. Bizonyos tényezők már eleve lassítják a marxizmus térhódítását, mások éppen az ellentétes ideológiák gyakorlati elfogadásának irányába hatnak.

Itt nem kívánunk részleteiben foglalkozni társadalmi valóságunk átmenetiségéből fakadó számos objektív tényezővel, hiszen ezek ismertek /kétféle társadalmi tulajdon léte, az egyéni munkára épülő "második gazdaság", a kisáru-termelés volumene, különösen a mezőgazdaságban, a szolgáltatások jelenlegi színvonala stb./ érinteni szeretnénk azonban ideológiai munkánk, eszméink propagálásának hatékonyágát. Igaz ugyan, hogy közoktatásunk tantervei alapján marxista fogantatásúak /bár a korábbi - reform előtti - tantervek esetében még itt is felmerül néhány kérdőjel/, a megvalósulás során azonban évtizedeken keresztül iskoláinkban az ismeretcentrikusság dominált; azaz nem magát az ismeretszerzés folyamatát preferálták, hanem az "eredményt", a többé-kevésbé lezárt ismeretet. A valódi érték tehát a pillanatnyi ismerethalmaz s nem a tudás megszerzésének képessége volt és sok esetben még ma sem az. Nem tanulni tanítottunk, hanem ismereteket adtunk /s még jó, ha hasznos ismereteket/. Néhány példával élve versfelmondást követeltünk, a költészet szeretete nélkül; nyelvtant a nyelv szeretete nélkül; zeneelméletet a zene megkedveltetése nélkül.

Látszólag ezek nem ideológiai, hanem szakpedagógiai kérdések, valójában azonban a mögötte meghúzódó szemlélet /állapotcentrikusság, a pillanatnyi eredmények előnyben részesítése, stb./ mélységesen antidialektikus és sokkal inkább kedvez a pragmatizmusnak, mint a marxizmusnak. A korántsem problémamentes családi nevelés, - ennek elemzése messzire vezetne - társulva a fenti pedagógiai szemlélettel odavezet, hogy a gyermekek, a fiatalok egy része kizárólag az "érdemjegy"-ért, a vizsga sikeréért, s már pillanatnyi előnyökért tanul, /a környezet ezt tartja hasznosnak, preferálandónak/ s nem a hasznosítható ismeretek birtoklásáért. "Non scolae, sed vitae discimus" - mintha e régi közmondás még mindig nem ment volna át a gyakorlatba...

A fenti háttér a világnézeti nevelésre, az egyetemi, főiskolai marxizmus-leninizmus oktatásra is hatással van, sőt a felnőttek ideológiai képzése sem mentes hasonló "beütések-

től". Márpedig ha valamit, hát éppen az ideológiát nem lehet ily módon elsajátíttatni. Az ideológiai állásfoglalások értékelése és végrehajtása, a következetes, elvszerű magatartás; a marxizmus szellemében gyökerező szocialista életmód gyakorlati példája nagyobb világnézeti nevelőerő - legalábbis a köznapit tudat szintjén - mint a róla való még oly tanulságos beszéd, vagy az ideológiai tételek megtanulása. Még jelenleg is úgy tűnik, hogy más csatornákból táplálkozik a tömegek marxizmus-ismerete, illetve a marxizmus szellemével való azonosulás. /Az előbbi gyakran brossuraizú, az utóbbi gyakran ösztönös./

Éppen ez a kettős forrás, amely gyakran külön-külön hat, vezet oda, hogy a köztudatban az ideológia mint elmélet, külön válhat a politikától, az ideológia gyakorlatától, s éppen ez a különválás tudatosodik. Ezzel egyfelől a marxizmus-leninizmus, mint szép elvek gyűjteménye /amely elvekről sokaknak inkább valami sejtelmük, mint tudásuk van/ magasztosul, s mint távoli, kívánt, de a gyakorlatban igen nehezen megvalósítható, vagy egyenesen megvalósíthatatlan ideál jelentkezik. Másfelől a "profán" gyakorlat a maga vaslogikájával és "könyörtelen" törvényeivel halad a maga útján. Ez a "más az elmélet és más a gyakorlat" szemlélete - bár szűkülő körben -, de még mindig megtalálható. Fennmaradását segíti az eddig felsorolt okokon kívül az a tény, hogy az elméleti felkészültséget igénylő döntésektől - önkéntesen vagy kényszerből - még mindig sokan távol maradnak /a szocialista demokrácia fejlesztésének problémaköre/. Az elméleti munka még mindig jelentősen különvállik a végrehajtástól, a politikai tapasztalatok összegyűjtése, és felhasználása helyenként formális.

Az okok elemzése ugyancsak meghaladná a jelen előadás kereteit. Az összkép azonban mindenképpen pozitív. A felnőtt lakosság többsége inkább érzi, mint érti, hogy az elvek és a gyakorlat összhangban vannak, céljainkat és stratégiai elképzeléseinket helyesli, taktikánkat elfogadja. Ez az összhang azonban a közgondolkodás szintjén sokkal inkább külső, /ame-

lyet minden taktikai lépés, politikai, vagy gazdasági intézkedés után újra meg kell erősítenünk, magyaráznunk, értelmeznünk/ mintsem belső, lényegi, amely önmagától értetődik. Ily módon propaganda-, de főként agitációs munkánk során még hosszú időn keresztül jelentős erőt fog lekötni a ma és a holnap elfogadtatása, a párt tömegkapcsolatainak szüntelen újraerősítése, szövetségeseink felsorakoztatása az éppen napirenden lévő feladatok mögé /hiszen ez elsőrangú politikai kérdés/. Ehhez viszonyítva a tartós személyiségformálás, az ideológiánk talaján történő meggyőzés, a marxista világnézet terjesztése csak lassabban, s az előbbinél szűkebb körben haladhat előre annak ellenére, hogy ez utóbbi szilárdabb eredményekkel kecsegtet, hiszen a társadalmi folyamatok áttekintésére, a törvényszerűségek felismerésére ez ad lehetőséget.

Néhány gondolat erejéig ki kell térnünk az ideológia és osztályelkötelezettség viszonyára, ugyancsak a köznap gondolkodás szintjén. Azt ugyanis természetesnek kell tartanunk, hogy a tárgyalt első síkon ez az egység szilárd, tudatos. Ugy tapasztaljuk, hogy ösztönösen az osztályelkötelezettség könnyebben kialakulhat, mint a neki megfelelő ideológia elfogadása. Csak ezzel magyarázható, hogy még ma is szép számmal találunk izig-vérig munkásokat, akik egész életmódjukban elkötelezettek, de még nem tudtak szakítani a vallással, vagy más nem marxista nézetrendszerrel.

Vizsgálataink során úgy találtuk, hogy - főleg a kevésbé művelt társadalmi rétegekben - az ösztönösen kialakult világnézet síkján a legelterjedtebb az eklekticizmus, s /főleg paraszti, vagy paraszti származású rétegeknél/ a pragmatizmus. Az előbbi a nagy társadalmi átalakulás szükségszerű velejárója, s azt jelzi, hogy a hagyományos burzsoá, kispolgári, vagy vallásos eszméktől e rétegek már elszakadtak, de az a szakítás még nem teljes; a szocialista ideológia elemei már jelen vannak, de még nem tudtak egységes rendszerré összeállni. Ez a folyamat még hosszú lesz, s reménytelen dolog lenne azt várni, hogy a gondolkodás valaha is szocialistábbá válik, mint a jelenlegi társadalmi valóság. Amíg szocializmust építő társa-

dalmunk, gazdasági életünk tartalmaz nem szocialista elemeket, az eklekticizmus, mint ennek eszmei tükörképe, szükségképpen jelen lesz, sőt a tudati szféra önfejlődése következtében túl is éli azt egy ideig.

A másik elterjedt nézet, a pragmatizmus /a külső eseményeknek és a saját cselekedeteknek a pillanatnyi - s sokszor egyéni - hasznosság szemüvegén át történő értékelése/, részben kispolgári eredetű, és részben a múltban, részben jelenlegi társadalmi gyakorlatunk bizonyos kispolgári vadhajításai-ban gyökerezik; az egyéni érdekelttség szocialista elvének félreértésén alapszik. A kispolgári pragmatizmus szükségszerű történelmi termék volt a múltban, s ameddig a fenti vadhajítások léteznek, az ma is. Nem tartjuk azonban objektíve szükségszerűnek semmilyen szocialista elv félreértését, így az egyéni érdekelttségét sem. A hasznosság önmagában szocialista tartalmat is nyerhet, ha az egyéni, csoport- és osztálytársadalmi érdek összhangjára épül. A társadalomnak is az a hasznos, ami az egyénnek. Az elmúlt évtizedben azonban mintha az egyéni hasznosságot magunk is túlhangsúlyoztuk volna, arra az objektív tényre építve, hogy fogyasztásunk igen nagy százalékban egyéni /s még hosszú időn keresztül az is marad/, életszínvonalunkat az egyéni fogyasztással mértük, kissé háttérbe szorítva a szükségleteknek társadalmilag determinált egyéb területeit. Ez, párosulva a már sokszor bírált mennyiségi szemlélettel, a pragmatizmus malmára hajtotta a vizet.

A pragmatizmus fő veszélyét nem is elsősorban abban látjuk, hogy esetenként a kollektívizmus és az osztálytársadalmi célok ellen hat /ez ugyanis az érdekek egyeztetésével kivédhető/, hanem abban, hogy az állapotcentrikus szemléletet erősíti, az egyént a környezetéből kiszakítva tekinti, s így szükségképpen antidialektikus. Ilymódon még akkor is a marxizmus-leninizmus ellen hat, ha egyébként egyes konkrét céljaink gyakorlati megvalósítását nem keresztezi.

A további, nem marxista beállítódások /vallásosság, apolitikusság, közömbösség stb./ elemzésére itt nem kívánunk ki-

térni, részben a korlátozott lehetőségek miatt, részben azért, mert más vonatkozásban e területeket számos vizsgálódás érinti. Adósak vagyunk azonban annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy mennyiben tekinti a közgondolkodás a marxizmus-leninizmus birtoklását értéknek? Milyen a marxizmus presztízse az egyéb tudományok között? A válaszok elemzésekor természetesen továbbra is a köznapí tudat szintjén maradunk.

Mindjárt leszögezhetjük, hogy nincs a fenti kérdésekre egyértelmű válasz. A megkérdezettek véleménye - meglehetősen végtelen határok között széles sávban - szórt, s a következő tipizálás jórészt önkényesen húzta meg a választó vonalat:

1./ Pragmatikus megközelítés: a marxizmus-leninizmust az sajátítja el, akinek valamilyen közvetlen haszna van belőle, vagy kényszer folytán ezáltal valamilyen hátrányt elkerül. Meglehetősen szűkörű vélemény, megkérdőjelezi a meggyőződés őszinteségét. Nagyon sok esetben ideológiánk ismeretének teljes hiánya húzódik meg mögötte, vagy valamilyen más ideológiának tudatos vállalása. Az érvek között többször felismerhető a nyugati ideológiai fellazító érvanyaga.

2./ Közömbös megközelítés: semmilyen ideológiát nem tart értéknek, legszívesebben még a világnézeti állásfoglalástól is elhatárolná magát. Néha a tudományos egzaktság mögé húzódik, /főleg reálérdeklődésű értelmiségi rétegek esetén/ máskor nyíltan vállalja a közönyt /"hagyjatok nekem békét ilyen kérdésekkel, nem érdekel"/. Nem nehéz e mögött az álláspont mögött felfedezni részben a neopozitívizmus egyes érveit, részben az eklekticizmus bizonytalanságát.

3./ Szimpatizáns megközelítés: értéknek tartja a marxizmus-leninizmust, mint a vezető párt politikájának elméleti hátterét, de nem kér belőle... Gyakran az ismeret hiányán, máskor a nem meggyőződéses ismeretén alapuló vélemény. Esetenként eklekticizmus, máskor nem marxista ideológiák melletti ösztönös elkötelezettség áll mögötte. Az is előfordulhat, hogy világnézeti nevelésünk, marxista propagandánk során elkövetett mód-

szertani hibák váltják ki. /Nem megszerettetjük, hanem meg-
űtáltatjuk ideológiánkat, ha pl. egy főiskolán a marxizmus a
buktató tárgy./

4./ Ösztönös megközelítés: ugyancsak értéknek tartja a marxizmust, szeretné is megismerni, s a gyakorlatban fel is sorakozik mögötte, de vagy az általános műveltség, vagy a marxizmus elsajátítására irányuló szellemi erőfeszítés hiánya miatt, vagy egyszerűen kényelmességből a maga számára nehezen elérhetőnek, vagy elérhetetlennek tekinti. Közülük kerülnek ki ideológiánk egyébként jóindulatú misztifikálói, az ösztönösen materialisták vagy marxizmus-követők, anélkül, hogy tudnák ezt.

5./ Dogmatikus megközelítés: a marxizmust, mint műveltség-elemet értéknek tartja, s egyszer már formálisan el is sajátította. Azonban vagy azért, mert ez az elsajátítás már annak idején sem a szellem, hanem a betű elsajátítása volt, vagy azért, mert a továbbképzés elmaradása miatt az ismeret dogmává merevedett, s lehetetlenné tette a változó valósággal való lépéstartást, vagy pedig azért, mert a konkrét életkörülmények sajátos változása miatt az illető elhatárolódott saját korábbi énjétől - ez az elsajátított "marxizmus" már nem funkcionál a ma cselekedeteinek iránytűjéül. A gyakorlattól elszakadt marxizmus azonban már nem marxizmus! Ily módon az ismeretként, műveltség-elemként funkcionáló ideológia, - amely legjobb esetben is csak a világ magyarázatára szolgál, megváltoztatására alkalmatlan, - nem valódi társadalmi érték, még ezekben a szubjektív ítéletekben sem.

6./ Relativista megközelítés: ideológiánkat értéknek tartja, amennyiben a pillanatnyi politikai feladatok megoldását elősegíti, de menten megkérdőjelezi az elmélet létjogosultságát, ha a valóságos folyamatok nem "recept szerint" mennek végbe. Ilyen esetben az elmélet tételeinek önkényes súlyozására, egyes tételek kiemelésére, mások elhallgatására formálnak jogot, mintha a marxizmus nem "egy gránittömbből kifaragott" ideológia lenne. Ezzel azonban az ideológia elveszti elméleti-rendszer

jelleget, s a taktikai lépések utólagos igazolására degradálódik. Nem nehéz az ilyen álláspont mögött részben pragmatizmust, részben praktícizmust felfedezni.

7./ Tudatos marxista megközelítés: ideológiánkat annak értékeli ami, a szocializmust építő munkásosztályunk érdekeinek elméleti kifejezőjeként, a gyakorlati politikánk elméleti alapjaként, az egyedül tudományos világnézetként. Mind többen vannak, akik belső indíttatásból kívánnak többet és többet elsajátítani belőle, mivel mindennapi munkájuk, vagy közéleti szereplésük során az eligazodni-tudásunk elméleti alapját érzik benne, szükségét felismerték.

Tapasztalataink szerint arányait tekintve a negyedik és hetedik megközelítés van többségben, míg a kisebbség megoszlik a többi között. Mindezek alapján leszögezhetjük: különböző indíttatásból ugyan, de a marxizmus-leninizmust, a közgondolkodás szintjén, felnőtt lakosságunk túlnyomó többsége értéknek tekint, még akkor is, ha nem azonosul vele, vagy ez az azonosulás ösztönös. Ezután néhány olyan tendenciára szeretnénk rámutatni, amely a további ideológiai fejlődésünket jelentősen befolyásolja.

III. Ideológiai fejlődésünk néhány tendenciája

Társadalmi fejlődésünk olyan fokára érkezünk, amikor a korábbinál lényegesen bonyolultabb helyzetben, munkánk, termelésünk mennyiségi faktorai helyett /vagy inkább mellett/, a minőség került előtérbe. Az ember mint termelőerő, egyre kevésbé csak izomerejével, termelési tapasztalataival képezi annak szubjektív oldalát, hanem mindinkább mint totalitás, mint egységes egész termel. Azaz, ma már nemcsak a rutin, a szakmai tudás, a kézügyesség tekinthető termelőerőnek, hanem egy-egy kollektíva szervezettsége, munkaszeretete, felelősségérzete, elkötelezettsége is azzá válik. Egyre nagyobb szerepet kap a szűkebben vett termelésben is az általános műveltség, erkölcsi arculat, politikai szilárdság. Mint ismeretes,

a tudomány is mindinkább közvetlen termelőerővé lesz. Ilyen körülmények között az ideológia szempontjából már nem közömbös /valójában sohasem volt az!/ a szűkebben felfogott anyagi termelés szférája sem, hiszen az intenzifikálás a nagyobb tudatosság nélkül elképzelhetetlen. A szocialista embertípus kialakítása azonban nemcsak termelési, hanem társadalmi-politikai szükséglet is. A nagyobb tudatosság a közéletben történő eligazodáshoz, a nemzetközi folyamatok megértéséhez ugyancsak szükséges. Szocialista demokrácia nélkül nemcsak szocialista üzemszervezés, de társadalomszervezés sem lehetséges.

A fenti objektív folyamatok a kényszer erejével hatnak. Előbb vagy utóbb a tudatosság foka növekedni fog, ha nem akarunk a fejlődésben megállni, vagy visszalépni. A tudatosság növekedése pedig kedvez az ideológiának, s így eleve hamisak azok a hangok, amelyek a jövő "fejlődését" a dezideológizálás irányában látják. Az sem igaz, hogy társadalmunk az atomizálódás, az egyének befelé fordulása felé halad, hiszen elkövetkező feladataink megoldásához egyre kollektívabb erőfeszítések szükségesek: a "nagy szocializmus" nem tevődhet össze "egyéni kis szocializmusokból", még akkor sem, ha egyesek ilyen tendenciákat vélnek felfedezni.

Az azonban nem lehet közömbös számunkra, hogy a fenti folyamat milyen gyorsan megy végbe, hogy a tudatosodás a marxizmus-leninizmus vagy esetleg más ideológiák talaján következik be. A tudat síkján a valóságos társadalmi folyamatokat nem lehet ugyan "lekörözni", de hogy tömegszinten lépést tartsunk ezekkel a folyamatokkal, az már lehetséges, s egyre inkább szükséges célnak tekintendő. Ennek érdekében:

1./ Törekedni kell jelenlegi társadalmi-gazdasági valóságunk széles körben való tudatosítására, eredményeink reális bemutatására, hibáink feltárására, valós ellentmondásaink ismertetésére. Azaz legyen egy olyan hű valóságkép, amelyben az egyes osztályok, rétegek, kisebb csoportok és egyének látják saját helyüket, szerepüket, objektív lehetőségeiket. E cél

negyedszázada állandóan napirenden van, mégsem mondhatjuk, hogy ma már nem találkozhatunk torz /pl. túlzottan optimista, v. pesszimista/ látásmóddal. Nincs olyan "kényes kérdés", amelyről megfelelő közegben és elkötelezettséggel ne lehetne őszintén beszélni.

2./ Ha már megfelelően tisztázódott a "mi van?", tehető fel reálisan, a "miért van"? kérdése. Az ideológia első szerepköre éppen az erre való osztályhű válasz. A marxizmus-leninizmus - önmagában - természetesen nem felel minden ilyen kérdésre, de alapját képezi a helyes válasz megtalálásának, kutatásra ösztönöz, aktivizál. Látszólag itt ideológiánk hátrányban van más - pl. vallásos, vagy fatalista - ideológiákkal szemben, hiszen ez utóbbiak mindenre kész magyarázattal szolgálnak. A valóság fejlődése azonban egyre többeket döbbenet rá, hogy e magyarázatok álmegoldások, hogy a konkrét értékre nincs univerzális válasz. A kutatás aktivizálás folyamatát szükséges a rendelkezésünkre álló eszközökkel erősíteni, s ezáltal megteremteni a talajt a marxizmus terjedéséhez.

3./ A "miért"-ekre az ember nem öncélúan keresi a választ, hanem közismerten azért, hogy a törvényszerűségeket, okokat feltárva azok szerint cselekedjék. Mind társadalmilag, mind egyénileg az eredményes tett a konkrét helyzet és a törvényszerűségek hű ismeretének kritériuma. A gyakorlattal kell bizonyítanunk, hogy ideológiánk eredményes, s nem kudarc-ideológia, hogy nemcsak társadalmilag, de hosszú távon egyénileg is előnyt jelent a marxizmus más ideológiákkal szemben. Az ideológiának ezt a regulatív funkcióját, még gyakran nem hangsúlyozzuk eléggé.

4./ A bennünket ösztönösen követő, elkötelezett tömegek eklektikus nézeteiben erősíteni szükséges a dialektikus és materialista elemeket, a történeti szemléletet, s tudatosítani, hogy mindazok a tettek, cselekvésformák, életvitelek, amelyek ösztönösen a marxizmus talaján fogantak, a szocialista ember tettei, cselekvésformái, - s a marxizmus birtokában

is így kellett volna csinálni. Ugyanakkor nem mondhatunk le a marxizmustól idegen ideológiák gyakorlati következményeinek szüntelen bírálatáról. /Nem a kispolgári ideológiákat szükséges tehát elsősorban bírálunk, hanem a kispolgári magatartást, szembeállítva azt a szocialistával; nem a nacionalizmust, mint elméleti rendszert, hanem annak gyakorlati megnyilvánulásait, szembeállítva az internacionalizmussal és a szocialista hazafisággal stb./

5./ A közönyös, vagy pragmatikus szemlélet talaján állók esetén az igény felébresztésénél kell kezdeni az ideológiai munkát. Itt talán még nehezebb helyzetben van a marxizmus propagandistája, mint a más ideológiát tudatosan vallók körében, ahol legalább van miről vitatkozni. A közönyösség, vagy a pragmatizmus okainak feltárása nélkül /amely még egyénenként is más és más lehet/ a kérdések értelmes feltevéséig sem lehet eljutni a siker reményében. Akinek nincs miértje, annak nem lehet válaszolni.

6./ A marxizmus-leninizmus meggyőződéses hívei - legyenek párttagok, vagy pártonkívüliek - sohasem mondhatnak le ideológiájuk állandó felfrissítéséről, a valósággal való szembesítéséről, esetenként továbbbépítéséről.

7./ Mind iskoláink világnézeti nevelőmunkájában, mind iskolarendszerű felnőtt-propagandánkban gyökeresen szakítanunk kell ideológiánk verbális, de meggyőződés nélküli elsajátításának még előforduló gyakorlatával. Ez inkább riaszt, mint vonz, s az eredmény a legjobb esetben is egy agytorna, vagy logikai játékszer lesz, nem pedig osztályelkötelezett állásfoglalás.

A feladatok hosszan továbbcsorolhatók lennének, itt csak néhányat sikerült kiragadva exponálni. Felmerülhet a kérdés, ideológiai életünk fejlődésének tendenciái "helyett" miért beszéltünk feladatokról? Ha valamely területen, akkor éppen az ideológiában a folyamatok nem mennek maguktól végbe, főként

egy önmagát tervszerűen és tudatosan építő társadalomban nem. A marxizmus hegemoniájának növekedéséből, az antimarxista ideológiák visszaszorulásából, a tudatosság fejlődéséből annyi fog megvalósulni, amennyit a fenti feladatok megoldása során mi magunk megvalósítunk, figyelembe véve társadalmi életünk egyéb területeinek objektív lehetőségeit, fejlődési tendenciáit.

A SZOCIALISTA MUNKA- ÉS EGÉSZSÉGI KULTÚRA^x

Az érték és a kultúra viszonyát - mint a nyári egyetem előadásai is mutatják - sokoldalúan lehet megközelíteni. E helyen két tényezőt emelünk ki - a munka és az egészségi kultúrát.

A munkakultúra viszonylag új fogalom a közgondolkodásban, de szerepe, jelentősége feltétlenül növekedni fog. A Pedagógiai Lexikon erről a következőket írja: "Komplex fogalom, amely meghatározott ismereteket, jártasságok, készségek, műveletek elsajátítására, birtoklására utal, de ezeken túl olyan pozitív személyiségvonásokra is, mint a munkafeladatokhoz különösen a szakmában s általában az "életben" jelentkező új feladatokhoz való alkotó jellegű "hozzáállás", azok jó színvonalú megoldása, problémák meglátása s azok pozitív értékű hipotézisekkel való megközelítése; mindezekén túl a munka szeretete /magasabb szinten szenvedélye/, a munka esztétikája és etikája, munkacsoportokban való pozitív együttműködés képessége, a kezdeményezés és az esetenként nélkülözhetetlen újrakezdés, a következetesség és a célhoz érés kitartása. A munkakultúra fogalma a szocialista nevelésben közeli rokonságban van a művelt, alkotó, kezdeményező, tevékeny ember s a munkához való szocialista viszony fogalmával."

x x x

^x A tanulmány egyes részleteit lásd: Csongrád megyei Hírlap; Délmagyarország 1980. július 13. - Csongrád megyei Művelődési Szemle 17. számában

A szocialista életmód és a munkakultúra kapcsolatában különös jelentőségű a tudomány termelőerővé válásának szintje. Pártunk XII. kongresszusán Kádár János a Központi Bizottság beszámolójában megállapította: "Fejlődésünk mai szakaszában különösen nagy jelentőségű, hogy fokozottan támaszkodjunk a tudomány erőire. A kutatási eredmények gyorsabb és szélesebb körű gyakorlati alkalmazása csak a kutatóintézetek és a termelő, gazdálkodó egységek jó együttműködésével oldható meg. Növelni kell a kölcsönös érdekeltséget a kutatási eredmények hasznosításában. Több figyelmet kell fordítani a külföldi és nálunk is hasznosítható szellemi termékek átvételére, hazai alkalmazására és továbbfejlesztésére; ez kapjon megfelelő helyet és elismerést a kutatók, a műszaki fejlesztéssel foglalkozó szakemberek tevékenységében. A tudományos és műszaki eredményeket gyorsabban kell alkalmazni a gyakorlatban". Ennek kapcsán indokoltnak látszik a tudomány és a gyakorlat kapcsolatának néhány elemét megfogalmazni.

Foglalkozzunk először az emberrel mint munkaerővel. A számadatok hosszú sorát lehetne idézni, amelyek jól jelzik, hogy a szellemi munka óriási szerepet játszik a termelés fejlődésében. A XX. század első harmadában a szakemberek felkészültsége a gazdasági fejlődés alig egytizedét adta, 1929. és 1957 között mintegy negyedrészt, ma ez a mutató megközelíti a negyven százalékot.

A szellemi tőke az összes iparilag fejlett országokban századunkban gyorsabban növekedett, mint az anyagi tőke. A tudományos-technikai forradalom nagymértékben megkönnyíti az ember fizikai munkáját, egyidejűleg azonban megnöveli szellemi tevékenységének követelményeit. 100 évvel ezelőtt a nehéz munka 15 százalékát emberek, 79 százalékát állatok, 6 százalékát gépek látták el. Jelenleg 1 százalék jut az emberre, 1 százalék az állatra és 98 százalék a gépekre. Az ember fizikai erejének csökkenését, szellemi részvételének növekedését jól mutatja az is, hogy 1930-ban az iparban foglalkozta-

tottak 58 százaléknak elegendő volt legfeljebb 8 éves iskolai végzettség, és csak 10 százaléknak volt középfokúnál magasabb végzettsége. 1970-re a vonatkozó becslések szerint 6 százalék számára elegendő a 8 éves iskola, viszont 68 százalék igényelné a középfokú, vagy annál magasabb végzettséget.

A munkakultúra vizsgálatánál számításba kell venni azt is, hogy a társadalom összes termelési időalapját közismerten sok tényező csökkenti. Közülük számos a fejlődés eredményeit is jól mutató tényező: a 44 órás munkahét, a szövetkezeti parasztság nyugdíj korhatárának rendezése, a GYES, vagy az iskoláztatás időtartamának megnövekedése, és így tovább. A teljes foglalkoztatottság megteremtésével a "hol dolgozzunk" foglalkoztatottság belső problémájává vált, viszont nagymértékben napirendre került a "hogyan dolgozzunk". A válaszhoz tudnunk kell, hogy a közgazdászok számításai szerint társadalmunk egyébként is csökkenő összes munkaidőalapjának nem kis része - tizede, ötöde, egynegyede - üresjárat. Ez pedig csak a munkaidő hasznosítás mennyiségi mutatója. Ennél nem kevésbé fontos a minőségi mutató sem.

Most már az kerül előtérbe, hogy: milyen a felkészültség; milyen a munkaidő mennyiségi és minőségi kihasználása; ott dolgozik-e a dolgozó, ahol a leghatékonyabban és legtöbbet tud dolgozni; felkészültségének megfelelően alkot-e? Ebből a szempontból vannak figyelemreméltó gondjaink: van olyan mérnök - nem is egy - aki a munkájának csupán 30-35 százalékos időszakában végez mérnöki munkát, vagy akad orvos, aki a munkájának csak 40-50 százalékaiban végez orvosi munkát. Itt nem arról van szó, hogy az értelmiség lenézi a munkást és "leesik a mérnök gyűrűje" ha a szakmunkás helyett dolgozik, hanem nagyon is praktikus dologról van szó. Egy mérnök kiképzése egy millió forintba kerül és lényeges, hogy meg hozza-e a társadalomnak azt, amit tőle elvár, és ezzel együtt fontos a hivatás gyakorlásának emberformáló ereje is. A munkaerőgazdálkodás hosszú ideig meghatározó rendezőelvét Pártunk XII. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolójában Kádár János

így fogalmazta meg: "Jobban kell gazdálkodnunk legfontosabb erőforrásunkkal, a munkaerővel, az emberek tudásával, szorgalmával nem csak a termelésben, hanem az élet minden területén. Az utóbbi időben már több vállalatnál ésszerű munkaerő-átcsoportosítást hajtottak végre. Csökkent a munkaerőigény, kevesebb az indokolatlan munkahelyváltoztatás. Meg kell szüntetni azt a visszás helyzetet, hogy lényegesen több a munkaalakalom, mint a munkaerő, s míg egyes helyeken felesleg van, addig a népgazdaság más fontos területein hiányzik a munkás-kéz.

Rendszerünk nagy vívmánya a teljes foglalkoztatottság. Ez így lesz a jövőben is. A gazdálkodás mai követelményei azonban szükségessé teszik a munkaerő hatékonyabb foglalkoztatását, a munka jobb megszervezését és a fegyelem megszilárdítását. A termelés és termékszerkezet átalakításával, a gazdaságtalan termelés visszaszorításával egyidejűleg gondoskodni kell a munkaerő tervszerű átcsoportosításáról, a dolgozók szervezett átképzéséről és továbbképzéséről. Ezeket a feladatokat nagy körültekintéssel és következetesen kell végrehajtani, a párt- és társadalmi szervek nyújtsanak ehhez megszemenő segítséget". Vagyis egyidejűleg kell csökkenteni, kiiktatni a mennyiségi üresjáratokat és biztosítani a munka minőségének, hatékonyságának javítását, amely a tudományos-technikai forradalom, a szocialista életmód nagy terepe.

Éppen ezért termelési életmódunkban különösen fontos szerepet játszik egyrészt a szakmai képzettség, a nevelés, a képzés folyamata, másrészt a munkaszervezés. Ez utóbbról az első ipari forradalmat és a tudományos-technikai forradalmat valamelyest egymás mellé állítva talán azt lehetne mondani, hogy amíg az első ipari forradalom az ember-gép viszonyt teremtetten meg, addig a tudományos-technikai forradalmat az ember-szervezet-gép viszony jellemzi. Vagyis az organizáció különösen fontos szerepet kap abban, hogy - Marx szavaival - a gép mellé őrzőként, irányítóként odaálló ember milyen hatékonysággal tud dolgozni. Ami a munkaerő, szakmai

műveltségét illeti, közismertek azok a jelentős lépések, eredmények, amelyek e téren az elmúlt évtizedekben kibontakoztak.

Amikor azonban a szocialista életmódról és a tudományos-technikai forradalomról szólunk, azt sem felejtethetjük el, hogy sajnos a 8 osztályt nem végzettek - egyébként a foglalkoztatottak között ma sem kis létszámát - még nem kis mértékben újratermeljük, hiszen 14 éves korára a 14 éveseknek alig 80-85 százaléka, 16 éves korára az évfáratnak alig 90-92 százaléka fejezi be a 8 osztályt. Nagyon nehéz a tudományos-technikai forradalom perspektívájában gondolkodni az alpműveltséggel sem rendelkezők nagy tömegével. Feladatinkat külön alá húzza pártunk XI. kongresszusának az a döntése, hogy 15-20 éven belül általánossá kívánjuk tenni hazánkban a középfokú oktatást. Tehát a termelési életmódnak a szellemi nevelés, ismeret karbantartás, az ismeretek állandó akumulálása különösen fontos feladata most és a következő időszakban. És ebből a szempontból utalunk a munkaidő és a szabadidő viszonyára. A szabadidő - amint azt Marx klasszikusan megfogalmazza - pihenőidő és a magasabb tevékenységre való idő. A szabadidő nagymértékben növekedett hazánkban az elmúlt évtizedekben. Azt, hogy igaza van-e a francia szakirónak - aki szerint 2000-ben csak 3-4 órás munkanap lesz, és az ember hétszázezer életórájából alig 6 százalékot, mintegy 40 ezret kell munkára fordítani - nagyon nehéz persze megmondani, az viszont mindenképpen tény, hogy a szabadidő növekszik hazánkban is.

A szabadidővel való foglalkozást mindenképpen csak akkor tesszük helyesen, ha azt a munkaidővel szerves összhangban vizsgáljuk. Lehet, hogy vitatható a föltevésünk, de valószínű, ha összeszámolnánk, hogy az elmúlt 15-20 év alatt hazánkban hány könyv és tanulmány jelent meg a szabadidőről és mennyi jelent meg a munkaidőről, kiderülne, hogy a szabadidővel sokkal többet foglalkoztunk, mint a munkaidővel. Természetesen a szabadidő nagyon lényeges tényező, de nem keveredhet össze úgy a munkaidővel való foglalkozással, hogy a szabadidő "önálló életet" éljen. Meg kell találnunk annak a feladatnak a

mind szélesebb körű megoldását is, amelyet Marx a magasabb tevékenységre való idő kérdéskörével fogalmazott meg.

A magasabb tevékenységre való idő kérdéskörébe nagymértékben odatartozik az, hogy valószínűen olyan érdekeltségi rendszert kell teremtenünk, amikor az állampolgár érdekelt abban, hogy a szabadidejének egy részét tanulásra, önművelésre, szakmai képzésre fordítsa. Hiszen egész tanulmányi szabadság rendszerünk olyan időszakban alakult ki, amikor még érdekeltségi rendszerünkben az nem kis szerepet játszott, hogy minden szabad munkaerőnek tudjunk munkapadot, munkaasztalt biztosítani. Ma már más a helyzet, ma már abban vagyunk érdekeltek, hogy a munkaerő minél kevesebbet legyen távol a munkapadtól és a munkaasztaltól, és egész szakmai művelődésünket, önművelődésünket ehhez az érdekeltségi rendszerhez kell a jövőben alakítani. A fiatal Marx találó mondását és gondolatát itt sem szabad elfelejtenünk, hogy tudniillik "az eszme mindig felült, ha ellenkezett az érdekekkel". És ha nem tudunk olyan érdekeltségi rendszert teremteni, hogy a szabadidő "magasabb tevékenységnek való idő" szakmai képzésben is megnyilvánuljon, akkor ezirányú gondunk nem kevés lesz a jövőben.

De szabadidőnknek nem kis részét szükséges fordítani sportra, a fizikai testkultúra fenntartására, nehogy bekövetkezzék az az időszak, hogy a nyomor betegségeit leküzdve, a jólét nyomorúságai következzenek. Az emberi átlagos életkor természetesen növekedett az elmúlt években és évtizedekben, amelyben nem kis szerepet játszott a nyomor betegségeinek megszüntetése. Ugyanakkor ha a százalékokat megnézzük, akkor a jólét nyomorúságainak bizonyos elemei, a XX. századi betegségek, a szív, az ér problémák figyelmeztetnek arra, hogy ezzel a kérdéssel is valószínű, sokkal sokoldalúbban kell foglalkozni. Nagyon jó lenne részletesen foglalkozni azzal, hogy a szabadidőben a munka és a termelés viszonyában a művészetek, a kultúra milyen helyet foglal el, helyhiány miatt azonban egyetlen elemre kívánunk még utalni, ez pedig a szocialista munkaerkölcsre nevelés az ifjúság körében, az oktatásügyben.

Az oktatásügy üzem- és munkaszervezése, valamint a termelés belső üzem- és munkaszervezése mostanában mind közelebb kerül egymáshoz, és ez nagyon lényeges. Gondoljuk csak meg, hogy az emberiség történetében - amióta szervezett iskola van - az iskolák általában belső munkaszervezésüket illetően szervezettebbek voltak, mint a termelés. Hiszen ott általában kicsöngettek, becsöngettek, osztályoztak, értékelték naponta, hetente és így tovább. És ilyen formán egy olyan ellentmondás keletkezett, hogy egy belsőleg szervezettebb intézmény készített fel egy zömében kevésbé szervezett termelési folyamatra. Amikor azonban az üzem- és munkaszervezésünk mindinkább előtérbe kerül, ez mindenképpen más, jobb helyzetbe hozza az oktatásügyet is. Az a folyamat ugyanis, ahová felkészít az oktatásügy, követelményeit tekintve legalább olyan szintű lesz, mint a felkészítő intézményé és ez nagyon lényeges. Ebben nagy az iskolák felelőssége, de ezt csak a termeléssel tudják közösen megoldani. Rossz hatású a munkára nevelésre az, amikor egy-egy rosszul szervezett társadalmi munka, vagy egy-egy nem éppen legjobban szervezett termelési gyakorlat után visszamennek a tanulók az iskolába és ott "számonkérlik" a pedagógusoktól, hogy miért "stréberkednek" azzal, hogy még szombaton is órát tartanak meg már hétfőn is, mert kint nem pontosan ugyanezt látták a munkahelyen. Ahol ez így van, ott nem olyan a közeg és nem olyan a feltétel, amely a tanulóban azt a konzekvenciát alakítja ki, hogy az iskolában valóban nagyon dolgozni kell, mert a kinti követelmények is ezt igénylik. A jövőben tehát a szocialista termelési életmóddal nagyon sokat és sokoldalúan kell foglalkoznunk.

A növekvő követelményekről

Napjainkban gyakran fogalmazzuk meg, hogy feladataink mind magasabb követelményeket támasztanak munkánk minden területén. Érdemes talán ezekről a követelményekről néhány elemet megfogalmazni. Mindenekelőtt szükséges hangsúlyozni, hogy a követelmények növekedése a szocialista fejlődés során állandó tényező volt. Ha visszagondolunk szabadságunk emberöltőnyi korszakára,

akkor részben személyes emlékekből, másrészt történelmünk-
ismerjük, hogy milyen nagy követelményeket és erőfeszítése-
ket jelentett a maga korában az újjáépítés, a hatalom kivívá-
sa, majd - a Szovjetunió internacionalista segítségével -
megvédése. Magas követelményt jelentett az ellenforradalom
utáni konszolidáció, a munkásosztály vezető szerepének meg-
szilárdítása, az erre épülő munkás-paraszt szövetség, és az
értelmiség növekvő szerepének felismerésével realizált, gaz-
dagodó népi-nemzeti egység megteremtése. Ezen a platformon
megteremtettük a szocialista mezőgazdaságot, korszerűsítettük
gazdasági irányításunkat, megvalósítottuk a vidéki ipartelep-
ítést, megszüntettük a munkaerőfelesleget, fejlesztettük a
tudományos-kulturális életünket.

A követelmények tehát fejlődésünk során állandóan növe-
kedtek és e növekedés során különböző időszakokban különböző
hangsúlyok kerültek kiemelésre. E hangsúlyok mások voltak a
politikai konszolidáció időszakában, vagy éppen a mezőgazda-
ság szocialista átszervezése során, vagy a tudomány fokozott
megjelenésekor, gazdasági, társadalmi életünkben. A követel-
mények állandó fokozása során azonban a hangsúlyváltozások
helyes megjelölése csak úgy történhetett, hogy alapelveink-
ben szilárdan a marxizmus-leninizmusra építettünk. Fontosnak
tartottuk "kétfrontos érzékenységünket", a politikai munká-
ban egyforma súlyúnak a párt vezető szerepét és tömegkapcsolatát.
A népet szolgáló munkánkat igyekeztünk mindenekelőtt
a munkában és a közéletben a példa erejével realizálni, a
vitában a tények meggyőző erejével jelen lenni. Ahhoz, hogy
a mai és a holnapi követelményekről reálisan számot vessünk,
történelmünk tanulságait mindenkor gazdagon gyümölcsöztetni
kell.

Esetenként felmerül közvéleményünkben, hogy erre a hang-
súlyváltozásra az ésszerűség, a hatékonyság, a takarékoság
előtérbe kerülésére a külső gazdasági kényszerítő tényezők
vittek bennünket. Ebben van bizonyos igazság, azonban így
irreális, egyoldalú lenne a megközelítés. A jobban, ésszerűb-
ben végzett munka követelménye alapvetően és döntően a szoci-

alista építő munka belső fejlődésének törvényszerű követelménye. A hatékonyabb, a jobb, a gazdaságosabb munka igénye nem is újszerű, ha pártunk felszabadulás utáni dokumentumait vizsgálapozzuk. A körülmények azonban csak mostanára alakultak úgy, hogy e követelmények mind reálisabban beépülnek mindennapi munkánkba. Fejlődésünk sajátossága, - úgy is mondhatnánk gondja -, hogy a történelem nem adott számunkra időt arra, hogy a hatékonyságot, a minőséget, a gazdaságosságot, csak a szocialista társadalom fejlődésének belső törvényszerűségére építve alakítsuk ki, hanem ehhez külső kényszerítő tényezők is gyorsítólag felléptek. Ki tudja, talán egyszer - ha majd a kapitalista külgazdasági viszonyok szorító hatásán túl leszünk -, azt is megfogalmazzuk, hogy erre is érvényes a megállapítás, mely szerint "minden rosszban van valami jó."

A körülmények minden esetre azt írják elő számunkra, hogy a korábbi jelszavunk, mely szerint "termeljünk mindig többet" - teljessé kell, hogy váljék, a "dolgozzunk mindig jobban" gondolatával. Vagyis a mindennapi követelmények szintjén együtt kell kezelni a munka mennyiségi és minőségi, hatékonysági és gazdaságossági elemeit. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert közvéleményünkben helyel-közzel a mennyiséget általában és konkrétan egyaránt kezdik egyoldalúan negatívan megítélni. Márpedig ez legalább annyira nem fogadható el, mint a mennyiség egyoldalú pozitív megítélése. A jövőben tehát arra kell törekednünk, hogy a munkánkkal kapcsolatos követelmény-tényezők sorolása korrigálódjék a korábbiakhoz képest, és ennek részeként is "a jobban, hatékonyabban, gazdaságosabban produkáljunk a társadalmi igények szerint" követelményét kell általánossá tennünk.

Ahhoz azonban, hogy e követelményekről reálisan szóljunk, más tényezőket is számításba kell venni. Ezek között nagyon lényeges a körülmények tényezője. Ha a szűken vett termelés körülményeit vizsgáljuk, akkor mindenekelőtt alapvető feltétel a teljes foglalkoztatottság biztosítása, a munkához való jog realizálása, a lehetőségek megteremtése ahhoz, hogy a dolgozók

kibontakoztassák alkotó erejüket. Erről a jövőben sem mondunk le, sőt erre építenünk kell. Látni kell azonban, hogy a termelés technikai körülményeiben hatalmas különbségek vannak. A magyar gazdaság termelési kultúrájában egyidejűleg van jelen a tudományos-technikai forradalom legkorszerűbb technológiája, és - némi túlzással - az első ipari forradalom százéves technikája. Természetes dolog, hogy a követelmények támasztásánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket az objektív tényezőket, ugyanakkor az sem volna helyes, ha elfogadnánk ezeknek az automatizmusát az adott terület gazdaságosságának eredményességére.

Mi legyen tehát a törekvésünk? Egyrészt természetes dolog, hogy amilyen mértékben az anyagi lehetőségek biztosítják, korszerűsíteni kell technikánkat. Ezzel együtt azonban nem kisebb feladat, hogy a korszerűsödő technikával az eddiginél hatékonyabban gazdálkodjunk, és e téren nagy tartalékaink vannak. A munkaerő szakmai felkészültsége, esetenként munkaerőköltsége nagymértékben javíthatja, hogy ronthatja a lehetőségek hasznosítását. Sokkal nagyobb összhang szükséges a munkaerő szakképzettsége és a technika fejlesztése között. Természetes dolog az is, hogy régi technikával is lehet jobban vagy rosszabbul dolgozni, vagyis a régi technika sem automatikusan kell, hogy alacsonyabb követelményeket támassson a munkában. A régi technika mellett dolgozókkal azt kell elfogadtatni, hogy egy százéves gépet a legkorszerűbb gépre hetek alatt ki lehet cserélni, ha azonban az ott dolgozó az ismereteivel évtizedeket elmarad, ezt nem tudja néhány hét alatt pótolni. Vagyis elemi követelmény kell legyen a szükséges szakismeretekkel való lépéstartás a munka minden fázisában.

Ahhoz azonban, hogy előrelépjünk, természetesen nem elég a körülményeket és követelményeket megfogalmazni, foglalkoznunk kell azzal is, hogy megfelelő érdekeltségi viszonyokat tudunk teremteni. Ha a követelmények növelése és az anyagi és az erkölcsi érdekeltség között összhang van, kétségkívül könnyebb a munkánk, mint ellenkező esetben. Abban kell érde-

keltté tenni a dolgozókat, hogy mindaz, amit az alkotásban végeznek, ne egyszerűen foglalkozásból, hanem mindinkább hivatásból tegyék. Jelentse ez a munkaidő optimális, mennyiségi és minőségi hasznosítását éppúgy, mint az örömet afelett, ha az adott területen a szűkebb, vagy nagyobb kollektíva sikereket ér el, és a gondot, ha problémák adódnak. Arra kell törekedni, hogy a munka külső követelményei mindinkább valamennyiünk értelmi, érzelmi normáivá váljanak a közös ügyért érzett és végzett közös felelősségben és munkában. Mindezek érdekében támogatni kell a felelősséggel kezdeményezőket, különösen azokat, akik nem csak javasolnak, hanem annak megvalósításában vállalnak, kezdeményeznek is. Lényeges eleme a követelmények módosulásának, hogy tegyék közgondolkodássá a munka differenciált értékelését. Természetesen ez sem lehet általában és a körülményektől függetlenül, hanem csakis azokkal összhangban. Bizonyos határokon belül a tévedés jogát is tudomásul kell vennünk, hiszen fejlett szocializmusunk nem előre megépített és kikövezett úton halad, hanem - képletesen szólva - az útköveket az építés során nekünk kell lerakni. A követelmények növekedését természetesen nem lehet a körülményekkel automatikusan realizálni, hanem emellett nagyon céltudatos és következetes nevelőmunkára van szükség. Olyan nevelőmunkára, amely egyrészt világosan megfogalmazza a célokat, a törekvések fő irányát, másrészt olykor a dolgozók számára felszínre hozza "rejtett érdekeiket". Az érdekek sorában jól meg kell értenünk a társadalmi érdek elsődlegességének hangsúlyozása mellett azt is, hogy - amint ezt a gyakorlat bizonyította -, ezzel összhangba hozhatók a csoport- és az egyéni érdekek. Nevelő munkánkban a szakmai, ideológiai nevelés részeként is építsünk a képzési, az önképzési érdekekre is.

Az egészségi kultúra

A szocialista építőmunka több évtizedes társadalmi folyamatának mindennapjai is magukon viselik a történelmi előzmények számos vonását, de mind több területen hordozzák a fejlett szocialista, sőt a kommunista társadalom bizonyos jegye-

it is. Ennek egyik jó példája az egészségügyi és a szociális ellátás.

Ha arra gondolunk, hogy hazánkban minden állampolgár vesztételezett alkotmányos joga az ingyenes egészségügyi ellátás, akkor ezzel a "mindenkinek szüksége szerint" helyzetet fogalmazzuk meg. Nem valószínű ugyanis, hogy az alkotmány, a törvény akár sok évtizeddel később is ennál többet mondhatna. Mindjárt meg kell fogalmazni, hogy természetesen ez esetben sem csak papíron lévő jogokról van szó, hanem a mindennapok gyakorlatáról.

A nagy erőfeszítésekkel együtt is azonban látnunk kell, hogy egészségügyi és szociálpolitikai helyzetünkben sok olyan nehézséggel is meg kell küzdeni, amelyek részben a múltból itt-maradtak, másrészt mindennapi gyakorlatunkban, munkánk gyengeségeiben gyökerezően is jelentkeztek, vagy újra termelődtek. Nem lehet kétséges, hogy - minden problémával együtt is - a szocialista szociál- és egészségügypolitika izmosodik hazánkban, és ér el jelentős eredményeket. Ez esetben is azonban nem automatizmusról van szó, hanem a körülmények, a feltételek, valamint az emberi gondolkodás és magatartás tudatos alakításáról. Csak a kettő egysége járulhat hozzá eredményesen szocialista törekvéseink megvalósításához.

A történelmi tényezők

Ahhoz, hogy mai helyzetünk eredményeit és ellentmondásait reálisan értékelni tudjuk, a jelenleginél alaposabb történelmi ismeret és szemlélet szükséges. Ha végig gondoljuk az emberiség történelmét az osztálytársadalmakban, akkor az egyik legáltalánosabb jellemző a társadalom nagy tömegeinek a legteljesebb létbizonytalansága, különösen betegen, vagy megöregedve. Bár az orvostudomány nagy személyiségei az ókor óta ismertek, sokuk nagyszerű felfedezése, elhivatottsága az emberi szenvedések könnyítéséért nem kapott megfelelő társadalmi háttérrel. Ebben az osztályviszonyok mellett nem lebecsülendő sze-

repe volt az egyháznak, "a sötét középkornak". Érthető hát, hogy az újkorban és különösen a kapitalizmus megjelenésével a polgárosodás folyamatában megnövekedett az egészségügy szerepe, mindenekelőtt a tömegpusztító járványok visszaszorítása. F. Engels: A munkásosztály helyzete Angliában című nagy szociográfiai tanulmányában erről így ad számot: "A kolera, a tifusz, a himlő és más járványok állandóan ismétlődő csapásai megtanították a brit burzsoát arra, hogy sürgősen egészségessé kell tennie városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni. Ezért a legkiáltóbb visszasságokat ma már kiküszöbölték vagy legalábbis kevésbé szembeötlővé tették. A csatornázást kiépítették vagy megjavították, széles utakat vágtak az általam leírt "sötét negyedek" legsötétebbjein keresztül. "Kis-Irország" eltűnt, a legközelebb a "Seven Dials" kerül sorra. De mit jelent ez? Egész kerületek, amelyeket 1844-ben még szinte idillikusnak nevezhettem, most, a városok növekedésével, ugyanabba a düledező, lakhatatlan, nyomorúságos állapotba süllyedtek. Ma már természetesen nem tűrik meg többé a disznókat és a szemétdombokat. A burzsoázia tovább haladt a munkásosztályt sújtó balsors álcázásának művészetében. De hogy a munkáslakásokat illetően semmi lényeges haladás nem történt, bőségesen bizonyítja a "Housing of the Poor" vizsgálatára küldött királyi bizottság 1885. évi jelentése. És ugyanígy van ez minden másban is. Annyi a rendőri rendelkezés, mint a szeder, csak kerítéssel veszik körül a munkások nyomorúságát, kiküszöbölni nem tudják". A szerveződő munkásmozgalom vezetői, a marxizmus klasszikusai munkásságukban sokoldalúan foglalkoznak az egészségügyi és a szociális követelésekkel.

Nincs módunk a magyar egészségügy több évszázados történelmét áttekinteni, csupán a múlt század második felére utalunk. A kiegyezés utáni magyar kapitalista fejlődésnek és a munkásmozgalom követeléseinek egyaránt szerepe volt abban, hogy a parlament megalkotta az 1876. XIV. törvénycikket, a magyar egészségügy alaptörvényét, amely szellemében és tartalmában a kor realitásait messze megelőzte, és eltérően az akkori angol és svéd törvénytől, túl lépett a járványok vissza-

szorításának keretén. A munkásmozgalom odafigyelését jól jelzi a Magyarországi Munkáspárt 1878-as követelése: "Vétessék fel az ipari törvénybe a munkás élete- és egészségének megóvására egy általános szabályzat, határoztassék meg azon szabályok áthágására a büntetés."

A törvényt előkészítők, az egészségügy lelkes munkásainak törekvése azonban olyan körülmények között valósultak meg, illetve szenvedtek vereséget, amikor Zemplén megyében 65 községre jutott egy orvos, vagy éppen a századfordulón Magyarországon az elhaltak 80 százaléka nem volt orvosnál. A csecsemő halandóság Európában a legmagasabbak közé tartozott. Ezekben az évtizedekben az ország vezetői általában a nevelést tették felelőssé a rossz egészségügyi viszonyokért, amint ezt a többi között Tisza Kálmán parlamenti beszédében megfogalmazta. Márpedig a körülmények figyelmen kívül hagyásával a nevelés eleve kudarcra van ítélve.

A szovjet fejlődés

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme döntő jelentőségű volt a szocialista népegészségügy kialakításában. Ennek alapelveit az SZOK/b/P 1919-es VIII. Kongresszusának programja fogalmazta meg: "Széles körű egészségügyi rendszabályok erélyes keresztülvitele a dolgozók érdekében. Ilyenek például: a/ a lakó területek egészségessé tétele; /a talaj, a víz és a levegő védelme/; b/ a közösség táplálkozásának tudományos alapokra való helyezése; c/ a fertőző betegségek elterjedésének és elterjedésének megakadályozása; d/ egészségügyi törvények alkotása. Harc a szociális betegségek ellen /tüdővész, nemibetegségek, alkoholizmus stb./. Mindenki számára hozzáférhető, ingyenes és kvalifikált orvosi segély és gyógyszer-szolgáltatás biztosítása. Nincs mód e helyen részletesen áttekinteni a több mint hat évtized fejlődését, ehelyett az Orvosi Hetilap 60. évfordulós megemlékezése alapján adunk vázlatos képet.

"Lenin, aki írásaiban már a századforduló idején foglalkozott az egészségvédelem kérdéseivel, mintegy száz határozatot írt alá a szocialista népegészségügy kialakításáról. Az erőfeszítések eredményeként az emberiség történetében először emelkedett törvényerőre és valósult meg az egész lakosságra kiterjedő egészségvédelem, amelynek ismert fő jellemzői: az állami jelleg, az ingyenesség, a gyógyellátás magas színvonala, a megelőző-gondozó irányzat, az orvostudomány és a gyakorlat egysége, a tervszerűség és szervezettség a beteg ember ellátásában. A szovjet állam egyben elősegítette a tudományos kutató- és gyógyító intézmények hálózatának gyors ütemű fejlődését, virágzó egészségügyi ipart hozott létre és kiépítette az egészségügyben dolgozók képzésének és továbbképzésének széles körű társadalmi rendszerét. Ez utóbbi különösen figyelemreméltó vívmány, ha tekintetbe vesszük, hogy a földrajzi hatalmas országnak a forradalom után alig volt több mint 20.000 orvosa. Hat évtized alatt orvosellátottság tekintetében a Szovjetunió világviszonylatban is az élre került, ma 832.000 orvosa van, 10.000 lakosra 32,6 orvos jut. A középfokú képzettséggel rendelkező egészségügyi dolgozók száma ugyancsak nagymértékben, 10.000 lakost számítva, 99,1-re emelkedett. A jelentékenyen megnövekedett, 3 milliót meghaladó kórházi ágylétszám eredményeként pedig ezer lakosra átlagosan 12 ágy jut. Az állami tervezéssel párhuzamos fejlesztés, a földrajzi viszonyokból adódó sajátos igények körültekintő felmérése biztosította a nemzetiségi határvidékek elmaradottságának viszonylag gyors felszámolását. Mindezek eredményeként jelentősen csökkent az általános morbiditás, a mortalitás, a fertőző betegségek előfordulása és ugyanakkor a születéskor várható élettartam több mint kétszeresére nőtt". A hatalmas fejlődés alapozta meg annak lehetőségét, hogy az SZKP XXV. Kongresszusán az 1976-1980. évi népgazdasági fejlesztési fő irányokban - A.Ny.Koszigin előterjesztésében - az egészségvédelem következő feladatai kerüljenek a középpontba:

"A lakosság egészségvédelmének területén az új öt éves terv egyik alapvető feladata: fejleszteni az orvosi ellátás

minőségét, javítani az orvosok és a középfokú szakképzettségű egészségügyi szermélyzet munkájának szervezettségét, fokozni a gyógyintézetek munkájának a hatékonyságát. Ezek az intézkedések, a kórházak, a klinikák, valamint a munkaterápiás és sportlétesítmények, az üdülők és panziók hálózatának kibővítésével együtt, lehetővé teszik a lakosság jobb szakorvosi ellátását, a dolgozók üdülési feltételeinek javítását és a megelőző orvosi tevékenységet."

A Tanácsköztársaság

Az első világháború súlyosbította a népegészségügy helyzetét és tovább tizedelte az egyébként is kis létszámú orvostársadalmat hazánkban. Érthető hát, hogy az egészségügy munkásainak jelentős része örömmel üdvözölte a polgári átalakulást, majd a Tanácsköztársaságot. A magyar orvosok tevékenységét befolyásolta az, hogy a Tanácsköztársaság idején rövid idő alatt 8 ezer férőhellyel növelték a kórházi ágyak számát. Az egészségügy államosításával egyidejűleg annak ingyenességét is biztosították. A gyermekek számára az államosított parkokból gyermek játszótereket csináltak. Szigorú intézkedések történtek a járványok, az alkoholizmus leküzdésére. A háborút követő időkben ennek különösen fontos jelentősége volt. A fentebb említett elrettentő adatokat rövid idő alatt teljesen megváltoztatni nem lehetett, de az figyelemre méltó, hogy a csecsemő halandóság a század első évtizedeiben a legalacsonyabb a Tanácsköztársaság néhány hónapjában volt. A Tanácsköztársaság idején jelentősen javult az orvosok anyagi helyzete. 1919 május elején - 1919 április 1-ig visszamenő hatállyal - felemelték a megyék, a járások és a községek szolgálatában álló orvosok fizetését. Ugyancsak javították a nyugdíjas orvosok helyzetét is. Az élelmiszerjegyek kiadásánál az egészségügyi dolgozókat az "A" kategóriába sorolták, azonos elbírálással a legnehezebb fizikai munkát végzőkkel. Az orvosok egy része becsületesen vállalta hivatása gyakorlását. Ugyanakkor voltak olyanok, akik a kórházakban ellenforradalmárokat bujtattak, de ezek mindenképpen kisebbségben voltak. Az orvosok többsé-

gének passzív magatartása ellenére a proletárdiktatura kormányzata bizalommal volt az orvosok iránt.

A Tanácsköztársaság vezetői nagy jelentőséget tulajdonítottak az orvosok megnyerésének. Kun Béla a forradalmi munkás- és katonatanács 1919 július 23-i ülésén a következőket mondta: "Nekünk tehát az orvosokat, különösen a specialistákat magunk felé kell hajlítani, s meg kell őket győzni, hogy semmi okuk nincsen arra az ijedelemre, amely március végén elfogta őket, mert a proletárság tiszteli a tudományt. Ha ők lelkiismeretesen teljesítik kötelezettségüket, semmi okuk nem lesz, hogy a kommunizmustól és a szocialista társadalomtól féljenek". Az egy hét múlva bekövetkezett tragédia nem tette lehetővé a progresszív kibontakozást.

Korszakhatár a felszabadulás

A Horthy-korszak Magyarországra az volt a jellemző, hogy egyrészt az orvostudomány jelentős eredményeket ért el, ugyanakkor a gyakorlati hasznosítás feltételei nem voltak biztosítottak. Mi sem jellemzőbb a korra, mint a kultusz kormányzat irányítójának, Hóman Bálintnak l'art pour l'art tudományos kutatót képviselő nézete. 1938-ban a lakosság 31 százaléka volt társadalombiztosított, és ezer élve születésre 138 halva születés jutott. Érthető tehát Németh László keserű megállapítása 1934-ben egészségügyünkéről: "Sajnos, ennek a közegészségügyi iránynak /ti. prevenciós irány/ hatalmas akadály állja útját: a tömegek siralmas helyzete és fogyatékos műveltsége. A közegészségügyi intézmények csak akkor érhetnek el eredményt, ha meg is tudnak kapaszkodni a néprétegben, melynek szántuk őket... Hiába mondjuk, hogy az egészség tőke, amelyet a szegény embernek kétszeresen kell gondoznia, magát az egészségvédelmet a szegény ember fényűzésnek érzi, melyre csak a jólét és a műveltség bizonyos fokán kapható. Minek mossa a fogát, akinek két nap óta nem volt étel a szájában, s mit érdeklí azt a kertes lakások előnyeiről szóló előadás, aki csak a lépcsőház alatti odut tudja megfizetni? A legfényesebb

közegészségügyi intézet is csak egy szép árvaház, ha a népis-
kolák maguk nem külön kis közegészségügyi intézetek. A szana-
tórium a protekciós betegek halála előtti paradicsoma, ha csak
annyira hasonlít a szegény emberek mindennapi életéhez, mint
paplanos ágy a lyukas lópokróchoz. A prevenció, míg egyik ke-
zét a népművelés, másikat a mezőgazdasági reform meg nem fog-
ta, bizonyosan egy helyben topog csak; intézményei egy nagy
igényt, követelést jelképeznek, de aránylag keveset használ-
hatnak. - Az orvostudomány ... meghirdette a prevenció tár-
sadalomtalajjavító harcát, de egyelőre nem találja meg a tár-
sadalmi rendben gazdasági és kultúrális előfeltételeit".

A helyzetet csak tovább rontotta a II. világháború. Az
intézményeket ért magas anyagi veszteségeknél is lényegesen
nagyobbak voltak az egészségügy embervesztései. Az orvosok
mintegy 25 százaléka elveszett a II. világháborúban, a fron-
tokon és a koncentrációs táborokban. Az összes foglalkozási
csoportok közül az orvos-társadalmat sújtotta a legnagyobb
embervesztés. 1938-ban Magyarországon 10.590 orvos volt,
számuk 1945-re 7.240; különböző okok miatt azonban még ennél
is kevesebben tudtak dolgozni. Jellemző adat, hogy 1945 jú-
niusában 40 százalékos volt a csecsemő halandóság. Egyes vá-
rosainkat járványveszély fenyegette.

A népi demokrácia a felszabadulás első perceitől a Szov-
jetunió segítségével nagyon intenzíven foglalkozott az egész-
ségügy helyzetével. 1945-ben az orvosok 90 százalékát igazol-
ták, vagyis folytathatták munkájukat. A Magyar Kommunista
Párt által szervezett falújáró orvos-mozgalom sokat tett a
tbc elleni küzdelemben, vagy például az iskola fogászat megin-
ditásában. A magyar népi demokrácia és az egészségügyi dolgo-
zók döntő többsége megtalálta a közös utat az újjáépítés, az
új társadalom megalapozásának nagy munkájában. A politikai
munkánk túlkapásait is ismerjük, hiszen nem mutatja a valós
képet, hogy a két munkáspárt egyesülésekor az orvosok 65 szá-
zaléka tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának. Az első évti-
zedben azonban az volt a döntő, hogy kialakult az egységes,

államilag irányított gyógyító, megelőző szolgálat intézmény-rendszere, megindult az egészségügyi dolgozók tömeges képzése. 1938-ban 10 ezer lakosra 11,6 orvos jutott, két évtizeddel később - az említett nagy veszteségek ellenére - már 14,1. A képzés gyorsütemű növelése végig jellemzője maradt a felszabadulás óta eltelt évtizedeknek. /1938-1973 között a 10 ezer lakosra jutó orvosok száma 212 százalékkal növekedett, a kórházi ágyak száma 155 százalékkal/.

Fejlődésünk szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt, hogy röviddel az 1956-os ellenforradalom leverését követően pártunk Politikai Bizottsága 1959. január 13-án áttekintette a társadalombiztosítás és az egészségügyi ellátás helyzetét, továbbfejlesztésének feladatait. Megállapította, hogy a társadalombiztosításban résztvevők száma az 1938-asnak kétszerezésére emelkedett és nagy eredményeink vannak a népbetegségek leküzdésében. Nagyon lényeges ebben az emberi tényező értékelése. A Politikai Bizottság egyebek között megállapította: "Orvosaink, egészségügyi dolgozóink többsége magas szakmai képzettséggel rendelkezik, s az elmúlt évek során szakmai, politikai helytállásának, a népi demokráciához való hűségének, áldozatkészségének több ízben tanujelét adta". A Politikai Bizottság kritikusan elemezte az ellátási egyenlenségeket, a balesetek magas számát - bizonyos területeken az 1938-nál rosszabb mutatóit -, az irányítási párhuzamosságokat, a hálapénz és az ágyárulás jelenlétét az egészségügyben. A tbc akkor még jelentős problémát okozott, és bár a járványok visszaszorulóban voltak, 15 megyében nem működött KÖJÁL laboratórium. 1959-ben az orvosok 6,3 százaléka volt párttag, és mint a bizalom fontos jelét fogalmazta meg a testület, hogy 1957/58-ban a 187 állami költséggel külföldre kiutazó orvos közül csupán 66 volt párttag.

A Politikai Bizottság 15 éves programja megfogalmazta a felkészülést a teljes lakosság ellátására, különös súlyt kapott az üzemegészségügy, a népbetegségek visszaszorítása, az orvosok lakáspooblmáinak megoldása, a segédszemélyzet számá-

nak növelése. A Politikai Bizottság éles hangon fellépett a korrupció, az égyárulás, a betegek zsarolása ellen.

Az egészségügyi és a szociális ellátás szempontjából fontos határkő a szocializmus alapjainak lerakása, amely a mezőgazdaság szocialista átszervezésével vált teljessé. Ezzel gyakorlatilag megteremtődött hazánkban a teljeskörű társadalmi biztosítás. Ezáltal a felszabadulást követően kevesebb mint két évtized alatt több mint háromszorosára nőtt a társadalombiztosításban résztvevők száma. Természetes dolog, hogy a tárgyi feltételek máról-holnapra nem változtak ilyen ütemben. Éppen ezért az egészségügyi dolgozók vállalták és oldották meg azt a hatalmas terhelést, amely az ellátásra nehezedett. A termelőszövetkezetekbe belépett tagok száza és ezrei évekig és évtizedekig elhanyagolt betegségekkel keresték fel az egészségügyi intézményeket. Csak tisztelettel lehet szólni az egészségügyi dolgozók kizárólagos többségének helytállásáról.

Hazánkban 1972-ben az egészségügyi törvény kimondta az ingyenes ellátást állampolgári jogon, és ezzel tulajdonképpen elértük a bevezetőben említett helyzetet. Ezzel szocializmust építő társadalmunk nagy lépést tett előre az alapvető emberi jogok biztosításában, és messze megelőzött nálunk gazdaságilag fejlettebb országokat. Ez a példa is jelzi, hogy egy társadalom fejlettségét nem automatikusan határozza meg az egy főre jutó nemzeti jövedelem - amely természetesen fontos mérce -, hanem alapvetők a társadalmi igazságosság tényezői. Ezzel az intézkedéssel nagy lépést tettünk előre, a "mindenkinek szüksége szerint" elosztási viszony útján. A nagy mennyiségi és egyben minőségi átállást követően most már a hangsúlyok nem az egészségügyi ellátásba bevontak létszámának növelésére, hanem az ellátás minőségi és mennyiségi mutatóinak javítására kerülnek. Ezzel párhuzamosan természetesen nagy jelentőségű a teljes foglalkoztatottság megteremtése, a 15 év alatt felépített egymillió lakás, a GYES bevezetése, a gyermekintézmény-hálózat bővítése, és számos más tényező, amely különböző hatásokkal, de összességében lényegesen kapcsolódik az egészségügyhöz.

Ha a körülmények és nevelés egységét ebben az összefüggésben napjainkra vetítve vizsgáljuk, akkor a tapasztalatok azt jelzik, hogy - minden gondunkkal együtt is - gyorsabb ütemű volt az utóbbi évtizedekben az előrehaladás az egészségügyi és a szociális ellátás körülményeinek javítása terén, mint a tudati szférában, a közgondolkodásban és a magatartásban. Része ez annak a problémának, hogy életszínvonal-szemléletünk eléggé leszűkült az árakra és a bérekre, és nem sikerült tudatosítani a komplexitást és ebben egyebek között tárgyalt témánk jelentőségét. Most tehát arra kell törekednünk, hogy az emberi alkotói tartalékokat e téren is feltárjuk, az egészségügy dolgozóinak és a társadalom egészének egymásra épülő, támaszkodó törekvéseit segítsük. A továbbiakban ezzel kapcsolatban vetünk fel néhány kérdést.

A fejlett szocialista társadalom az osztályok és a rétegek közeledésének folyamatában realizálódik. Amint erre pártunk XII. kongresszusa is felhívta a figyelmet, e közeledésnek mindinkább a minőségi jegyei kerülnek előtérbe a munka jellegében, szervezettségében, körülményeiben, a településviszonyokban és máshol. Ma már az állampolgárok életkörülményeit nagyobb mértékben nivellálja, vagy differenciálja az a tényező, hogy - esetünkben - jó-e az egészségügyi és szociális ellátás, vagy nem, mint az a tényező, hogy mely osztályhoz, vagy réteghez tartozik.

Az urbanizálódás előrehaladása nagymértékben befolyásolja az egészségügy helyzetét is. Ebből a szempontból Csongrád megye a magasan urbanizált területek közé tartozik. Meg kell azonban fogalmazni, hogy az urbanizáltság tartalmi elemein van a hangsúly és - amint Lenin fogalmazta - ez nem azt jelenti, hogy "a falú beköltözik a városba". Ma már egy település egészségügyi ellátottsága nem mechanikusan mutatja, hogy adott esetben községről, nagyközségről, vagy városról van szó. Hiszen egyik-másik községünk egészségügyi ellátása feltételeit tekintve jobb, mint néhány új városrészünkké.

A tömegpolitikai munka egyik alapvető feladata, hogy az egészségügy és szociális ellátásban reális társadalmi szemléletet alakítsunk ki. Ez magába foglalja egyrészt az elért jelentős eredmények ismeretét, másrészt a problémák kritikus és önkritikus felvetését, a rajtunk múló megoldási utak keresését. Ami az eredményeket illeti, nagy jelentőségű az alapellátás, a szakrendelői ellátás gyorsütemű növekedése. Csongrád megyében egy körzeti orvosra 1960-ban 3110 lakos jutott, mostanára 2077-re alakult. 1958-ban Magyarországon 9300 lakosra jutott egy fogorvos, most 4500 lakosra jut /Csongrád megyében 3900/. Lényeges fejlődést mutat a problémákkal együtt is a kórházi ágyellátottság. Hazánkban 1950-ben 10 ezer lakosra 56,8 ágy jutott, mostanára ez a mutató 87,8. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy az ágykihasználás hatékonyságát nagymértékben rontja az a tény, hogy viszonylag kevés az utókezelő, a rehabilitációs, a szociális intézmény, így a magasan műszerezett és gyógyításra alkalmas férőhelyeket gyakran olyanok foglalják el, akik egyébként alacsonyabb szintű műszerezettségű intézményben is megkaphatnák a számukra szükséges ellátást.

Az egészségügyben is - mint mindenütt - meghatározó szerepe van az emberi tényezőnek. Az emberi tényezőket természetesen komplexen kell értelmeznünk, részben az egészségügyi dolgozók, részben az állampolgárok széles körére vetítve. Ami az egészségügyi dolgozókat illeti, szakmai felkészültségük, közéleti magatartásuk, erkölcsi arculatuk fő vonásaiban hasonlít a társadalom más rétegeinek, csoportjainak arculatához. Kizárólagos többségük lépést tart a tudomány fejlődésével, választott hivatását magasszintű tudatossággal és elkötelezettséggel gyakorolja. Közülük minden 10-15 tagja a pártnak, sokan szakszervezetben, a tanácsokban, Hazafias Népfrontban, Vöröskezesekben, a KISZ-ben dolgoznak. Vagyis összességében pozitív fejlődésről adhatunk számot. Természetesen gondok is jelentkeznek. Nem megfelelő az orvosok és a szakdolgozók számaránya /országosan 1:3,5; Csongrád megyében 1:3; az optimális 1:5-höz viszonyítva/. Jelentős szemléletbeli problémákkal is találkozunk. Vannak orvosok, akik a "közlekedési rendőr" szerepét

játszák, ami azt jelenti, hogy nem látják el az igényeknek megfelelően a hozzájuk fordulót, hanem kényelmi okok, vagy a felelősségtől való tartózkodás miatt inkább tovább küldik. Akadnak orvosok, akik nem tartanak lépést a szakmai követelményekkel, mások megjegyzéseikkel kollegáik iránt bizalmatlanságot ébresztenek. Előfordul a hálapénz és más anyagi problémák is. Ezek a gondok az egészségügyi dolgozók kisebbik részénél jelentkeznek, társadalmunk azonban hajlamos az általánosításra. Éppen ezért az egészségügyi dolgozóknak is saját érdekük, hogy a szűkebb környezetükben fellépjenek az etikátlan magatartás ellen. Jobban kell ügyelni "önvédelemből" is a magatartás tisztességére. A készülő etikai kódex bizonyára több területen ad eligazítást, azonban semmilyen központi instrukció nem pótolhatja a legkisebb kollektiva erkölcsi magatartásának emberformáló erejét. Ott helyben kell rendezni, szemtől-szembe a problémákat, fellépni a kispolgári magatartás megnyilvánulásai ellen.

Problémák jelentkeznek az állampolgárok oldaláról is. Nem lehet elfogadni a "kikövetelt" gyógyszerek módszerét, a házipatikák sok szempontból káros jelenlétét. Az állampolgárok egy része is szívesen veszi igénybe az egészségügyi ellátás magasabb lépcsőit, gondolván, hogy ott bizonyára eredményesebb lesz problémájának megoldása. Vagyis lényegesen nagyobb bizalommal kell közeledni az egészségügyi ellátás minden szintjéhez. E tekintetben a tömegpolitikai munka is járuljon hozzá ahhoz, hogy meglegyen az alapellátás társadalmi rangja. Ahogyan az oktatás-ügy az általános iskolára épül, úgy az egészségügy alapja is az alapellátás. A társadalmi elismerés nem aszerint illet bárkit is, hogy egy adott "hierarchia" mely lépcsőjén áll, hanem aszerint, hogy a társadalmi munkamegosztásban általa vállalt feladatokat milyen színvonalon látja el. Ebben természetesen a legtöbb az alapellátás dolgozóján múlik, de a társadalmi szemléletet is formálni kell.

Az egészségügyi dolgozók között viszonylag sok a nő. Ez kétségtelenül jelent szervezési többletet, esetenként terhelési

többletet is. A dologban azonban az az alapvető, hogy a nők nagyszerűen helytállnak az egészségügyben és számarányuk valószínű még hosszú ideig magasabb lesz mint a férfiaké. Ez egyéb tényezők mellett azért sem változtatható meg, mert ha az egészségügyben, az oktatásügyben mechanikusan 50-50 százalékot érünk el a nemek arányában, akkor ezzel megoldanánk egy gondot, de más oldalról igazságtalanságot idéznénk elő, hiszen akkor a diplomások sorában a nők százaléka nem érné el az 50 százalékot.

Az egészségügyi és a szociálpolitikai szemléletben nagy jelentősége van az életmódnak. Ennek is csupán néhány momentumát emeljük ki.

Az életmód fontos tényezője a munkahelyi légkör, a családi élet légköre, egyáltalán az egészséges társadalmi környezet, amely nélkül nem lehet egészséges életmódról beszélni. De hozzátartozik ehhez az egészséges családtisztelet is. A gyermekszerepetre nevelés hozzájárulhat a társadalom egészséges demográfiai fejlődéséhez. Ha megnézzük, a társadalmi körülmények pozitív változása nem hat automatikusan a családi életre. A javuló körülmények ellenére ugyanis növekszik a válások száma, csökken a népszaporulat, növekszik az állami gondozottak száma, és sorolhatnánk még a problémákat. De vannak más nevelési momentumok is. A szellemi kultúra mellett többet kell foglalkoznunk a testkultúrával, a fogyasztási lehetőségek bővítése nem mindig jár együtt az egészséges étkezési kultúrával. Az alkoholizmus széles körű társadalmi probléma és súlyosan veszélyezteteti az egészséges életmódot. A tömegkommunikáció sokhatása mellett nagy szerepet kap az emberi kommunikáció gondolati, érzelmi jelenléte életünkben. Irodalmunk és művészetünk is többet tehetne az egészséges életmód gazdagításáért. Összességében sok múlik rajtunk, hogy ne következzenek be az a helyzet, amelyben a nyomor betegségeit leküzdve, ránk törnek a jólét nyomorúságai. A körülmények alakítása mellett az egészséges életmódra nevelésnek a jelenleginél nagyobb társadalmi rangot kell adni. A társadalom egészségügyi műveltségét növelve a betegségek megelőzéséhez is hozzájárulhatunk. Ez utóbbinak az e-

egészségügyben is meg kell adni azt a rangját, amely ma szinte a gyógyító munka kizárólagos sajátja.

Összességében a jövőben fordítsunk nagyobb figyelmet arra, hogy szocializmust építő társadalmunk egészségügyi és szociálpolitikai eredményei, erőfeszítései kapjanak méltó helyet közgondolkodásunkban. Ez nagy tartaléka lehetőségeink jobb hasznosításának, de a körülmények lehetőség szerinti javításának is.

ÉRTÉKREND A MAI ISKOLÁBAN

Természetesen ez a - nem az Önök türelméhez, hanem a cimben szereplő téma komplexitásához képest - rövidre szabott előadás aligha léphet fel a cimben megfogalmazott kérdéskör teljes és részletes tárgyalásának igényével. Az időtényezőn kívül az ilyen igények kielégítését egyelőre nehezebben kiküszöbölhető okok is lehetetlenné teszik: ti. a pedagógiai axiológia elméleti kérdéseinek kidolgozatlansága /amely nem függetleníthető a marxista filozófia axiológia terén meglévő hiányoktól/; az iskolai vonatkozású értéksociológiai, értékorientációs vizsgálatok, kutatások jelenlegi színvonala, eredményei.

Néhány gondolat a kutatások helyzetéről

Nem ennek az előadásnak a feladata, hogy elemezze és értékelje ezeket a kutatásokat, de aki ezen kutatások eredményei alapján keres választ az előadás címében megbújó kérdésre - s ez meghatározza az általam a későbbiekben kifejtettek érvényességét is - kissé úgy érzi magát mintha több, egymással összekevert és hiányos, "nonfiguratív" irányzatú kirakós játékok elemeiből kellene egyetlen összefüggő képet összeállítania. Ez annak ellenére van így - s ezt szeretném hangsúlyozni -, hogy a korábbi időszakhoz képest ma sokkal többet tudunk az iskoláról általában és konkrétan az iskola értékrendjéről is. Egyes kutatások, amelyek vagy direkt módon, vagy közvetve az iskola funkcióira, ezek érvényesülésére; az iskola belső közösségi viszonyaira; tevékenységstruktúrájára;

külső kapcsolataira; a tanulói vagy pedagógusi beállítódásokra, az értékválasztás egyes elemeire, irányaira; az iskola mint szervezet működésére; a célrendszer dimenzióira; vagy éppenséggel a szülők, vagy más társadalmi csoportok, rétegek iskola iránti beállítódására, értékrendszerére stb. kérdeztek, ill. kérdeznek rá, napjainkban már viszonylag sok adatot, értékitéletet halmoztak fel az előzőekben feltett kérdések megválaszolásához. Ezek az eredmények azonban részben eltérő, vagy éppenséggel ellentétes elméleti kiindulópontjaik, részben partikuláris jellegük, részben pedig eltérő kutatástechnikai /feltáró és feldolgozó/ apparátusuk következtében egyáltalán nem, vagy csak igen óvatosan vonatkoztathatók egymásra. A tudomány-elméleti-módszertani kérdések tisztázása, a kutatási módszerek korszerűsítése mellett érdemes lenne elgondolkodni azon is, hogy milyen tudományszervezési okok játszanak közre abban, hogy e kutatások között igen sok a félbemaradt, a csak részlegesen megvalósított és - talán az előzőekkel összefüggésben - újra és újra elkezdett kutatás. Amit tehát jelenleg az "iskola és az értékek" témakörben tudunk, az meglehetősen mozaikszerű és elméletileg sem kellően alátámasztott.

Az értékprobléma és az iskola

Az "értékrend" és az iskola kérdése legalább három összefüggésben vizsgálható:

a/ Melyek azok az objektív értékek /az objektív és szubjektív értékek Hankiss Elemér által adott értelmezését alkalmazva/, amelyeknek hordozója az iskola?

Ha abból indulunk ki, hogy az "objektív érték" mindaz, amire egy adott rendszernek /esetünkben: a társadalom/ "szüksége van ahhoz, hogy létezni, működni és esetleg: fejlődni tudjon", akkor az "iskolát" - létrejötte óta és belátható történelmi ideig - a társadalomban /szüksük és egyszerűsítjük a kérdést/ társadalmunkban objektív értékének kell tekinteni. /Azt a kérdést, hogy az iskola vagy az iskolában meg-

szerezhető "javak", avagy az e javak által elérhetőek jelentik-e az "objektív értéket" egyelőre tegyük zárójelbe./ Ez az objektív érték legáltalánosabban véve abban ragadható meg, hogy az iskola a társadalom hivatalos "kultúra átadó" szervezete, intézménye s mint ilyen a társadalmi reprodukció elengedhetetlen eleme.

A következő kérdéskör:

b/ Milyen helyet foglal el az iskola a társadalom szubjektív értékrendszerében? Értéknek itéli-e? S ha igen, mit tart értéknek benne és mit nem? E kérdéskör természetesen igen eltérő aspektusokból közelíthető meg. Vizsgálható egyes társadalmi réteg viszonyában, elemezhető az iskola egy vagy több funkciójára vonatkozóan és így tovább.

Már itt hadd jegyezzem meg, hogy a két értékrend az iskola esetében sem esik egybe és viszonyuk nemcsak rétegekként, hanem mint látni fogjuk időben is változik. Az iskola esetében sincs másként mint általában: az "objektív értékrend" és a "szubjektív értékrend" ellentmondásait állandónak és folyamatosan átalakulónak kell tekintenünk. Egymásra hatásukban alakul az iskola egész arculata és viszont: alakul az iskoláról alkotott kép. Az összefüggés illusztrálására hadd utaljak csak arra a tényre, hogy az iskolázás expenziója mögött meghúzódó egyik alapvető hajtóerő maga az iskolázottsági szint növekedése. Az "öngerjesztő" folyamatban jól felismerhető a két értékrendszer összefüggése: a magasabb végzettségre szert tevő rétegekben nő az iskola presztízse és ezért "követelik" gyermekeik számára /sőt, ma már részben saját maguk számára is/ a magasabb fokú iskolázottsághoz jutás lehetőségét. Ez az "értéktétel" viszont elvezet az iskolai idő egyénileg és társadalmilag is bekövetkező expenziójához, ami viszont objektíve - terjedelmi értelemben mindenképpen - megnöveli az iskola súlyát a társadalmi reprodukciós folyamatokban.

Végül a harmadik kérdés:

c/ Objektíve /ténylegesen/ milyen az iskolában mint szervezetben funkcionáló értékrendszer? Milyen a hivatalos értékrend és mi jellemzi e szervezet tagjainak értékorientációit? A szervezet tagjainak értékorientációi mennyire esnek közel egymáshoz, mennyire fejezik ki a "társadalom szubjektív értékrendjét", harmonizálnak-e az iskola hivatalos /dokumentumokban, tankönyvekben rögzített/ értékrendjével, amelyek elvileg mint célértékek orientálják a szervezet működését?

Az értékprobléma néhány lehetséges megközelítésének felsorakoztatása után kíséreljük meg kissé konkrétabban megragadni az iskolában működő és az arra ható értéksorokat, az iskolai értékrendszer dimenziót és determinánsait.

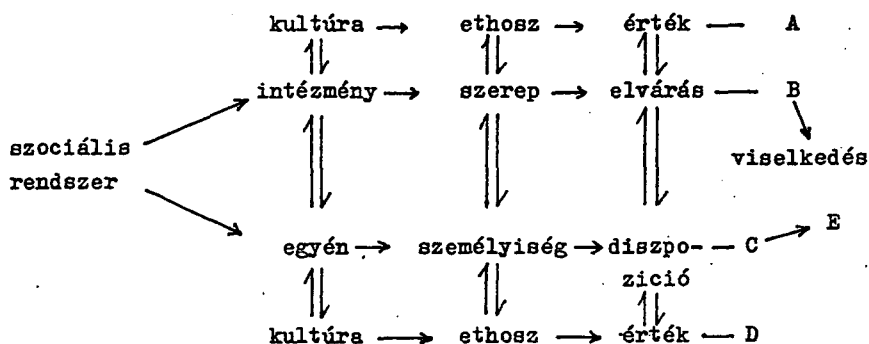
Az iskolai értékrendszer dimenziói

Az iskola /más lehetséges és szükséges meghatározásokat most zárójelbe téve/ olyan szociális szervezatként /rendszerként/ értelmezhető, amely "tartós és közvetlen kölcsönhatáson nyugvó, normatív és értékszabályozással vezérelt" intézményesített társulás. Az intézményesített volta abban nyilvánul meg, hogy a társadalom mind tartalmára, mind működésére vonatkozóan szabályrendszereket alkot és ezeket nemcsak etikai, hanem politikai és jogi normákban is rögzíti.

Hogy az iskolának mint szervezetnek mi a társadalomban betöltött specifikus funkciója /funkciói/ azt a következőkben - éppen az előzőekben feltett első kérdéssel kapcsolatban - még részletesebben tárgyaljuk. Itt elég annak kissé pontosabb értelmezése, hogy - amint már jeleztem - az iskola objektív értékét /a társadalmi reprodukció szempontjából értelmezett szükségességét/ a "kultúráközvetítés" jelenti. A "kultúráközvetítés" azonban mind a "kultúra", mind a "közvetítés" jelentését tekintve elég bizonytalan fogalom. Az egyszerűség kedvéért fogadjuk el, hogy a "kultúráközvetítés" mindazon isme-

reték, értékek, beidegződések, magatartásmódok, aktivitási-cselekvési modellek prezentálását jelenti, amelyeket a személyiség a szocializáció folyamán aktívan vagy passzívan, tervezetten vagy tudatosan magába sziv. A kultúrák közvetítés természetesen szélesebb társadalmi mezőben zajlik, mint amit az iskola képes átfogni és lényegében a legszélesebb értelemben vett nevelési-tanulási /elsajátítási/ folyamatban, tevékenységben valósul meg. Erre a folyamatra igen sok társadalmi intézmény "épül rá", szervezi. Hogy az iskola mit vállal ebből azt általában - tértől és időtől elvonatkoztatva - nem lehet meghatározni. Kétségtelen azonban, hogy mióta az általános és kötelező iskolázás rendszere kialakult, az iskola /legalább, de nem csak!/ a társadalmi létezéshez nélkülözhetetlen kultúrát közvetíti. S itt a "társadalmi létezés" mindkét értelmét figyelembe kell vennünk. Ti. az egyén társadalmi létezéséhez és a társadalom létezéséhez szükséges kultúrát egyaránt közvetítenie kell.

Az iskolának - mint kultúrák közvetítő szociális rendszernek két dimenziója van. Getzels sémáját használva ezt így írhatjuk fel:

A fenti sémát követve kitűnik, hogy az iskola értékrendszere elemezhető és vizsgálható mint intézményi értékrendszer /B "sor"/ és elemezhető mint az intézményben élő, bonyolult kölcsönhatásokba lépő személyek értékorientációja. /C "sor"/ Az ábra azonban határozottan jelzi, hogy

a/ az intézményi értékek és a személyek értékorientációi kölcsönhatásban állnak egymással. /B -- C/;

b/ mind az intézményi értékrendszer, mind a személyek értékorientációi determináltak: egyfelől, a társadalom által az intézmény részére kidolgozott célértékek és szabályrendszer vagy szabályrendszerek által /A -- B/; másfelől, a személyek előzetes szocializációs folyamatain és az iskolán kívüli életükön keresztül, a társadalom objektív és szubjektív értékrendszere által. /D -- C/

Más szóval, a szervezetben működő /érvényesülő vagy érvényesülésre törekvő/ értékek, a szervezet tagjainak értékorientációi nem függetlenek sem az iskola objektív értékeitől, /amelyek szintén változásban, mozgásban lévők/, sem a társadalomnak /és ezen belül a társadalmi nyilvánosságnak/ az iskolával kapcsolatos értékrendszerétől és ezért nem is vizsgálhatók ezen összefüggéseken kívül. Értelmetlen lenne feltelezni pl., hogy a tanulóknak az iskola hivatalos értékrendjéhez, vagy egyes pl. művelődési értékekhez való viszonyát nem határozza meg - többek között - szüleiknek az iskoláról alkotott értékképlet-rendszere. Amint módszertanilag - bár a gyakorlatban hosszú időn keresztül megtettük - azt sem tételezhetjük fel, hogy a pedagógusoknak az iskolára, saját tevékenységükre vonatkozó értékképletei, értékorientációja csak a dokumentumokban rögzített értékrend "leszármazottja" és független pl. a pedagógus szerepre vonatkozó társadalmi értékképletek rendszerétől.

Az összefüggések hangsúlyozása mellett jelen témánk szempontjából a Getzels-i séma azért is előnyös, mert kitűnően mutatja az iskolában mint szervezetben létrejövő érték-konfliktusok "helyeit". Formálisan tekintve az értékek konfliktusai /értékdilemmák/ létrejöhetnek:

- az egyes "sorokon" /A, B, C és D "sorok"/ belül, tehát egy-egy értéksor tényezői között;

- az egyes dimenziókon "belül" /A -- B és C -- D/; valamint
- a dimenziók között.

Ezeket az értékkonfliktusokat - és ezt nagyon fontos hangsúlyozni - nem tekinthetjük pusztán negatív jelenségeknek. Ezek ugyanis a szervezet működése szempontjából szükség-szerűek, annak ellenére, hogy halmozódásuk, egy-egy értékszűltség igen tartós és intenzív fennállása bármelyik "értéksort", dimenziót vagy viszonyukat tekintjük is, veszélyezteti a szervezet működését.

A konfliktusok forrásai természetesen igen eltérőek lehetnek, de hadd utaljak már itt is arra, hogy az iskola működését szinte "felfüggesztheti", ha két dimenzió /AB -- CD/ között, hosszan tartó és éles konfliktushelyzet jön létre, vagyis ha az intézmény célértékei, a hivatalos szerepek és elvárások teljesen elszakadnak az intézmény tagjainak előzetes és jelenlegi szocializációs tapasztalataitól, ténylegesen funkcionáló értékorientációtól.

Hogy az értékkonfliktusok milyen nagy "számossággal" lehetnek jelen a szervezetben, azt kellően érzékelhetjük már akkor is, ha egyetlen tényező "sort", pl. az intézményi értékek, célértékek, szerepek, elvárások "sorát" elemeire kezdjük bontani. E tényező soron keresztül - dokumentumok, tankönyvek, rögzített követelmények, szervezeti mechanizmusok, az irányítás nyilvános és rejtett hatalmi csatornáin - az iskolába "áramlik" napjaink szinte valamennyi értékdilemmája. S a beáramlás csak részben tekinthető rendezettnek, az értékek csak részben hierarchizáltak.

Vegyünk egy, a tényezők komplexitásához képest primitív példát, amely azonban az iskolában ezerszer és ezerszer ismétlődik. Tételezzük fel, hogy az iskolai értékelési rendszer és módszer tökéletes. /Ezt valóban csak feltételezhetjük!/ Az iskola tehát "tudja", hogy milyen teljesítményt milyen "pontszámmal" értékel. Hasonlitsunk most össze két iskolai osztályt,

az egyszerűség kedvéért csak két-két tanulót feltételezve:

<u>osztály</u>	<u>A</u>	<u>B</u>
tanuló 1	5	3
tanuló 2	1	3
<hr/>		
átlagos teljesítmény:	6	6

Melyik osztály eredményét tekintjük értékrendszerünkhöz közelebb állónak? Az egyenlőség eszméjének kétségtelenül a "B" tett eleget, hiszen /azonos mennyiségű "erőbefektetést" tételezve fel/ itt az erőfeszítések a "mindenkit" helyezték a hierarchia csúcsára. Az "A" osztály azonban hatékonyabbnak tűnik, hiszen innen az egyik tanuló biztosan tovább tanul. S bár a példa valóban leegyszerűsít, ez az egyszerű értékkonfliktus át- és átszövi iskoláink egész életét. "Hatékony" iskolánk /különösen középfokon, de lassan már az óvodák szintjén is/ vagy eleve szelektált "gyermekanyaggal", vagy /és/kiemelten belső erőkoncentrációval és folyamatos szelekcióval az "A" osztály értékstruktúráját realizálják.

A tényező soron belül maradvá mérkőzik egymással az értékek versenyében a "humán" és "természettudományos-műszaki" műveltség értéke; a széles körű és specializált műveltség; a tudományokban és azok rendszere szerint rögzített "akadémikus" műveltség a mindennapi életben szükséges "gyakorlati" tudással, a tudás /ismeret/ értéke a készség értékeivel; egészen a "hatékonyság" és "humanizmus"; az egyéniség kollektívizmusa; a teljesítmény elvhűség és szabadság "küzdelméig". S még mindig ezen a tényezőrendszeren belül jelenik meg a mai iskola cél-érték-rendszerének - véleményem szerint - legalapvetőbb dilemmája, a "tudás" és "magatartás" sokfelé ágazó ellentmondása.

A lehetséges értékkonfliktusok további illusztrálása helyett térjünk most vissza eredeti kérdéseinkhez és az itt jelzett tényező sorokat és dimenziókat szem előtt tartva - kíséreljük meg válaszolni az exponált kérdésekre.

Az iskola értékrendjének néhány jellemzője

Egészen általánosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy napjaink iskolája célértékeit /célrendszerét/, szerepeit, műveltségi tartalmát és magatartási elvárásait tekintve bizonytalan, működési zavarokkal küzdő szervezet. Jellegét tekintve egy kvázi tanuló-iskola, amely többé-kevésbé megfelelt az ipari forradalom, az extenzív iparosítás képzési igényeinek, elősegítette a munkásosztály politikai-ideológiai hatalmának megerősödését és kielégítette a kulturális forradalom első időszakának ugyancsak extenzív és sok vonatkozásban formális képzési igényeit. De ez az alapsejt ma már csak részlegesen és esetlegesen képes eleget tenni az egyre karakterisztikusabban jelentkező, bár - amint azt az alábbiakban látni fogjuk - közel sem egyértelmű kihívásoknak. Az iskola természetesen mai működésével is közvetíti a kultúrát és fejleszti a személyiséget /tudatformálás, művelődési javak átadása, elemi erkölcsi normák elsajátíttatása, a pályaválasztás részleges elősegítése, szakképzés/, de a társadalom követelményeinek a változó körülmények közt megfelelni képes, dinamikus magatartásokkal rendelkező személyiség fejlesztéshez ez már elégtelennek tűnik.

A mai iskola lényegében a következő szocializációs modellt követi:

- A tanulót mint tárgyat tekinti, és e minőségében is mint hiányrendszert, amelynek passzivitása szükségszerű feltétel ahhoz, hogy ellássák a tudás, a közgondolkodás és magatartás alapformáival, sémáival.
- A tanuló legalapvetőbb tulajdonsága az intelligencia, amely viszont a szükségesnek ítélt tudásra épülő "tesztekkel" mérhető.
- A tudást mint a gyermektől függetlenül egzisztáló formákba rendezett világot tekinti, amelybe a gyereket be kell vezetni.
- E formák előzetes létezését a tanterv legitimizálja és átadását egy magas szinten didakticizált tanítás biztosítja.

- A pedagógus az elméleti formák és magatartási minták birtokosaként olyan társadalmi pótszer szerepét ölti magára, akinek az az alapvető funkciója, hogy előírja a gyermek magatartása, gondolkodási formái és a preegzisztáló standardok egyre nagyobb egybeesését.
- Az előrehaladás azt a növekvő racionalitást jelenti, amelynek során a gyermek egyre absztraktabb formák irányába haladva eltávolodik saját közvetlen világának konkrétságától.
- A teljesítmény a növekvően specializált és a tudományokhoz szorosan kötött tárgyakban történő olyan előrehaladás, amely a teljesítményszinteket leíró célok /behaviour objectives/ által mérhető.
- Az iskola a tudás közvetítésében a tudás-tanterv-tanár-tanuló sémát követi, amelyben a tanár feladata az előírt tudásból annyit átadni, amennyit tud és a tanuló feladata pedig annyi tudást befogadni, amennyit csak képes. A "hatékonyság" közvetlen mércéje: mennyi tudás ment át a tanulóba, milyen gyorsasággal és mennyire képes ezt demonstrálni.

Ebben a szocializációs modellben a tanuló csak tanuló, akinek személyisége, motivációi, nem tanulási jellegű tevékenységei, tehát nem-tanulói minőségei irrelevánsak.

A "hatékonyságot" - "perspektivikusabban" - az iskola az általa kibocsátott növendékek kiinduló /illetve az adott iskolafokozatot követő/ munkamegosztási helyével /munkavállalás és továbbtanulás, de ezen belül az is, hogy milyen minőségű iskolában/ méri, ami közvetlen következménye az iskolának a bizonyítványban kifejezett képzettségre, főképpen a képzettség formális mutatóira való orientálódásának.

Lényegileg a fenti szocializációs modellnek felel meg az iskola működési szabályrendszere és értékelési gyakorlata.

A tanár és tanuló alaphelyzetét egyaránt a "kötelezőség" szabja meg. Kötelező a tanterv, kötelező az idő be- és felosz-

tása, kötelezően kialakított csoportokba kell ezt az időt eltölteni, kötelező a számonkérés és számotadás, kötelezően előírtak a mértékek.

Az iskola életét a mindenkire érvényes és a folyamatoktól függetlenített "rend" szabályozza. Ennek egyik alapvető eszköze az idő formális beszabályozása. A tanár és tanuló idejét nem a tanulási-elsajátítási folyamat igényei, hanem az órarend szabályozza, ezért a tanulási idő jelentős része inaktív idővé válik. Az "óra" uralma nem a tanulást, hanem a tanár részéről a gyermek, az irányítás részéről pedig a tanár ellenőrzését segíti és nem a tanulás, hanem az intézmény működésének szolgálatában áll. Az iskolai "rend" másik hatékony eszköze a fizikai értelemben vett csend és mozdulatlanság.

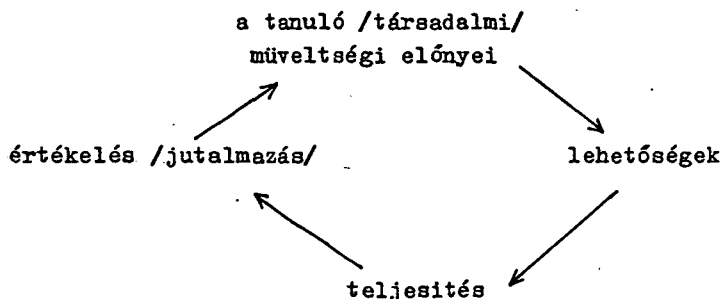
Az iskola mint szervezet működésének fenti jellemzői meghatározzák a tanuló tanulói és a tanár tanítói szerepével kapcsolatos elvárásokat és lehetőségeket. Ez az alaphelyzet - a személyiség ellenállásától függően ugyan, de szükségszerűen - termeli ki az egyik oldalon az autokratikus, a másik oldalon az alkalmazkodó, konformista beállítódást.

A jelenlegi iskola értékelései a teljesítményre és egyoldalúan a "megtanulás" terén megjelenő teljesítményekre épül.

Az értékelésben az alapvető szerepet az osztályozás tölti be, amely a piac törvényeit követi és a "jegy" az általános egyenérték szerepét tölti be. Ez azonban - ahogy, ha jól emlékszem Ferge Zsuzsa fogalmazta - azt is jelenti, hogy a "jegy" felölti a "pénz" funkcióját és az eredetileg eszköz jelentőségű osztályzat egyre inkább céllá válik. A piac logikájának megfelelően az egyenérték megszerzése a látszólag azonos feltételek között folyó "tisza" verseny szabályai szerint zajlik. Csakhogy a valóságosan egyenlőtlen feltételek és a verseny terepének a korlátozása éppen arra a terepre, ahol a feltételek egyenlőtlensége leginkább manifesztálódik, ezt a versenyt nemcsak az egyenlőtlenségek egyszerű, hanem bővített újratermelőjévé teszik.

Az osztályozás és a rajta keresztül is érvényesülő "rejtett curriculum" természetesen nem önmagában, hanem a mögötte meghúzódó mélyebb társadalmi folyamatok transzmissziós eszközeként válik az egyenlőtlenség igazolójává, ezért az osztályozás egyszerű eltörlése még nem jelenti az egyenlőtlenségek csökkentését.

Ezt az összefüggést szem előtt tartva az iskola értékelési rendszere a következő mechanizmust produkálja:

A "tanuló iskola" /az egyoldalúan ismeretátadásra berendezkedett iskola/ "kulturaközvetítő" mivolta /objektív értéke/ hihetetlenül beszűkül. Az értékek, a kultúra egész tartományai, ha jelen is vannak az iskolában /pl. szinte valamennyi magatartási, cselekvési modell/ legfeljebb eszközi értékkel bírnak. Az értékek beáramlását szabályozó értékelési eljárások a formális és egyoldalúan értelmezett teljesítmények irányába tolják el a tanulók orientációit és ez nem egyszerűen a "tudás = feladni tudás" képletében jelentkezik. Ennél sokkal nagyobb veszélyeket jelent az értékorientációk deformálódása, a magatartásmódok mérlegeléséhez szükséges készségek és döntési képességek fejletlensége és az egész életre szóló önállóság, öntevékenység, a bonyolultabb szituációk értelmezésének feltételét képező önértékelés és önmegvalósítás beállítódásának alacsony szintje, az énkép formálódásának háttérbe szorulása.

A jelenlegi iskola a "magatartás", a személyiség iránydiszpozíciói /szükségletei, beállítódásai, értékorientáció/ vagy "tudás", "képzettség" /a személyiség végrehajtó apparátusa/ dilemmáját egyoldalúan az előbbi javára oldja meg, s ez napjainkban nagyobb veszélyekkel jár mint korábban. Az oktatási idő, az intézményes szocializáció időszaka a korábbihoz képest elhúzódott, ugyanakkor megnőtt az értékek heterogenitása és ezzel párhuzamosan relative gyöngült, ill. elvesztette kizárólagosságát a szülői ház értékadó szerepe. A mai serdülők így pszichikailag nagyobb feladatok előtt állnak, mint elődeik. Korunkat az "értékrobbanás" is jellemzi - a felnövő generációknak érzelmileg is nehezebb feldolgozniuk a különféle csoportközvetítések révén feléjük áramló életprogrambeli stb. hatásokat és elvárásokat. Emellett a szocializáció nemcsak időben nyúlt meg, de terepe, csoport-szerkezete is halatlanul kiszélesedett.

A személyes életértékek, értékorientációk, az indentitás-és kompetencia-érzés kialakulása csak úgy képzelhető el, ha az iskola biztosítja az ehhez szükséges tevékenységek rendszerét, amelyekben a tanuló felelősséggel felruházott szerepeket tölthet be. A felelősség és hasznosság érzet hiánya egyenes út a feleslegesség, az elidegenedettség érzéséből táplálkozó negatíviztikus irányú deviáns magatartások kialakulásához.

Anélkül, hogy tompítani kívánnám az iskoláról az előbbiekben megfogalmazottak élet, fontosnak tartom annak hangsúlyozását is, hogy véleményem szerint - az 1945-48. közötti időszakot leszámítva a felszabadulást követően sem pedagógiánkban, sem iskoláinkban nem volt olyan erős az innovációra törekvés készsége mint napjainkban. Sőt, azt az állítást is megkockáztatnánk, hogy az iskola szükségesnél lassabb változásának okai sokkal inkább az iskolán kívül, mint az iskolán belül lehetők fel. Ennek indoklásaként azonban szólnunk kell a társadalom és az iskola kapcsolatának jelenlegi jellemzőiről:

"Értékválság", "értéktrobbanás" és a társadalom viszonya az iskolához

Ma már - 10-15 év távlatából - biztosan állíthatjuk, hogy az ötvenes évek végétől a hatvanas évek végéig terjedő évtized világszerte a hagyományos iskola és oktatás "nagy" évtizede és valószínűleg utolsó nagy évtizede volt. Ezekben az években a gyors gazdasági növekedés lehetővé és a "beruházás az emberi tőkébe" elméletei pedig sürgették az iskolázás kiterjesztését. A fejlett kapitalista országokban tekintélyes közgazdászok végeztek tizedes pontosságú százalékszámításokat, hogy az oktatásügyre fordított költségek, az oktatás kiterjesztése mennyivel növeli a nemzeti és az egyéni jövedelmeket. A "jóléti állam", a "meritokrácia", az "esélyegyenlőség" elméleteiben kitüntetett szerepet kapott az iskola. Az iskolázottság kiterjesztését hatalmas beruházásokkal segítették elő. Csak egyetlen jellemző adat: 1967-ben az USA-ban az oktatásügyi költségek az 1950. évi ötszörösére emelkedtek. És ami talán még jellemzőbb: az oktatásügyben foglalkoztatottak száma ugyanezen időszak alatt 130 %-kal nőtt, miközben a foglalkoztatottak teljes létszáma csak 20 %-kal. Az egész folyamatot az "ugyanabból több" stratégiája jellemezte: több iskola, több pedagógus, több középfokú és felsőfokú "jogosítvány".

A szocialista országokban ez az időszak ugyancsak az iskola expanziójának ideje. Szociológusok bizonyítják, hogy a nagy forradalmi mozgás lezárulása után a legfontosabb mobilizációs csatorna az iskola. Több európai szocialista ország realizálja vagy előkészíti a 10 osztályos iskola megteremtésére irányuló reformot. Az iskolát természetesen itt is és ott is meg akarták "javítani", de objektív értékét a társadalom szubjektív értékítélete nagy mértékben igazolta, elfogadta, sőt - amint a későbbiekben kiderült - bizonyos funkciókat, meghatározott értéktartományokat illetően túl is értékelte.

A hatvanas évek végén, de különösen a hetvenes évek elejétől kezdve azonban már hallatszanak a kétely hangjai. Nemcsak Illich és Reimer hirdetik meg a "társadalom iskoláztatását", hanem komoly progresszív beállítottságu szakszociológusok, hatalmas empirikus anyagokon most azt kezdik bizonyítani, hogy az iskola nem az esélyegyenlőség, nem a társadalmi mobilitás, hanem éppen ellenkezőleg: a társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalom osztály- és csoportstruktúrája "kemény" újratermelésének legfontosabb eszköze. A hullámok most - úgy tűnik - többé nem a magasba repítik az iskolát, hanem maguk alá temetve átcsapnak rajta. Az oktatásgazdaság szakemberei sokkal inkább túlképzettségről, a munkaerő iránti szükséglet és az iskolarendszer kibocsátási szerkezete között fennálló inkongruenciáról írnak tanulmányokat, mintsem az oktatási rendszer "felpumpálásáról".

A fenti tendenciák - mindig némi késéssel "begyűrűzve" - jól megfigyelhetők hazánkban is. Ha napjainkban valakit arra kérnek fel, hogy előadást tartson az "érték és iskola", "az értékrend az iskolában" - sőt, némi túlzással bármely az iskolával kapcsolatos - témáról, általában azt várják tőle, hogy válaszoljon - a társadalom alapvető értékitéletét már pontosan kifejező - kérdésre: "mi a baj az iskolával?"; "miért van baj vele?". Az iskola nehéz időszakot él át. Kivülről a legkülönbözőbb kiindulópontokból kritizálják - és az egyszeri szőlősgazda sóhajtatásával, "lássuk uram mire megyünk ketten" - mi magunk is, akik ilyen vagy olyan minőségben az iskola "gazdája" vagyunk, szívesen ragadjuk kézbe a furkósbotot.

Az "iskolakritika" napjaink egyik legkedveltebb "műfaja", mind a tudomány, mind a társadalmi-kulturális publicisztika területén. Előadássorozatok hangzanak el a "pedagógia bilincseiről" és a "pedagógia nyomoráról" olvashatunk esszét. A címek, ha kissé bombasztikusan is, de lényegileg pontosan fejezik ki az iskolával kapcsolatos közvélemény értékitéletét: baj van az iskolával.

Az iskolát "kivülről" bírálók sok esetben hagyták és hagyják ma is figyelmen kívül azt az alapvető igazságot, hogy az iskola nemcsak a társadalom számára, hanem a társadalom által létrehozott intézmény. A közoktatási /nevelési/ rendszer bizonytalansága, a rendszerben és konkrétan az általánosan képző iskolában manifesztálódó zavarok nem szimplifikálhatók a rendszer önmaga által termelt belső, valamiféle immanenciával rendelkező zavaraivá. Olyan adaptációs zavarokkal állunk szemben, amelyek csak részben vezethetők vissza az iskola adaptációs készségének-képességének fejletlen voltára. Az inkongruenciának mélyebben fekvő okai, forrásai vannak: a rendszer környezetéből érkező megrendeléseknek, elvárásoknak a történelmileg megszokottnál bizonytalanabb, komplexebb és ellentmondásosabb volta. Hangsúlyozni szeretném, hogy a neveléssel szemben jelentkező szükségletek komplexebbé, sokrétűbbé és sokoldalúbbá, átfogóbbá és ezzel együtt differenciáltabbá válásában elsősorban a kibontakozó új nevelési szituáció perspektivikus lényegét kell látnunk. Az inkongruencia problémájának megoldása ugyanis - ha azt valóban a társadalom javára kívánjuk megoldani - nem képzelhető el, oly módon, hogy e megrendelések egysikűbbá, kevésbé bonyolulttá, kevésbé összetetté válnak és egy "kemény" közoktatáspolitikában nyernek kifejezést. Ezt újra és újra hangsúlyozva azt is látnunk kell azonban, hogy az említett bizonytalanabb, ellentmondásosabb jellegű megrendelésekben az új társadalmi-nevelési helyzet alapvető dilemmája is megjelenik, ti., hogy egyfelől, a társadalomfejlesztés ma még bizonyos hatalmi csatornákon keresztül ragaszkodik a régi típusú nevelési szükségletek tradicionális módon történő kielégítéséhez; másfelől, hogy csak részlegesen képes a nevelésügy rendelkezésére bocsátani a társadalomban érlelődő új nevelési szükségletek új módon történő kielégítéséhez szükséges legtágabb értelemben vett eszközrendszert.

Ebben a helyzetben az iskola, amely maga is része a társadalomnak - szükségszerűen magában hordozza azokat az ellentmondásokat, amelyek átmeneti korszakunkból és történeti fejlődésünk sajátosságaiból következnek -, a társadalom részéről

kettős nyomás alatt áll. A "társadalom" hol az iskola elmaradását hangsúlyozza túl és a konzerváló funkciója helyett "forradalmi" funkcióját kívánja érvényre juttatni, hol pedig az előreszaladástól, utópiáktól óvva tradicionális funkcióinak és a tradicionális módszereknek a megerősítését követeli. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy jelentkezik a fentiekben összefoglalt kritikai kép ellentéte is, amely ha egy-két kérdésben össze is cseng az általunk összefoglalt kritikai észrevételekkel, éppen az iskola tradicionális teljesítményeit kéri számon. Hadd illusztráljam ezt két idéezettel: "Lehet, hogy érdemes többet tanítani vagy jobban, de akkor is, mit érünk el? Talán jobban tudják majd, hogy mikor volt a mohácsi vész, vagy többen tudják, ki volt Széchenyi, Horthy vagy akárki. Nem hiszem, hogy ettől boldogabbak leszünk. A mára kell jobban nevelni. De nem úgy, ahogy általában nevelünk, előadás-sal, szavakkal, hanem élményekkel. Nem Biblia-órát kell tartani a máról, mert annak hatása leperreg. Élményekre van szükség. Éljük át, hogy közülük van az iskolához, a világhoz, helyük van benne fiatal létükre is. Hogy a felnőtt életben vannak dolgok, amelyeket rájuk bízunk vagy pontosabban: hagyják, hogy bizonyos dolgokat magukra vállaljanak." A másik szerző viszont egészen más értékeket követel: "Ha rajtam állna, a nevelés összes energiáit beterenlém az iskolákba, a tanítási órákra. Szerintem minden lényeges dolog ott dől el. A könyv viszont éppen fordítva gondolja és akarja ezt: kifelé az iskolákból, az órákról valahova a világba, üzemekbe, művelődési házakba, ez hozza majd a megoldást. A legnagyobb különbség a könyv szerzőinek felfogása és az én álláspontom között az ezredforduló iskolájáról, azt hiszem, éppen ebben rejlik. Számomra túlságosan képlékeny, alakatlan, mocsaras ez az iskolán kívüli közeg, hacsak nem olyan banális dolgokat értünk rajta, mint mondjuk egy múzeumlátogatás." S a jelen helyzetben az igazi feladat, "hogy a tanulás és a tudás nagyobb megbecsülésére ösztönözzük az oktatásügyet. Hogy az ezredfordulón, amely már itt van a nyakunkon, ne csak módszereink korszerűségére hivatkozassunk, hanem valamiféle eredményre is. Mondjuk arra, hogy tanulóink már mind tudják a Himnuszt." Sokan ha el

marasztalják az iskolát szervezeti mechanizmusai miatt, ezt elsősorban "liberalizmusát" kárhoztatva teszik. Ez a kritika nemegyszer nyíltan hangoztatva az elit-képzés szükségleteit, változatlanul a felülről építkező iskolarendszert tekinti egyedül hatékonynak és nem teljesebb nevelést nyújtó, hanem csak jobb oktatást adó iskolát kíván. /Lásd pl. az egyetemi felvételek, ill. a középiskolások felkészültsége körül kialakult vitát./ És nem feledkezhetünk meg az iskola teljesítményeit sokszor pusztán a munkaerőszükséglet szempontjából megítélő kritikáról sem, amely egyoldalú funkciójában kívánja konzerválni, s ezen funkciójában modernizálni az iskolát.

A "társadalom", amelynek az iskolával való kapcsolatát vizsgáljuk, önmagában is összetett jelenség. Vajon mi és ki képviseli a társadalmat az iskolák általános megítélésében és konkrét elbirálásában? A vezető politikai, állami és társadalmi szervek útmutatásai a maguk egészében az iskolai tevékenység előremutató jellegét hangsúlyozzák, /ez jelentkezik a dokumentumokban/, de bizonyos, éles konfliktusok elkerülése végett, gyakorlatilag sok-sok kérdésben komoly engedményt is tesznek. Hogy ezen engedmények a realizisztikus oktatáspolitikai gyümölcseinek tekinthetők-e, vagy jószándékú óvatosságból a konzervatív pedagógiát erősítik-e: megint csak megítélés kérdése. A helyi társadalmi és állami szervezetekben egyaránt jelentkeznek szélsőségesen konzervatív és irreális nézetek, igények az iskolai munka iránt - és minthogy a szülők jelentős része is valamiféle "állami" vagy "társadalmi" munkahelyen dolgozik: a spektrum csak növekszik az iskolákra, pedagógusokra nehezedő ellentétes irányú igényekkel együtt.

A társadalomnak az iskoláról élő nézetei között - vagy mögött - az a döntő kérdésfeltevés húzódik meg, hogy a társadalom vállalja-e azoknak a céloknak a segítségét, amely célok követését elvárja az iskoláktól?!

Tény azonban, hogy az iskola mai helyzetében nem képes az ellentmondásos igényeket saját talaján integrálni, hanem - az esetek döntő többségében - egyszerűen reprodukálja azokat: nem tudja eldönteni, hogy minek és "kinek" kell eleget tennie. Sokszor bizonytalan a központi oktatásügyi irányítás is, hogy mely igényeket /érdekeket/ kell preferálnia, mely igényekkel szemben kellene ha nem is megvédeni az iskolát, de nagyobb ellenállásra biztatnia. /Az már a túlzottan és egyoldalúan államigazgatási jellegű oktatási irányítással függ össze, hogy maguk az iskolák nem rendelkeznek kellő önállósággal saját programjaik kimunkálására és pedagógiailag következetes végrehajtására./

De sokszor elbizonytalanodik neveléstudományunk is, amely pedig egyre határozottabban konceptualizálja /a társ tudományokkal ha nem is mindig egyetértésben, de fejlődő együttműködésben/ az új nevelési szituációt, vagyis teremti meg annak lehetőségét, hogy ne egyszerű elméleti reflexióként, hanem megoldást kínáló elméletként lépjen fel. /Ez az elbizonytalanodás érthető - mögötte a gyakorlattal való lojalitás is meghúzódik -, de az orientációs feladat szempontjából megengedhetetlen./

Természetesen a társadalom és az iskola viszonya sohasem lesz ellentmondásmentes. Az iskola felé áramló igények egynek-műségére várni éppoly képtelenség, mint ezeket az ellentmondásokat ma teljesen kirekeszteni az iskolából és várni az ellentmondásmentes társadalom létrejöttét. Ugy véljük, ha utópiáról kell beszélnünk a pedagógiában, akkor elsősorban erről kellene szót ejtenünk. A pedagógiának nincs más valódi alternatívája, mint ebből a helyzetből kiindulva azért az iskoláért harcba szállni, amely ezen ellentmondásokkal számolva és ezek közepette képes az ellentmondások domináns, a fejlődés tényezőit jelentő oldalait a jelenleginél jobban erősíteni. Értékek és érdekek preferenciája nélkül nincs nevelési folyamat és nincs iskola.

A MŰVÉSZI ÉRTÉKEK BIRTOKBAVÉTELE^x

Tisztelt hallgatóim!

Ugy látszik a nyári egyetem szervezői rendkívül szigorú emberek, hogy egy délelőtti három előadásra ítélik a hallgató-ságot, abban is szigorúság van, hogy a harmadik előadót viszont arra ítélik, hogy viszonylag zárt időhatárokon belül fejtse ki a mondanivalóját. Ezzel most úgy fogok visszaélni, hogy szóvá fogok tenni problémákat, amelyekre nem adok kielégítő választ, bogarat ültetek majd az Önök fejébe, és mindezt teszem arra hivatkozva, hogy nagyon zárt időhatárok álltak rendelkezésemre. Valójában az a hátsó gondolatom, hogy nem baj az, ha emberek fejében - akik közművelődési problémákkal foglalkoznak - nemcsak válaszok, megoldások, hanem erőteljes, - ha úgy tetszik - kínzó problémák, kérdőjelek is élnek.

Azonnal egy ilyen kérdőjellel fogom kezdeni és a művészi értékek birtokbavételéről beszélek. Felteszem a kérdést, hogy vajon egészen biztos-e, fontos-e, hogy azokat az értékeket, amelyeket a művészet közvetít nekünk, azokat művészi értékeknek nevezzük? Vajon nem szűkítjük-e le óhatatlanul ezzel a szóhasználatl a tartós emberi értékeknek a körét, semmi néven nevezendő paragrafusokban nem foglalt értékeknek a nevét, amelyeket a művészet számunkra közvetít, vagy közvetítene, hogyha áramzavar a művészeti alkotások befogadásában nem akadályozná meg ebben. Problémát fogalmaztam meg, egy jelzőt próbáltam problematizálni, azt, hogy valóban tisztán művészi értékekről van-e itt szó?

^x Az előadás szerkesztett szövege.

Hogy rögtön a dolgok kellős közepén, és századunkban legyünk, utalok itt az öreg Thomas Mann-nak azokra a sokértelmű szavaira, amikor a Doktor Faustus-ában arról ír, hogy a művészet végül mindig levetkezi a művészet-látszatát. Iszonyú furcsa mondat, mert ha levetkezi, ha levetkezhetsz - akárcsak ritka pillanatokban is a művészet a művészet-látszatát -, akkor itt csak látszat lett volna? Az értékek, amelyeket közvetít nem elkülöníthető esztétikai vagy művészi értékek? Azt hiszem, hogy így van a művészet csúcsteljesítményeiben, csak éppen beszélni kell arról, hogy mi fán teremnek ezek a nem elkülöníthetően művészi, de tisztán a művészet egyenmű közegeibe transzponált, onnan elnyerhető értékek? Hogyan titkoltatnak bele a műalkotásba? Mert ezeknek az értékeknek ezt a tulajdonságát, hogy bele vannak titkolva a műalkotásba, hogy nem lóg ki belőle tanulságok, morális intelmek, kódexekbe foglalható didaktikus, moralista konzekvenciák formájában, ezt biztosan merem állítani, még akkor is, ha azt ígértem, hogy problémákról fogok beszélni. Ez nem probléma az én számomra.

Ha a műalkotás ezt a transzpozícióját az értékeknek, és egyben ezt a beletitkolást nem végzi el, akkor nem művészettel van dolgunk. Egy mű vagy faggatható afelől, hogy mi minden van beletitkolva, vagy bennünket is megfaggat a mű, vagy nem műről van szó. Az a naiv kívánság, az a hibás oktatási gyakorlat, amely például tanáremlerekben él, mert nálammál is zártabb időben kell zárt tananyagot továbbítaniok és várják, hogy jöj-jön már az az esztéta, vagy irodalomtörténész, aki valamiféle egyértelmű választ ad arra, hogy mit tartalmaz akár jelentésként, akár mondanivalóként az elemzett mű, ez érthető kívánság. De nagyon remélem, mind kevésbé akad ember, aki ennek kielégítésére vállalkozik, mert a legyőzhetetlen többértelműség a műalkotásoknak lényegéhez tartozik, csak azt az egy megkötést tenném hozzá, hogy ez a legyőzhetetlen többértelműség, nem jelent végtelen sok értelmezési lehetőséget.

Valahol egy értelmezési tartományon belül - azt hiszem matematikusok fogalmaznának így - belül kell maradni, hogy ne

kerüljünk a félreértések, és még csak nem is a Lukács György-i, hanem az egészen köznapri értelemben vett félreértések szférájába. Örülni kell annak, hogy végtelen sokféleképpen lehet értelmezni minden remekművet, és én azokkal értek egyet, akik egy hasonlattal élve úgy szokták ezt megfogalmazni, hogy amikor a fátyolt fel akarjuk lebbenteni - közhelyszerű fogalmazással élve, egy műalkotás titkáról -, akkor ne feledkezzünk meg arról sem, és ez már nem közhelyszerű, hogy lehet, hogy a fátyol bele van festve a képbe és nem kell fellebbenteni. Lehet, hogy hozzá tartozik magához a műhöz. Lehet, hogy teljesen komolyan kell vennünk Hamlettnak azokat a szavait, amelyeket a mű végén mond Horációnak "mondj el mindent" és elmondja, hogy mit kell Horációnak továbbadni, "s a többi néma csend" beletartozik a műalkotás egészébe. Nem biztos, hogy ezt a néma csendet át kell írni szavakká, verbális közleményekké, verbális információkká.

Ez a beletitkoltság, és ez a kifejtendő jellege a művészi értékeknek a birtokbavétel egész folyamatához hozzá tartozik. Ezért vagyok én azon a véleményen, hogy egy mű lehet érthető, egészen könnyen érthető, de jó párszáz éve nem tud az lenni. Most kellene megmagyaráznom, hogy hány száz éve, nagyjából az új kor óta, talán Goethe halála óta, nem tudom pontosan megmondani. Ez a könnyen érthetőség semmiképp sem lehetséges útja a nagy művészetnek. A nehezen érthetőségnek csak egyik oka a legyőzhetetlen sokértelműség, a beletitkoltság, amire az eddigiekben utaltam.

Staccattóval sietek tovább: Mégis a maga értékeit beletitkolva bár, de milyen módon továbbítja? Hévesen tiltakozom a didaktikus, moralista, tanúságjellegű értékközvetítés ellen, ezt egyenesen a művészettől idegennek tartom.

Mielőtt elmondanám, hogy hogyan képzelem el a beletitkolás folyamatát, ami nélkül nem lehet sem a birtokbavétel, sem az elsajátítás folyamatát megérteni, tessék megengedni, hogy egy nagyon nyers példával éljek. A példa pedagógiai. Régi időkből származik, a tanár órát tart egy Ady versről. Az

Ady vers elemzése abba a konkluzióba fut ki, hogy Adynak ezzel a verssel az volt a mondanivalója, hogy a feudalizmus idejéért, a feudalizmus rossz. Egy diák - kicsikét anekdotizálom a történetet - az óra végén azt kérdezte, ha Adynak ezzel a verssel ez volt a mondanivalója a feudalizmusról, miért nem mondta rögtön? Ebben a mondatban nemcsak az van, hogy miért nem mondta rögtön, hanem miért nem mondta egyenesbe, miért nem mondta direktbe? Miért kellett ehhez egy hatalmas és csodálatos gazdagságú nyelvet nem is akárhogyan mozgósítani, hogyha csak ennyi az egész? Nos, azt gondolom, hogy a művész azokat az értékeket, amelyeket közvetít, azért tudja "rögtöniséggel" és egyben hatástalansággal közvetíteni, mert a műalkotás - akárhányszor mondjuk rá, hogy tükör, - bár én a tükrözés elméletnek hiva vagyok - borzalmasan rossznak tartom a hasonlatot, a metaforát, hogy "tükör". Vitába se tudok belemenni, olyan sok mindenben különbözik a foncsorozott üveglaptól, hogy már végig sem lehet mondani. Tehát baj van a metaforával. Tessék belegondolni, mi mindenben különbözik a foncsorozott üveglaptól? De ha már tükör, akkor annyit villámgyorsan tegyünk hozzá, hogy a foncsorozott üveglapok nem ítélkezve tükröznek.

A műalkotás viszont ítélkezve tükröz, és ha ezt nem tenné, akkor fogalmam sincs, hogy mi adna értelmet létezésének. Hogyha csak tükrözne, vagy másod, sokadik példányt teremtené a létező jelenségekről, megsokszorozódnának ezek a visszfényekben, akkor nem tudom mi az értelmük ezeknek a visszfényeknek, amelyek tükörképeknek tökéletlenek. A művészet ítélkezve tükröz, és nem akármilyen értékrendszer alapján ítélkezve, nem a fennálló jogrendszer, és nem is a közvélemény által mindenkor szentesített morál normái alapján.

Itt meg kell egy pillantra állnom, mert van olyan tévhiedelem, hogy a művészet a morál alapján tükröz, márpedig ez a morál történetileg kegyetlenül változékony. Nem, olyannyira nem, hogy megint csak a szerencsétlen tanárember nehéz helyzetben találja magát, ha a mindenkori erkölcsi-nevelési célok közvetlen szolgálatába óhajtja állítani az aznapi órára szánt

műalkotást, akár Adyt, akár Aiszkhüloszt. Az aznapi erkölcsi nevelésre szánt cél, - nincs az a nagy műalkotás -, amely beleférne Prokruszesz ágyába. Nem hajlandó a művészet szolgálóleánya lenni a szükségképpen átmeneti jellegű, bizonyos értelemben efemer moralista céloknak.

Kénytelen vagyok egy idegen terminussal a megkülönböztetést élesebbé tenni, és a morállal szemben az étosz fogalmát fogom használni. Elnézést, ilyenkor nem lenne szabad szórszálát hasogatni a szavak körül, de akkor filozófia sincs, ha nem hasogatunk szórszálakat. A görögök még az étoszt és az étoszt is megkülönböztették, és étosznak a közönséges szokásokat nevezték, és étosznak valami mást. Az étosz mérhetetlenül konstansabb mint a mindenkori morál. Elképesztő, hogy a mindenkori morál mennyi átmeneti, mennyire variábilis elemeket tartalmaz. A művészet nem rendelkezne maradandósággal, ha valaha beállna ennek a morálnak a szolgálatába. Soha sem születhetett volna műalkotás, ha a művészek belementek volna annak az eléggé évtizedekbe számolva tartós erkölcsi felfogásnak az utcájába, ami becsületbeli kérdésnek tekintette, hogy valaki csődbe jut, vagy üzleti sikereket ér el.

A művészet ábrázolja ezeket a morális fenoméneket, mint ahogy ábrázol sok mást, de nem azonosul azokkal az efemer normákkal, amelyek mögötte állnak, hanem ennél mérhetlenebb, és tartósabb iratlan paragrafusok alapján ítél. Ítélete nem közvetlen, nem mondja azt, hogy erre igent mondok, erre nemet, ezt elutasítom, ezt pedig a magaménak tudom. A művészetnek nem sajátja a direkt ítélkezés, hanem esztétikai minőségek közvetítik a művészi ítélkezést, és ezek az esztétikai minőségek sem állíthatók katonás rendbe. Még az sem igaz szerintem, hogy amit a művészet szépnak ábrázol arra mond igent, amit rútnak, arra nemet. Ezek eligazító kategóriák, én is ezek szerint igazodom, de nincs katonás rendjük, mert az amimeghatározott, művészet által teremtett életkontextusban szép, az már egy más kontextusban nem az. Minden műalkotásnak megvan a maga által teremtett, kitermelt világító centruma. Még azt sem mondanám, hogy a művész tudatosan helyezi alkotásába ezt a vilá-

gitó centrumot, ezt a központot, a csak ott funkcionáló, csak ott világító legfelső értéket, hanem a művész által teremtet, újrateremtett embervilág kitermeli a saját napját, amely körül azután forog.

Olyan differenciált ítélkezést nem ismer sem a morál, köznapi életről nem beszélek, mint amilyet a művészet. Tudniillik a művészetnek megvan a sansza arra, hogy mindenoldalúan ismerje és megismertesse azt az emberi magatartást, amely fölött ítél. A művészet a mindenkori valósággal olyan peres viszonyban áll, amelynek során elvileg minden tanút meghallgathat, minden perdöntő tanút, és minden perdöntő bizonyítékot felvonulathat. Még a köznapi életben is használjuk ezt a kifejezést, hogyha igazságosan kell itélni, akkor hallgasd meg a másik felet is. Hát a művészet elvben, minden felet meghallgatva mond ítéletet. Ennek a hallatlanul differenciált ítéletmondásnak, és az így közvetített értékek elsajátításának éppen az adja a nehézségét, hogy itt olyan dolgok, elmarasztaló gesztusok fölött mond elmarasztaló ítéletet a művészet, amelyeket a köznapi életben nemcsak hogy elmarasztalni nem szoktunk, de talán észrevenni sem.

A művészet képes általunk halálosnak ítélt bűnök ügyében felmentő ítéletet kimondani. Mást sem tesznek a tragédiák, minthogy saját ítéletet, de mégis felmentést is tartalmazó ítéletet mondanak ki a bűnök felett. Viszont képesek műalkotások halálra itélni olyan bűnöket, amit mi meg sem fogalmazunk a mindennapi életben. Egy XX. századi nem is egyszerű példát mondok. A "Perben", Kafka művében halálos ítéletet ró ki Jozefkára, csak tudnánk hogy miért? Mi is a bűne? Az semmit sem mond nekünk, hogy maga Kafka naplójában állítja, hogy Jozefka bűnös. Az sem mond semmit, hogy maga Jozefka nyilatkozik arról a mű utolsó fejezetében "hogy talán az volt a bűnöm, hogy..."; talán esetleg Max Bródnak higgyünk, /nem jó barátja volt Kafkának, nem volt jó értője Kafkának/ amikor azt mondja, hogy Jozefkát azért ítéli ez a mű halálra, "mert senkit sem szeretett?" Embervalóság nem ismer ítéletet ilyen bűn felett, hogy

valaki senkit sem szeretett. Különben nekem kétségeim vannak, hogy Max Bródnak igaza lenne, mert szerintem Jozefka tud valakit szeretni a művön belül pl. a börtön-káplánt. Ezt most nem áll módomban igazolni, csak példát akartam hozni, hogy a bűn valami más a műalkotásban, mint a köznapi felfogásunkban, más egy kor moráljában, morálfilozófiájában.

Ugyanabban az évszázadban, amikor egy olyan hatalmas gondolkodó, mint Spinóza, morálfilozófiailag arra az álláspontra tudott helyezkedni, hogy bűn az állam iránti engedetlenség, ugyanennek a kornak a művészete koránt sem látta és ítélte meg ilyen egyszerűen, ilyen tézisszerűen, ilyen paragrafusjelleggel ezt. Amikor a művészet a groteszktól a szatirikusig, az ítéletek árnyalatainak, az ítéletek spektrumának ezt a sokaságát sugározza ki magából, akkor ezzel egy elvont lehetőségét teremti meg annak, hogy a művészetből elsajátítsuk az emberi gesztusok, tettek, magatartások, a differenciáltabb, az igazságosabb, egy kevésbé efemer, egy étosz tartós értékei alapján történő megítélését.

Azt hiszem nem mondok vele újat, hogyha azt mondom, hogy a hétköznapi erkölcsi ítélkezést egy nagyon lezser végletességgel jellemzi. Végletesen szoktunk rendkívül gyorsan, ijesztő magabiztossággal ítélkezni, egy kicsit hasonlóan ahhoz a könnyedséghez, ahogyan talán csak helyesírási hibákat tud egy igazán jó magyartanár piros ceruzával aláhúzni, úgy szoktuk egymás bűneit, gyarlóságait piros ceruzával a kezünkben, morálisan kétségbevonható értékű magabiztossággal kipécézni. Talán kiláztat ebből a művészet? Talán egy kicsit beleségít, hogy egyszerre legyünk sokkal szigorúbbak, és sokkal megértőbbek? A művészet egyszerre mérhetetlenül szigorú, és mérhetetlenül megértő, mert több oldalúan, elvileg mindenoldalúan ismeri ami fölött ítél, ismeri determinációt, és mégis ítél.

Amikor valamit kinevettet egy komédia, egy tragikomédia, egy abszurd dráma, akkor szerintem az étosz alapjáról tanít ítélkezni bennünket. Hogy mennyire tudjuk mi ezt átültetni,

mennyire rendelkezünk egyáltalán olyan közvetítőkkal, amelyek ezt az ítélni tudást egy picit átviszik a köznapi életbe, ez a művészi értékek birtokbavételének kulcskérdése. Tud-e mozdulni egy egész kicsit a személyiség tengelye, hogy be tud-e ereszteni a köznapi élet valamit a művészi értékekből, egészen a kapcsolatok alakításáig.

Most újabb staccattóval arról fogok beszélni, amire az előbb olyan felszínesen utaltam, hogy pár száz éve nehézségeink, nagy nehézségeink vannak a műalkotások befogadásánál, és a művészi értékek birtokbavételénél. Honnan erednek ezek a pár száz éve és e pillanatban is javában tartó nehézségek? Mindaz, amit idáig mondtam, bizonyos értelemben történelem feletti okokra utal, a történelemtől független okokra. Hogyha egyszer beletitkolt értékekről van szó, az a kortól függetlenül jellemző. Nem oly korhoz kötött nehézségről van szó, mint amire én gondolok. Egyszerűen arra gondolok, hogy addig, ameddig az emberek többé kevésbé természetes közösségekbe születtek bele, zavartalanul átvehető tradíciók közé, a tradíciók nem mutatnak pluralitást. Az egyén megszületik, nőni kezd, írni, olvasni tud, és már megszámlálhatatlan helyről, hogy úgy mondjam, megafonok bábeli zürzavarából szólnak hozzá a különböző értékrendszerek.

A tradicionális társadalmak nem ismerik ezt a pluralitást. Többek között ez a magyarázata annak, hogy az embereknek nem voltak izlésproblémái az emberi történelem során nagyon sokáig. A középkorban még nem léteztek izlésproblémák, teljességgel elképzelhetetlen lett volna, az amit önök, meg mi folyvást csinálunk manapság, hogy összejövünk konferenciákra arról beszélni, hogy hogyan kellene az emberek izlését átnevelni. Ilyen régen nem volt lehetséges, nem volt izlésprobléma, nagyon-nagyon leegyszerűsítve, az embereknek az tetszett, ami teljes objektivitással megérdemelte a tetszést. Népünnepélyek keretében avatták fel a freskókat, és már Goethe nosztalgiával említi az olaszországi útinaplójában, hogy megzenésített strófákat énekelnek az evezősök.

A rossz izlés, egyben az izlésprobléma, egy újkori fejlemény, összefügg a tradíciók lazulásával, a pluralitással, egy egészen újfajta - itt most nem elemezhető - hamis tudatjelenséggel, vagy hamis tudati jelenségek egész tömkelegével.

Itt áll a XX. századi ember és azt mondja nekem, hogy jól van, beszélhetek én amit akarok, tradíciók felbomlásáról, természetes közösségek felbomlásáról, dehát lássam be, hogy nem lehet csak társadalmi okokról beszélni. Talán egyszerűen arról van szó - ezt egyszer elmondta nekem valaki -, hogy Cocteau sokkal szebben tudott festeni mint a mai festők. Hát ez levett engem egy pillanatra a lábamról, mert valóban csodálatosan tudott festeni, és hirtelen torkomon akadott a szó, nem tudtam azon nyomban egy XX. századi Cocteaut megnevezni. Van az emberekben egy olyan érzés, hogy Cocteaut befogadni, abba örömet lelteni, ahhoz nem kellett az a sok bonyodalom, amiről az esztéták ma beszélnek.

Van ebben valami igazság. Na de kérdezem én, hát a XX. század alkotói tehetnek arról, hogy nem mondhatnak le az igazmondásról? Nem azért, mert nem tudnak olyan kékséget produkálni, mert nem jön össze a palettájukon, nem azért nem tudnak Cocteau-féle kéket produkálni az emberi szem gyönyörködtetésére. Cocteaunál sem erről van szó hangsúlyozom, merő tévhiedelem, hanem aki ma ezt megpróbálná reprodukálni, az hazudna. Nem igaz, hogy a művészet lett kegyetlenebb, amiért másfajta valósággal szembesít. Különb is a reneszánszról sem igaz, hogy a reneszánsz jellemezhető lenne Botticelli Tavaszával. Nem igaz! Ezek féktelen leegyszerűsítések, ezek rossz szembeállítások.

A kor emberében van tiltakozás, amikor a XX. század művészetét két vállánál fogva megragadja, és a szó szoros értelemben fogja és szembesíti a rettenetes élettényekkel, a kegyetlen faktum-brutumokkal. Közben a művészet önnön természeténél fogva nem ragad ezekhez a táblákhoz, ezekhez a szembesítő ké-

pekhez. Semmiféle megnyugtató, meseszerű megoldásokat nem fog nyújtani, mint a hétfejű sárkány hét levágott fejét. Nagykorúként kezel a nagyművészet, bár nagykorúnak nehezebb lenni, mint kiskorúnak. Itt kétségtelen nehézségekről van szó, és hogy az előadás elején emlegetett Thomas Mann-hoz kanyarodjak vissza, a XX. század művészete végképp nem tud tegeződni az emberiséggel, ez való igaz. Itt van valami, ami a művészet egész hangjának a szigorában felerősödött, és ami szükségképpen erősödött fel, a humanizáció mindenkor i letéteményesének a hangja lett szigorúbb. Talán nagyobb késésben látja az emberi nemet önnön lehetőségeihez mérve, én ezt úgy sem tudom most rövid okfejtésben elmondani, de igenis szigorú ez a művészet, semmiféle, akár átmeneti ringatót nem ígér. Olyat tud mondani egy költő nekünk embereknek, hogy "ember, ki úgy élsz mintha volnál, megérdemelnéd, hogy atyád a halál..." /József Attila/. Hát ezek bizony jó kemény szavak, de nem kell megijedni, mert József Attila nem azt mondja, hogy a halált érdemeljük, vagy érdemli meg az ember, azt mondja, atyád a halál, megérdemled, hogy atyád a halál. Keményen beszél, még akkor is, hogyha ezt a kemény ítéletsort azzal az ígérettel vezeti be, mintegy eleve bejelenti, hogy "nem rettenek születni újra érted, te két milliárd párosult magány." De ezután az előzetes ígért után iszonyú szigorú ítéletek sora hangzik el a szájából, és mindegyik ítélete igaz.

Ezt a szigorú hangot, ezt a szigorú ítéletet magunkra venni nem egyszerű, és itt tökéletesen mindegy, hogy valaki hivatásszerűen foglalkozik-e a művészettel vagy sem. Nem minden ellenállás nélkül olvas el egy ilyen József Attilát, vagy Kafkát, vagy akármelyik művét említhetném a XX. századnak. Meggyőződésem, hogy valamiféle belső ellenállás nélkül nincs műalkotás-befogadás, még akkor sem, ha ezt a befogadást tipikusan a XX. század modelljére értelmezem, már csak azért sincs, mert a szó szoros értelmében gyakran használt kifejezés, hogy a műalkotás megrendít, a megszokott rendből kimozdít. Ki nem áll ellent, ha egyszer megpróbálják őt a megszokott rendből kimozdítani, mindennapi életének vagy e-

gész életvitelének tartópilléreit megrendítik, kimozgatják.

Azt követelik tőle, és nem direkt követeléssel, hogy ne a megszokott koordinátára vonatkoztassa a jelenségeket, ne az önnön kis koordinátájára, hanem egy egészen más koordinátára vonatkoztatva lásson és rendezze a szenvedélyeit. Lehetetlen, hogy ez ne ébresszen ellenállást, és ne ébresszen valamiféle tiltakozást, még azt is gondolom, hogy a műalkotás csak így tudja átadni a maga nem csupán művészi értékeit ezen az ellenálláson, ezen a bonyolult úton keresztül. Ezért nem vagyok híve annak, hogy olyan mérhetetlenül sokféle eszközzel könnyítsük meg a művészet befogadását. Paradoxon amit mondok egy művelődéscsere nyári egyetemen, de a megkönnyítési módszereknek bizonyos özőne teljesen lehetetlenné teszi a mű befogadását. A táblán példával magyarázó tanár, aki a művet egyéb audio-vizuális eszközökkel agyonszemlélteti és agyonmagyarázza, lehetetlenné teszi az élmény-befogadást. Szívesen elmondanám, hogy szerintem miért fordul visszajára az ilyen túlbuzgalom. Soha nem sikerült emberfiának elérni azt, hogy őszinte lelkesedéssel fiatalokat kirándulásra vezetve, figyelmüket felhiva arra, milyen gyönyörű az a táj, amit látnak, hogy ezzel a verbalizált lelkesedéssel ki is váltható lett volna ez az élmény. A konzervatív pedagógia ismert hatását, a végtelen unalmat és közönyt tudja csak kiváltani véleményem szerint. Erről mondja Makarenkó, hogy mégsem hatástalan. Nem vagyok cinikus, annyira nem vagyok cinikus, hogy még a cinizmust is úgy fogom fel, hogy az sok esetben, bizonyos életkorban antitokxin-termelés, hamis érték, álérték, a képmutatás ellen.

Cinikus kölykök nagyon sokszor azért cinikusak, mert ezt még mindig jobbnak tartják, mint a képmutató, állalkesedést, amit mi tanáremlerek annyira szeretünk, és szeretjük látni a növendékeink arcán.

Megyek tovább, hogy miért nehéz ez az egész? Mert ellenállok, tiltakozom, mit akar tőlem ez az alkotó? Nem én tehe-

tek ezekről a faktum-brutumokról. Miért tetszik nekem ilyen makroméretű körzővel kijelölni a világnak azt a körét, amelynek a jelenségei rám tartoznak, amelyekhez a művészet szerint közöm van, amikor nekem az élet mikroméretű körzővel jelöli ki azt a teret, ahol valamit tehetek és szólhatok. Szerintem nagyon helyes ha a tiltakozás valami ilyesmiben fogalmazódik meg, mert ez egy nagyon termékeny feszültséget teremt. Igenis ez egy jó, ez egy pozitív, nem meddő feszültség, amit ilyenkor érzünk, a makroméretű körző és a túlságosan kicsike átmérőt rajzolni tudó körzők között, ami egyfajta - "sors nyiss nekem tért!" - ma már konzervatívnak hangzó régműltből szóló Petőfi Sándor-i követelésben fogalmazódik meg. De nem is a műalkotással való közvetlen találkozás, nem is az élmény határain belül jelentkező ellenállás, avagy tiltakozás az alapprobléma. Ezt bizzuk a műre, a mű áttör a mi kis ellenállásainkon, vagy nem tör át, mert sikerül becsukni a könyvet, vagy elzárni a rádiót jó pillanatban, ez a mű harca.

Van itt ennél súlyosabb is. Szerintem még mindig inkább megy az élmény határai között ennek az ellenállásnak a leküzdése, ami nehezebb az az, amit Lukács György az élményutánjának nevez. Tudniillik az már kegyetlenül nehéz, és semmiképp sem nyomonkövethető. Segitse a befogadás pszichológiáját, szociológiáját, szociálpszichológiáját, próbálják nyomonkövetni, nagyon helyes, nagyon érdekes dolgok lesznek belőle, csak éppen nem tartom nyomonkövethetőnek ezt az utat. Nem tartom minden részletében racionalizálhatónak, hogy mikor és hol történik a személyiség tengelyének elmozdulása, a kis visszاسzivárgás a hétköznapi életbe, kis változás, vagy talán nagy változás az emberi szükségletekben, ami talán a művészi élmények előttjéhez képest sokkalta nagyobb elégedetlenséggel jár. Igen egész biztos vagyok benne, hogy ezzel jár, nem is talán. Nem hiszm, hogy racionalizálható az, amibe Semper-nek igaza van, hogy a könyv és a zene csak eszköz, hogy eljuss az emberekhez, tehát hogy valami történjék az emberi kapcsolatokban.

Ezen a nyári egyetemen Önök hallgattak előadást az emberi kapcsolatok problémájáról. Azt hiszem, hogy a művészet az emberek egyik legeslegnagyobb, legtartósabb, az étosz lényegéből sugárzó értéke éppen az emberi kapcsolatokkal, az emberi összetartozás mély tradíciójával függ össze. Nagyon egyszerű és nagyon nehezen realizálható dologról beszélek, amikor az emberi összetartozás tradíciójában jelölöm meg minden étosznak a forrását, és minden étikus értéknek az eredetét. Az emberi összetartozásnak, az emberi kapcsolatoknak valamiféle változni tudó rendszerben kellene igazán realizálódni. Minden emberi nyomorúság, akár az az emberi nyomorúság, amit a "Perben" Kaffka ábrázol, hogy Jozefka senkit sem tudott szeretni, végül is ide vezethető vissza, ahhoz a tüneményhez, amit én legszívesebben a Hölderlini tömörséggel szoktam jellemezni: néven szólítjuk egymást, minthogyha tudnánk, hogy ki a másik.

Ennél rövidebben nem lehet elmondani, hogy miről van szó, és a művészet ezt tudja. Mióta van művészet, tud úgy Aiasznak nevezni egy Aiaszt, hogy aztán mindenki tudja, hogy kit szólítanak ezen a néven.

A művészetnek ezeket a legelementárisabb és konstans értékeit az elmondottakból világos, hogy miért nem lehet tisztán esztétikai értékeknek nevezni, azért nehéz igazán birtokba venni, mert a társadalom most el nem mondható hasadásai úgy tükröződnek vissza az individuumban /a modern individuumot mondom, az utolsó pár száz év individuumára gondolok/, hogy az esztétikai és az erkölcsi szféra különválnak. Nincs kontaktus a kettő között. Van egy esztétikai felvevőállomásom, értem még Malarmét is, befogadom, még meg is rendülök, de nincs hová továbbítani, mert elkülönült esztétikai felvevőállomások működnek. A legtipikusabb ez a sznoboknál, meg a széplelkekénél, akiknek egy tökéletesen magas fallal körülvett esztétikai vevőállomásuk van. Olykor kiváló esztétikai képzettség-

gük van, mindent értenek, mindent befogadnak, gyönyörködnek benne, utána ugyanúgy gyűlölik az embereket mint előtte, mert valahol rövidzárlat van. Áramkör-zavarok vannak... Ezt az áramkört zavart egyedül a művészet képtelen megszerelni. Mitosz azt hinni, hogy a művészet egymagában mitikus erővel rendelkezik, és rendbe hozza ezt. Egymagában a művészet ehhez erőtlenségre, önereje nincs. Hogyha más erők is dolgoznak azon, hogy eme áramzavarok megszűnjenek, akkor ezen erők között nélkülözhetetlen lesz a művészetnek az ereje, de önértéke, önereje egyike az emberiség nagy mitoszainak, és jobb ezzel a mitosz-szal szegénynek lenni, ettől a mitosztól is szegénynek lenni. Nem tudom magam jobban kifejezni, semmint XX. századi valóságban Schiller-i illúziókkal gondolkodva a művészetről és Schiller-i illúziókkal üzni a közművelődést, mert ennek az illúzió-nak túlságosan kemény büntetését példázta a XX. század, és ezt a büntetést nem kevésbé kemény művekkel élénk tárta a XX. századi művészet.

IRODALOMÉRTELMEZÉS ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ

Tisztelt Hallgatóság!

Előadásomban arra vállalkozom, hogy röviden - és egy meg-
lehetősen elkötelezett, vagy ha tetszik, elfogult nézőpontból -
áttekintsem az irodalomértelmezésben jelentkező legfontosabb
értékproblémákat. Az elméleti kérdések mellett néhány gyakor-
lati vonatkozásra is igyekszem kitérni.

Ma már aligha kell sok szót vesztegetni arra, mennyire
fontos az érték fogalmának, az érték és az értékelés változa-
tainak rendszeres elméleti tisztázása az irodalomértelmezés
szempontjából /is/. A hatvanas évek derekáig azonban egyálta-
lán nem kapott teret ez az igény a marxista igényű kutatások-
ban.

Természetesen nem nélkülözte az esztétika vagy a kritika
korábban sem az értékelő fogalmakat, sőt az ötvenes években
egyenesen mindenható normaként állította az alkotó és a be-
fogadó, a művészet és a közönség elé értékkategóriáit - mint
pl. a konfliktusmentességet, a perspektivikusságot, a példa-
adó hőst, a közérthetőséget stb. E kategóriák között össze-
függést az a meggyőződés teremtett, hogy a szocialista tár-
sadalom gyors megvalósulása rövidesen kiküszöböli a történe-
lem által ismert súlyos egyenlőtlenségeket és megrázkódtatá-
sokat, az irodalomnak és általában a művészetnek pedig az a
feladata, hogy az új társadalom eszményeinek megfelelően ne-
velje az olvasókat, méghozzá a lehető legszélesebb rétegeket
vonva be vonzáskörébe.

Később nyilvánvalóvá vált, hogy ez az álláspont nem számol a tényleges történeti lehetőségeinkkel. Követelményrendszere feleslegesen terheli meg és elszegényíti a művészi gyakorlatot, az értékelés központosítása és erőszakolása pedig egyenesen ellenkezik az alkotás és a befogadás önálló személyiséget feltételező természetével. A dogmatikus kultúrpolitika értékfogalmainak hitelvesztése vezetett végül ahhoz a felismeréshez, hogy nem elég néhány tisztázatlan és egymáshoz képest heterogén érték kategóriát felállítani esztétikai, illetve irodalmi normaként. Átfogó értékelméleti megközelítésre kell törekedni, mert csak ennek birtokában láthatjuk át ítéleteink - elfogadásunk és elutasításunk - valóságos alapját, egyszersmind kompetenciánk /ismételten módosuló/ határait.

Példaképpen két kritikai szempontra utalnék, melyet az újabb kutatások a korábbi állásponttal szemben érvényesítenek.

Egyrészt felülvizsgálják, hogy az egyes értékek jelentése eredetileg milyen funkcióhoz kötődik, azaz értékelméleti szempontból egy-egy érték milyen értékosztályba tartozik. Így pl. Szili József behatóan elemezte, hogy olyan kategóriák, mint az "igazság" vagy a "pártosság", mennyiben sorolhatók egyáltalán az esztétikai értékek közé, illetve ide sorolásuk milyen következménnyel jár, ha figyelembe vesszük, hogy az "igazság" jelentése eredetileg tudományelméleti funkcióhoz kötődik, a "pártosság"-é pedig politikaihoz.

Másrészt az újabb kutatások felülvizsgálják, hogy az egyes értékeket működtető elméleti modellek mennyire képesek magyarázni a valóságos összefüggéseket. A "közérthetőség" követelménye pl. olyan társadalmi modellt feltételezett, amely végső soron egyrétegű, homogén, azaz szociológiai szempontból tagolatlan képződmény. Ma már nyilvánvaló, hogy egy ilyen modell nemcsak tapasztalatilag, de mint eszmény is képtelenség.

Az értékelméleti /axiológiai/ megközelítés bevezetése természetesen nem csupán kritikát jelent, hanem új elemzési szempontok kidolgozását és érvényesítését is.

Kétségtelen, a kutatás helyzetét nem könnyíti meg, hogy az értékvizsgálat napjainkban éppúgy divatjelenség, mint korábban a struktúrális megközelítés volt. Néhány évvel ezelőtt a műértelmezés valamennyi kérdését szerkezeti, illetve jeltermészetű kérdésként kezelték és magában a "kezelésmódban" látták a megoldás kulcsát - ma sokan hasonló szerepet szánnak az értékszempont érvényesítésének.

Szögezzük le: semmivel sem jutunk előbbre, ha az irodalomértelmezésben sokáig uralkodó /és a közfelfogásban most is előtérben levő/ túlzottan direkt politikai, történeti és /vagy/ moralizáló szemantizmus helyébe a poétikai vagy az értékelméleti kategóriák semantikáját állítjuk. Bármilyen szempontrendszer előnyeit akkor ismerjük fel igazán, ha a korlátait is ismerjük.

Átfogó értékelméleti álláspont igen kevés született s ezek sem meggyőzőek. Még abban sincs egyetértés, hogy mit jelöl az "érték" fogalma - akár az esztétikában: az érték magának az esztétikai tárgynak sajátsága, vagy e tárgy ember számára való jelentősége, vagy az ember viszonya a tárgyhöz? Vitényi Iván egyenesen úgy látja, hogy az értékfogalom jelentése szakterületenként változik, pl. a szociálpszichológia túlnyomó része a jelentőség-definíciót fogadja el, míg a közgazdaságtan a tárgy sajátosságából vagy a tárgyhöz való emberi viszonyból kiinduló magyarázatot.

Hasonlóképp nehezen eldönthető kérdés, hogy rendelkezik-e az esztétikum önálló és egyetlen alapvető értékkel, vagy viSSZavezethető szélesebb metafizikai értékekre /mint pl. a szabadság/, vagy olyan összetett és heterogén érték-szerkezet, amely összemérhetetlen alapértékeket /mint az "igazság" és a "szépség"/ társít egymással. Kérdés az is, hogy

szükség van-e egyáltalán tartalmas értékfogalmakra vagy megelégedhetünk formális érték-definícióval.

Ezekben a dilemmákban döntenünk kell akkor is, ha az elméletirők nem mondják ki s talán nem is mondhatják ki az utolsó szót. Akár az egyik, akár a másik felfogásból kiindulva el kell kezdeni a konkrét értékjelenségek vizsgálatát, de tudatában annak, hogy a választás nemcsak előnyökkel jár. A választást végső soron az értelmező gyakorlat igazolhatja vagy veteti el, annak az összefüggések mekkora körét képes magyarázni.

Az axiológiai kutatás szükségességének egyik első hazai felvetője, Barta János 1968-ban még azért mentegetőzött, hogy az esztétikai és irodalmi értékproblémákat a gyakorlat felől közelíti meg, kifejtetlen hagyva a teljes elméleti háttérét. Mai szemmel nézve már annyira elfogadottnak számít az ilyen fajta korlátozás, hogy nem is szorul mentségre.

Ezért csak röviden utalok az általam elfogadott kiinduló elvekre, értékelméleti beállítottságomat kívánom jelezni velük.

Az érték fogalmát legáltalánosabban a funkciója felől lehet meghatározni. Az értékviszony keletkezésének elsődleges ontológiai alapját valószínűleg az eszköztermelésben kell látnunk, amely indíték és cél elkülönüléséhez vezetett, megteremtve a lehetőségét annak, hogy az ember - célja elérése érdekében - különböző eszközök között tudjon válogatni. A tudatos előnybenrészesítés lehetősége és kényszere teremti meg az értéktudatot - ezt az emberi nyelvhez hasonlóan személyfeletti s ugyanakkor a nyelvnél lényegesen nagyobb mértékben személyes szellemi képződményt.

Az értéket egyesek azonosítják, mások pedig élesen szembeállítják a szükséglettel. Az utóbbi álláspontot az a nem ritka történelmi tapasztalat teszi ismételten időszerűvé, hogy léteznek, sőt teret nyerhetnek emberellenes - tehát értékesnek aligha nevezhető - szükségletek, másfelől elismert értékek hi-

ányozhatnak egy-egy közösség, kor szükséglet-tartományából.

Nyilvánvaló az is, hogy az érvényesülés csak részben magyarázza az érvényességet: az értékek funkcionálásának feltétele ugyan, de nem mutatója. Az értékek érvényessége nem minősíthető pusztán érvényesülésük hatóköre vagy tartóssága alapján.

Érték és szükséglet dichotómiája mégsem tartható fenn. Érték nem jelenhet meg másként, mint egyéni és /vagy/ kollektív szükségletként. Más kérdés, hogy érvényessége nem függ attól: aktuális szükséglet tárgya-e vagy sem. A kollektív tapasztalat közvetíti az értéket az újabb generációk felé is, s ezek számára már "adott" érvényességgel, a tapasztalást orientáló képességgel rendelkezik. Magának a nyelvnek értékhangsúlyaiban is általánosított emberi tapasztalat, kisebb-nagyobb emberi közösség értékszemlélete tükröződik. Természetesen nem annyira "adott", mint inkább "feladott" összefüggés: a korábban elismert értéknek ismételten értékesnek kell bizonyulnia, s az érték elfogadása maga is értékteremtő művelet.

Ismét más kérdés, hogy az értékeknek különböző típusai vannak s különféle szempontok szerint lehet őket csoportosítani. Nicolai Hartmann metaforáival élve, vannak magasabb és alacsonyabb, erősebb és gyengébb értékek. A javakhoz fűződő értékek vagy az élvezetértékek alacsonyabbak, mint az erkölcsi vagy az esztétikai értékek, ugyanakkor számos esetben sokkal súlyosabban érint az előbbieket, mint az utóbbiak hiánya. Az értékek intenzitása és hatóköre tehát korántsem függ magasságuk vagy alacsnyságuk fokától.

Az értékek hierarchiájának kérdése különösen bonyolult probléma. A sorrend megállapítása - hogy mit tekintünk magas vagy alacsony értéknek - inkább világnézeti, mint tudományos természetű feladat. Ezért meddőnek tekintem azokat a vitákat, amelyek "végső" alapértékre próbálnak visszavezetni mindent, és elegendőnek tartom az érték - általános funkciójából kiinduló - formális meghatározását.

A felsorolt lehetőségek közül az értelmező gyakorlatban leginkább hasznosíthatónak a jelentőség-definíció tűnik. Eszerint az az érték, ami az emberek számára fontos, jelentős, és ezért az emberek törekednek arra, hogy megvalósítsák, illetve részesüljenek benne. A meghatározásból következik, hogy az egyes értékek, értékosztályok a legkülönbözőbb szempontok alapján mérhetők össze egymással ugyan, de nem vezethetők le egymásból. Minden értékkesztetésnek funkcionálisan körülhatárolt indítéka kell hogy legyen.

Az irodalmat és általában a művészetet is éppen az teszi, az teheti értékké, hogy jelentősége van számunkra. Itt az jelent inkább nehézséget, hogy az indítékok, motívumok listája igen változatos - a gondoktól való szabadulástól az erkölcsi felelősség felvállalásáig terjedhet - és művenként, sőt olvasatokként eltérő alakzatot mutathat.

Az esztétikai gondolkodás számára egykor talán az tűnt a legfontosabb elméleti feladatnak, hogy a művészi hatás paradox jellegét megmagyarázza: hogyan lehetséges az, hogy valami, ami fikció és játék az élet gondjaihoz képest, mégis annyira komolyan veendő. Öncélúság és hasznosság kettősségét általában úgy próbálták egységbe hozni, hogy az esztétikum sajtószerszerűségének nyilvánították a nem-esztétikai értékek képviselését.

Napjaink hermeneutikai és befogadásközpontú elméleteiben már az a megoldás nyitja, hogy a műalkotás hatásában válik gyakorlati tényezővé, annak megfelelően, hogy képes-e vagy sem beépülni az olvasó ilyen vagy olyan, mellérendelő vagy hierarchizáló értékrendjébe, s az utóbbi eleve eldönti az esztétikai és nem-esztétikai értékek érvényesülésének lehetőségét.

Ugy vélem, hogy az esztétikai érték önálló - a többi értékfajtától funkcionálisan elhatárolható - entitás, amely ugyanakkor nem azonos az irodalmi vagy a művészi értékkel. Az esztétikai érték az esztétikai hatás sikerességét jelöli: a

/mű/tárgy megjelenésének és a műalkotás megjelenítésének értékességét. Az irodalmi vagy a művészi érték pedig az irodalmi, illetve művészi funkció teljesítéséhez kötődik.

Több szempontból is határesetnek tűnik a következő szöveg: "Érvényes két díjszabási övezet beutazására, egy órán belül, legfőljebb négyszeri átszállással, a felszállóhelytől az utazás céljához vezető legrövidebb útvonalon. Átszállni csak keresztezéseknél, elágazásoknál és végállomásokon lehet, de csak olyan kocsira, melynek útvonala az előzően igénybe vett kocsik útvonalától eltér. Egy utazás során csak egy Duna-híd és minden útvonal csak egyszer érinthető. Kerülő utazás és útmegszakítás tilos!"

Nyilvánvaló, hogy a hajdani átszálló jegy szövege önmagában sem esztétikai, sem irodalmi értékkel nem rendelkezik. Merőben más a helyzet, ha Örkény István "egypercesei" között olvassuk, egy olyan könyvben, mely - a szerző és a kiadó szándéka szerint legalább - szépirodalmi alkotásokat tartalmaz.

Az irodalmi funkciót éppúgy, mint az esztétikait, történetileg alakuló-változó konvenciók szabályozzák. Ilyen konvenció az is, hogy a művészi igényű alkotásokat könyvalakban jelentetik meg s így jut el az olvasóhoz. Örkény Istvánról is tudni lehet, hogy szépirodalmi műveket ír. Örkény könyvéhez tehát eleve intencionáltan, azzal az elvárással közelítünk, hogy abban művészi prózát fogunk találni, méghozzá - minthogy igen rövid terjedelmű szövegekről van szó - feltehetően "mini" elbeszéléseket.

Az átszállójegyre nyomtatott előírás funkciója alapvetően megváltozik azzal, hogy ilyen /irodalmi/ "környezetbe" kerül. A jelentése is: itt címet kap /Mi mindent kell tudni/, ami jelzi a szerzői intenciót, tehát azt, hogy ez a szöveg - és valamennyi hozzá hasonló előírás - a maga körülményesen aprólékos, fontoskodó megfogalmazásában valójában jelentéktelen s ezért már fel sem tűnő bizonyítéka mindennapi életünk túlszabályozásának.

Az új kontextus és jelentés révén az átszálló jegy szövege groteszk hatásává válik, irodalmi és esztétikai értéket lehet neki tulajdonítani. De nyilván sok olyan olvasója akad, akik számára kivételesnek tűnik az itt alkalmazott írói eljárás vagy akár nem fogadható el, mivel olyan alapvető konvencionális követelményt sért meg, mint a művészi eredetiség elve.

Nem ritkán van dolgunk olyan szövegekkel, melyek eleget tesznek irodalmi normáknak, mégsem tulajdonítunk nekik esztétikai értéket. Bojtár Endre egyenesen úgy látja, hogy a műalkotásoknak is, a művek befogadásának is három alapvető összetevője van: a sajátosan irodalmi funkció, a társadalmi-történeti jelentés és az esztétikai érték.

Bojtár az esztétikai értéket tartja a legmagasabb és éppen ezért legritkábban megvalósuló összetevőnek mind a műalkotás, mind a befogadás szerkezetében. Vannak művek /pl. a detektívtörténet/, melyek csak irodalmi normáknak tesznek eleget és vannak olvasók, akik csak az ilyen művek iránt mutatnak érdeklődést, illetve ha bonyolultabb művel találkoznak is, csak ezen a szinten képesek befogadni.

Az igazi műalkotás rendelkezik esztétikai értékkel, mely az irodalmi normákhoz képest is, a társadalmi-történeti jelentésekhez képest is többletet jelent. Az igazi műértő pedig érzékenység az esztétikai érték iránt is. Ha ez az érzékenység hiányzik, eleve töredékes a befogadás. Az egyes összetevők hiányának és sorrend-tévesztésének megfelelően az olvasói torzulások különféle típusai lehetségesek /pl. a "botfűlű" olvasónak nincs esztétikai értékélménye, és az esztétikai értéket összetéveszti a társadalmival vagy az irodalmival/.

Bojtár elmélete jól érzékelteti az esztétikai, a társadalmi és az irodalmi érték különbségét s az utóbbi kettő alapozó, de önmagában nem elegendő szerepét az esztétikai hatás kialakításában. Más kérdés, hogy akadnak vitatható pontjai is e felfogásnak.

Egyrészt az alapvető összetevők leírása nem egészen korrekt, mivel alig leplezett értékhierarchiát érvényesít /az esztétikai érték felértékelésével/. Egy újabb tanulmányában Bojtár ezt korrigálni próbálja. Elfogadva az irodalom felosztását sokak által olvasott "populáris" és kevesek által olvasott "arisztokratikus" irodalomra, a kettőt különböző, következőképp összemérhetetlen konvenciórendszerekben tartja értékelhetőnek. Így rangsort legfeljebb az adhat, hogy vannak művek, melyek mindkét konvenciórendszer normáinak eleget tesznek.

Bojtár korrekciójához csak annyi megjegyzést tennék, hogy nem ez az egyetlen felosztási lehetőség /sőt nem is értelmezhető kielégítően számos korszak művészetében/ és a konvenciórendszerek sokkal finomabb elkülönítése lehetséges és szükséges ahhoz, hogy az esztétikai, társadalmi és irodalmi érték történetileg alakult változatait és ezek alapvető összefüggéseit kimutathassuk.

Másrészt Bojtár elméletének súlyos tehertétele a pontatlan fogalomhasználat. Itt csak arra utalnék, hogy az esztétikai, társadalmi és irodalmi értékek, jelentések és funkciók különbségeit úgy írja le, mint "az" érték, "a" jelentés és "a" struktúra /illetve morféma/ különbségét.

Kétségtelen, igen nehéz, sőt csaknem lehetetlen az érték és a jelentés elhatárolása. Amikor pl. az irodalmi szövegben megjelenő értékeket próbáljuk meg kimutatni, jelentéstani megközelítést alkalmazunk. /Voltaképp minden szövegelemzés jelentéstani beállítottságu./

Figyeljük meg a következő két részletet! Az első Ionesco A kopasz énekesnő című "ellenszínművének" nyitó jelenetében a színhely és a szereplők bemutatása, a második ugyanennek a szövegnek egyszerűsítő átírása.

1. "Angol polgári család lakása, angol karosszékekkel. Hűvös angol este. Mr. Smith angol úr, angol karosszékben, angol papucsában, angol pipáját szívja, s angol újságot olvas az angol kandalló mellett. Angol szemüveget hord, s kis ósz, angol bajuszt visel. Mellette, egy másik angol karosszékben Mrs. Smith, angol hölgy, zoknit stoppol. Hosszú angol csend. Az angol falióra tizenhét angol órát üt."
2. Mr. Smith és Mrs. Smith - ahogy az egy angol házaspárhoz illik - vacsora után visszavonultak a nagyszobába és teljes kényelembe helyezték magukat. A férfi pipáját szivta és újságot olvasott, az asszony zoknit stoppolt. A falióra tizenhét órát ütött.

A két szöveg mintha ugyanazt írná le és hangulatában mégis mennyire más! A második értékmentes, az első értéktelített leírás; Ionesco egyetlen szó túlzásig vitt ismétlésével s végül a hibás jelzős szerkezettel /tizenhét angol órát üt/ éri el az írónikus hatást, a színhely és a szereplő elidegenítését.

Nyilvánvaló, hogy már a legelemibb retorikai-stilisztikai alakzatok, mint az ellentétezés /antitézis/, a kettőzés /gemináció/ vagy a fokozás /gradáció/, azért lehetnek hatásosak, azért váltanak ki a befogadóból feszültséget, mert kihasználják a nyelvben rejlő értékhangsúlyokat.

Nyelvünk nemcsak ahhoz segít hozzá, hogy megismerjük a világot, hanem ahhoz is, hogy megítéljük - s a kettő szorosan összefügg egymással. Szavaink nem csupán dolgokat, személyeket jelölnek, hanem a hozzájuk való viszonyulásunkat is, következtetésképp a szavaknak nemcsak meghatározott jelentésük van számunkra, hanem meghatározott hangulatuk is.

Amikor pl. rokonértelmű szavak közül válogatunk, és az egyik vagy a másik sajátos hangulatát vesszük figyelembe, választásunkkal egyben értékeljük is a megnevezett dolgot. Ezért is fontos annyira, hogy milyen szavakat, kifejezéseket része-

sit előnyben az író; milyen hangulata van a műben meghatározó /domináns/ szerepet betöltő nyelvi elemnek. Minden stílus voltaképp sajátos értékelő gesztust jelez.

Ha egymás mellé tesszük Kassák Lajos Mesteremberek című versének - a különböző kiadásokban található - kétféle szöveg-változatát, akkor azt látjuk, hogy a 12. sorban más szó szerepel az egyikben, mint a másikban: "Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra s félre az álmodekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal!" illetve "Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra s félre az államdekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal!"

Csupán egyetlen szó /pontosabban egy szóösszetétel első tagja/ különbözik, s mégis, nemcsak a szöveg jelentése, hanem asszociációs köre, a megnyilatkozó nézőpontja, értékszemlélete is jelentős eltérést mutat. Míg az "álmodekoráció" kifejezés csupán a hazúgnak érzett művészetet utasítja el, az "államdekoráció" a hazúg társadalmi-politikai intézményeket. Az utóbbi változat összefüggést teremt a politika és a művészet között, következésképp a tagadó gesztus sokkal átfogóbb.

Vagy vegyünk egy másik példát. József Attila A bűn című versének utolsó szakasza a Nyugat 1935-ös évfolyamában ebben a formában jelent meg:

"Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én föloldozom magam.
A bűn kétségtelen."

Egy újabb kiadásban a következő változatot olvashatjuk:

"Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem."

Aligha kell hosszan bizonygatni, hogy az utolsó sorok eltérése alapvető jelentésváltozást mutat. A megnyilatkozó két-féle gesztusa diametrális ellentétben áll egymással: az első változatban rezignált, a másodikban bizakodó. Tudjuk, József Attila a társadalmi neurózis felszámolását látta megoldottnak a marxista történet szemlélet alapján, az egyéni neurózis gyógyítását nem - s ezért fordult figyelme oly mértékben a freudi elmélet felé /nem számítva most az életrajzi vonatkozásokat/. A két változat közül az első megerősíti vagy legalábbis megerősíteni látszik az előző megállapítást /a büntudat hangsúlyozásával/, míg a második mintha ellentmondana neki.

A Kassák- és a József Attila-vers eltérő változatai egyszerre írhatók le jelentés- és értékszempont-/nézőpont-/váltásként.

A jelentés és az érték tehát szorosan összefügg minden irodalmi szövegben, a jelentés- és az értékszempontú megközelítés azonban korántsem azonos egymással. Vegyük példának Vörösmarty Mihály Előszó című költeményét, illetve ennek két részletét. Jól érzékelhető, éles ellentét van a vers első, a reformkort felidéző és a második, a szabadságharc kozmikus méretű vízióját megjelenítő része között.

"Midőn ezt irtam, tiszta volt az ég.
Zöld ég virított a föld ormain.
Munkában élt az ember mint a hangya:
Küzdött a kéz, a szellem működött,
Lángolt a gondos ész, a szív remélt,
S a béke izzadt homlokát törölvén
Meghozni készült a legszebb jutalmat,
Az emberüdvöt, melyért fáradott.
Ünnepre fordult a természet, ami
Szép és jeles volt benne, megjelent."

Jelentéstani szempontból hangsúlyozottan pozitív értékfogalmak halmozása figyelhető meg e szövegrészben, közvetlenül

vagy közvetve ilyen értékek jelennek meg, mint Béke, Élet, Munka, Szellem stb. Az összefüggés közöttük egyértelmű: fennállásukkal, érvényesülésükkel egymást erősítik, szoros összetartozásukat jelezve. Esztétikai szempontból értékgazdag, idillikus létállapot tárul elénk, a hangnem - miként a megjelenő helyzet is - ünnepélyes, emelkedett.

Ehhez képest szembetűnően eltér a második rész:

"A vész kitört. Vérfagyfaló keze
Emberfejekkel labdázott az égre,
Emberszivekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,
A szellemek világa kialudt,

Amerre járt, irtóztató nyomában
Szétszaggatott népeknek átkai
Sóhajtanak fel csonthalmok közül,
És a nyomor gyámoltalan fejét
Elhamvadt városokra fekteti.
Most tél van és csend és hó és halál.

Jelentéstani szempontból ismét egymással szorosan összetartozó értékfogalmak halmozása figyelhető meg, de ezek most kivétel nélkül negatívak: Vész /illetve Háború/, Pusztulás, /a Szellemek világának, a Népeknek, Városoknak pusztulása/, Nyomor stb. A két rész koordinátái közül a tér azonos, az idő nem, következésképp az értékváltozás /a pozitívak felcserélése negatívakra/ az idő függvényében történik.

Esztétikai szempontból is az a kiindulópont, hogy alapvető értékellentét van az értékgazdag távoli múlt és az értékpusztító közelmúlt /illetve az értéket nélkülöző jelen/ között. Az értékváltozás a telitettségtől a kiüresedés felé tart. A hirtelen bekövetkező, visszafordíthatatlan értékvesztés egyértelműen tragikus helyzetet teremt. Nem véletlenül használom a "tragikus" kifejezést, a műalkotásokban gyakran megjelenő,

jellegzetes értékhelyzetek megfeleltethetők annak, amit a klasszikus esztétikák esztétikai minőségnek neveztek.

A különféle értékszerkezetek sokszor társulnak-keverednek egymással. Így pl. a "tragikum" igen gyakran társul a "fenség"-gel, azaz az értékvesztés a szokatlan nagyságú - a közönséges emberi méretek fölötti - érték jelenlétével. Vörösmarty költeményében is jól érzékelhető, hogy nem akármilyen értékek pusztulásáról van szó, a méretek rendkívüliek /szétszaggatott népek, elhamvadt városok/. Az emelkedett hangnem mindkét szövegrészt jellemzi.

A jelentéstani és az esztétikai megközelítés - a meglevő párhuzamok mellett - jól kivehetően különbözik egymástól: az első kifejezetten a műalkotásban megjelenő értékekre összpontosítja figyelmét, míg a második - a modális tényezőket vizsgálva - a megjelenítés értékeit is figyelembe veszi.

A jelentéstani megközelítés sem nélkülözheti az érték-elméleti háttérrel, mivel az értékfogalmak listájának elkészítése átfogó rendszerezést és az egyes értékekre kiterjedő fogalmi tisztázást igényel.

Ilyen típusú jelentéstani vizsgálatnak tekintem Bonyhai Gábor Thomas Mann-könyvét, melyben A kiválasztott című regény értékrendszerét elemzi. Elsőként vállalkozott arra, hogy egy terjedelmesebb mű valamennyi megjelenő értékét számba vegye s ezek összefüggéseit kimutassa. Eljárása azt eredményezi, hogy a cselekmény síkján megjelenő bonyodalom okait a regény mélyebb síkját képező értékek változásában-mozgásában mutatja ki. Az értékek fölöttébb dinamikus viszonyulnak egymáshoz ebben a műben: egyensúlyuk ismételten felborul /a Szellem vagy az Élet érték egyoldalúan dominánssá váló súlya miatt/, majd "minőségileg magasabb szinten" újjálag helyreáll. Aligha kell bizonygatni, hogy az értékrendszer kimutatása - kezdve azon, hogy éppen a Szellem és az Élet viszonyul vezető értéknek s a kettő szembenállása a bonyodalom fő okozójának - voltaképp A kiválasztott világképét tárja fel.

A jelentéstani megközelítésnek nem is kell egyetlen műre korlátozódnia, pl. egy egész korszak irodalmának értéktudata is feltárható a szövegekben megjelenő értékek, értékdimenziók, értékcsoporthoz tartozásának és összefüggéseinek kimutatásával. Hasonló eljárást folytatunk abban a kifejezetten szociológiai-szociálpszichológiai szempontú vizsgálatunkban, melynek az a célja, hogy pontosan feltérképezze: az elmúlt harminc év magyar novella-termésében milyen értékek jelennek meg, kopnak ki, hányszor fordulnak elő, pozitív vagy negatív értelemben szerepelnek-e és mi a pozíciójuk egymáshoz képest.

Nem lebecsülhető információkhoz juthatunk akár csak a nagyobb értékcsoporthoz tartozásának kimutatásával. Így pl. azzal, hogy az 1946-ban publikált elbeszélésekben a vitális értékek domináltak, az ötvenes évek elején a világnézeti és az erkölcsi, a hatvanas évek elején az erkölcsi és a személyiségértékek, a hetvenes évek novelláiban az életmód értékei, illetve a fiatalabb szerzőknél a politikai értékek.

Ahhoz, hogy ezeket az összefüggéseket ki lehessen mutatni, számba kellett venni a lehetséges érték-típusokat, értékdimenziókat, értékosztályokat, ezek legfontosabb összefüggéseit és valamennyit megfelelően definiálni és előfordulásukat próbaelemzésekkel ellenőrizni. Így alakult ki azután az a lista, amely kilenc értékcsoporthoz tartozik: a vitális, a személyiség-, az erkölcsi, a politikai, a világnézeti, az életmód-, a gazdasági /javakhoz fűződő/, az ismeret- és az esztétikai értékeket. Ugy tűnik, valamennyi megjelenő érték a csoportok egyikébe vagy másikába besorolható.

Természetesen számos probléma merül fel a jelentéstani megközelítéssel kapcsolatban. Pl. mennyire tárgyyszerű, mennyire megbízható a művészi szövegek esetében az értékelemző technika? Valóban A kiválasztott értékrendszerét mutatja ki az elemző? Bonyhai intenciója szerint az értékfogalmak általa adott katalógusa teljes mértékben a szövegen alapul. Ezt azonban nem könnyű belátni. Az elemzés éppen abból indul ki, hogy

az értékek nem-közvetlenül olvashatók ki a cselekmény folyamataiból, de akkor a megjelölt értékek eleve értelmezett értékek.

Hasonló gondok jelentkeztek még a mi nem-esztétikai szempontú vizsgálatainkban is. Ajól bevált tartalomelemző technikák alkalmatlannak bizonyulnak a művészi szövegek esetében, mivel ezek bővelkednek konnotatív mellékjelentésben. Sokszor még a legegyszerűbbnek látszó kategóriák leolvasása is előzetes értelmezést igényel. Így pl. a "tűzoltókészülék-ellenőr" Császár István elbeszéléseiben nem fizikai munkakört jelöl, hanem értelmiségi inkognitó. Napjaink prózájában nem ritka, hogy a foglalkozás voltaképpen ürrűg: az állandóan úton lévő hobo életforma talál rá így a tűzoltókészülék-ellenőr munkára vagy a társadalomba mindenáron beilleszkedni akaró fiatal a pincér munkára /Esterházy Péter elbeszéléseiben/.

Még nagyobb nehézséget jelent az irodalmi toposzok, mítoszok, idézetek értéktartalmának értelmezése és minősítése. A szövegekben igen gyakori a nyilvánvaló vagy éppen rejtett rájátszás a régi mítoszokra vagy akár a kortárs művekre, s ezek az utalások esetleg fontosnak bizonyulnak az elbeszélés értékszerkezte szempontjából.

Czakó Gábor Tragédia című írásában a bibliai történetre nyílt utalás történik: már a cím is ezt jelöli, még inkább a két főszereplő neve /Ádám úr, a főnök és beosztottja, Éva/, amely nyilvánvalóan jelképes értelmű, de a cselekmény is kisserű-groteszk módon követi a bibliai példát.

Mészöly Miklós Térkép, repedésekkel című novellájában már sokkal bonyolultabb a helyzet: hol egy - a szövegkörnyezetben szokatlanul ható - mondat /"N... kormányzóságból, az egyik augusztusi reggelen könnyű, féderes kocsi fordul be a falu főutájára, fehér porköpenyes utasával."/ idézésével utal Gogol Holt lelkek című regényére, hol pedig egy - az elbeszélés világában ismeretlen - emberi magatartás /a feltétlen szolidaritás/ földrajzi lokalizálásával /Bolivia/ utal "Che" Guevara Boliviai naplójára.

Az irodalmi rájátszások túlmutatnak a szöveg közvetlen téren, a megjelenő világot valami rajta kívül eső kultúrális értékrendhez viszonyíjták. Felismerésük és értelmezésük elengedhetetlen.

Czakó írásában a bibliai utalás emeli példázatszerűvé a köznapi történetet, s ugyanakkor kisszerűségét is a mitoszhoz való viszonyítás érzékelteti. Kifejeződik ebben az elbeszélő kétértelmű magatartása is saját történetével szemben: állandóan megemeli, majd lefokozza az elbeszélte események és alakok jelentőségét.

Talán még fontosabb a rájátszások funkciójának értelmezése Mészöly novellájában, mivel a motívumok és ezek értékösszefüggései kevésbé nyilvánvalóak. Alaposabb elemzés szükséges ahhoz, hogy kimutassuk a megjelenő helyszínek értékeinek egységes rendszerbe való szerveződését. Itt csak néhány lényeges értékvonatkozást emelnék ki.

A novella az elbeszélő esti és éjszakai élményeit tartalmazza /a történet este fél tizenegy körül kezdődik és hajnali háromkor fejeződik be/. A cselekmény lineáris: az elbeszélő, aki tehát főszereplője történetének, hazafelé tart. Először vonaton találkozunk vele, fárasztó utazás végén; a vonat inkább áll, mint megy, a nyílt pályán vesztegel. Végül az elbeszélő rászánja magát, hogy gyalog vágjon neki a hazafelé vezető útnak. A novella utolsó része már otthon, a faluban játszódik. A cselekmény folyamatát ismételten megszakítják az elbeszélő fantáziajátékai és meditációi, újra és újra más megvilágításba helyezve a megjelenő környezetet. Az elbeszélőn kívül a vonat néhány utasa és a falú néhány lakosa szereplője még a novellának.

Az elbeszélő merőben másképp viselkedik a vonaton, mint otthon. Igyekszik megismerni alkalmi utitársaival, problémákra ráhangolódni, még a nyelvezetüket is megpróbálja átvenni. A faluban /ahol másfél éve lakik/ mereven elzárkózik a

többiekől, kívülállóként szemléli az egész falut. Az elbeszélő szempontjából nyilván fontos különbség, hogy a falusiakat már ismeri, minden emberi gyarlóságukról tud /így azután már csak a gyarlóságuk jelenik meg közvetlenül - szinte karikatúrászerűen - számára/, míg a vonat utasai ismeretlenek, ezért még feltételezhető róluk, hogy érdekesek.

A kapcsolatteremtés azonban egyik esetben sem sikerül: az alkalmi utitársak éppúgy elhárítják az elbeszélő közeledését, ahogy ő a falubeliekét. Nincs különbség a két helyszín életminőségében sem: a faluban uralkodó értéknek, a változatlanságnak a vonaton uralkodó érték, a tehetetlenség oly mértékben megfelel, hogy a két helyszínt az értékek szempontjából akár azonosnak tekinthetjük.

Az elbeszélő környezetét három másik színhely ellenpontosza: 1. N... kormányzóság, a 19. századi Oroszország művészileg megjelenített és elidegenített világa, amely talán nincs is annyira távol a novellában leírt falú világától /a kettő egyébként az elbeszélében ismételten egymásba montirozódik/; 2. Svédország, ahol a flú lelkesének fia él, és ahol a lelkes - ha meglátogatja fiát - "haladó protestáns" módjára, megértően és türelmesen viselkedik, azaz merőben másképp, mint otthon, a faluban; 3. az elképzelt Bolivia, Che Guevara magányos forradalmának földje, ahol egy teljesen új világért folyik /folyt/ a harc és a szabadságért meg lehet halni.

A bolíviai terep a novella egyetlen pozitívnak értékelhető színhelye, még akkor is, ha magában hordja az elbukás tragikumát. Az összes többi színhely kisszerű /még Svédország is, mivel itt a szabadosság helyettesíti a szabadságot/. Az emberek mindenütt kényszerpályán mozognak és képtelenek léthelyzetük tudatosítására. Mintegy belé vannak vetve helyzeteikbe: a "világba". Kölcsönös ellenőrzésük /pl. a falú közszemlére tett magánélete/ kizárólag a megszokottat, a változatlant engedi érvényesülni.

Am ha nem tisztázzuk az irodalmi utalások és a helyszínek értékeinek összefüggését, akkor - a szöveg manifeszt, felszíni szintjén maradva - az elemzés a bolíviai epizódot akár a novela legkomorabb részeként értelmezheti, amelyben a sivár táj, a pusztulás, a halál uralkodik!

Művészi szövegek esetében tehát az értékkódolás nem lehetséges és nem elégséges. Még a szociológiai érdeklődésű vizsgálatban sem kerülhető meg a modális tényezők vizsgálata, a jelentéstani megközelítést célszerű kiegészíteni az esztétikaival. A felmerülő értelmezési nehézségeket talán kellőképpen jelzi, hogy az irónikus vagy a szatirikus ábrázolás visszájára fordítja a szó eredeti jelentését és értékét, a groteszk vagy a humoros megjelenítés pedig többnyire eldöntetatlenné teszi.

Legalább három elemzési szintet kell megkülönböztetni. Az első tehát a megjelenő értékek szintje. Itt is vizsgálunk, vizsgálhatunk esztétikai értéket, de csak mint az egyik értékfajtát a többi érték között. Az elemzés ekkor nem esztétikai, hanem jelentéstani.

A harmadik szint a megjelenítés értékének szintje. Ez nyilvánvalóan esztétikai szempontú megközelítést igényel, mivel a megjelenítés értéke voltaképpen a műalkotás esztétikai értéke. Ebből a szempontból mellékes, hogy az esztétikai értéket külön fogalommal /mint pl. a "szépség"/ jelöljük-e.

A két elemzési szint között van egy közbülső, a második, amely egyszerre vonatkoztatható a megjelenő értékekre és a megjelenítés értékére. Ez a modális értékek szintje. Itt már nem egyszerűen a megjelenő értékfogalmak asszociációs kisugárzása a fontos, hanem az értékes és értéktelen érvényesülésének művészi érzékeltetése, elsősorban a modális-atmoszferikus tényezők segítségével.

Az Előszó példáján láthattuk: leírásuk és meghatározásuk épp olyan konkrétan elvégezhető, mint az értékfogalmaké a jelentéstani megközelítés segítségével.

Ebben az esetben az értékelméleti megalapozás mást fog jelenteni, mint a megjelenő értékek számbavételekor. Az értékek osztályozása és rendszerezése nem annyira a nyelv értékvonatkozásai, mint inkább a nyelvet használó értékelő mechanizmusa alapján történik.

Az értékelméleti nézőpont jelentős felismerése, hogy az értékelő mechanizmus működése-működtetése nem lehetséges egy általános értékszerkezet feltételezése nélkül. Az értékelés - mind egyéni, mind kollektív szinten - a különböző érték-helyzeteket analóg módon "építi fel". Az értékérzés minden bizonytalansága mellett is érzékelünk bizonyos összefüggéseket egyes értékek, értékosztályok között, amelyek meghatározzák az értékek pozícióját egymáshoz képest. Az összefüggések sokszor szilárdabbnak mutatkoznak, mint maguk az értékek /pl. a fenséges és a komikus egymást kizáró hatása akkor is fennáll, ha az egyik vagy a másik mibenlétét illetően bizonytalanok vagyunk/.

Az összefüggéseket biztosító általános értékszerkezet természetesen igen dinamikus: összetevőinek helyzete állandóan változik, de minden esetben valamely adott /tipizálható/ alakzatot alkot. A különös értékszerkezetek voltaképp az általános módsoulásaiként foghatók fel. Az esztétikai minőségek esetében ez azt jelenti, hogy az egyes minőségek /a tragikum, a komikum, a fenséges és a többi/ nem egymástól merőben eltérő értékek, hanem egy általánosabb értékszerkezet nagy gyakorisággal érvényesülő alakzatai. Ez az összefüggés magyarázza egymásba való átmenetük lehetőségét éppúgy, mint az újabb minőségek /mint pl. az ironia vagy a groteszk/ kiemelkedését a meglevőkhöz képest.

Ez az értékelési mechanizmus nemcsak a művészi alkotások befogadásában érvényesül. Távol áll tőlem Nietzsche eljárása, aki a köznapitragikumot lényegében a művészi tragikumból származtatta. A tragikus vagy a komikus helyzet nem feltétlenül a művészet találmánya. Inkább arról van szó, hogy a műal-

kötés a közönségesen is tapasztalható jellegzetes értékhelyzeteket felhasználja sajátos céljai érdekében. Akár csak a nyelvet. Az általános értékszerkezet, mely valamennyi értékelő gesztusunknak, egész gesztus-készletünknek keretet ad, csakis általános és formális lehet. Akár csak a nyelvi rendszer.

Ehhez a gondolatmenethez hasonlót találunk Bonyhai Gábor Értéknyelv című tanulmányában, s ez már csak azért is érdekes, mert Bonyhai jelelméleti szempontból vizsgálja az értékelés mechanizmusát.

Az értékviszonyt éppúgy három tagúnak tekinti, mint ahogy a jelviszonyt szokás: a jelölő /kifejezés/ - jelentés - jelölt /tárgy/ hármásának itt az értékkifejezés - értékérzés - érték-tárgy hármasa felel meg. Bonyhai feltételezi, hogy az értékviszony nem a nyelvi rendszer összetevője, hanem azzal homomorf önálló rendszer: értéknyelv. Ha ez a hipotézis igaz, az értéknyelv a közönséges nyelvvel analóg felépítést mutat s alkalmazhatók rá a modern nyelvelméleti leírások.

Igy azután bevezethető egy sor nyelvelméleti kategória: az értékkompetencia /az értékelő képesség, az értékek iránti érzékenység/, az értékperformancia /a megvalósuló, aktuális értékelő viselkedés/ és a számunkra most legfontosabb értékinterpretáció, amely végső soron az értékek általános és formális rendszerét jelenti.

Arról van szó, hogy ha pl. a meleget kellemesnek s ebben az értelemben értékesnek érezzük, értékérzésünk tárgyi megfelelője nem a meleg, hanem a meleg értéke, a kellemesség, illetve ez utóbbinak minősége. A kellemesség nem a tárgyban rejlik, mivel csak az interpretátor, az ember számára kellemes. Ugyanakkor külső az értékérzéshez képest, mivel annak tárgya /még hozzá maradandó - újra és újra megismétlődő - tárgya/. Következésképp kell lennie egy, az értékek érvényességét kijelölő rendszernek, amely objektív, de nem az értékelés tárgyának sajátása. Ezt a rendszert nevezi Bonyhai értékin-terpretációnak.

Esztétikai ítéleteinknek is megvan a maguk értékinterpretációja, amely végső soron lehetővé teszi az összefüggést a különös értékhelyzetek, értékszerkezetek között.

Visszatérve az esztétikai minőségek, a modális értékek témaköréhez, kiindulópontunk itt is egy általános és formális értékrendszer feltételezése. A különös értékszerkezetek is, melyeket az általános módosulásaiként fogunk fel, formálisak abban az értelemben, hogy igen sokféle szemléleti konkretizálást engednek meg. De nem formálisak abban az értelemben, hogy a legalapvetőbb emberi viszonylatokra épülnek és mindegyiknek meghatározott jelentésbeli univerzuma van.

Pl. a "tragikum" leírható úgy, mint értékvesztés, a "komikum" pedig úgy, mint értékhiány, illetve értéktévesztés. E leírásban csupán tapasztalatainkat összegezzük, miszerint a tragikum forrása mindig valamely érték megsemmisülése vagy megvalósíthatatlansága; a komikumé pedig az, hogy az érték megtévesztő módon jelenik meg /általában az értéktelen tüneti fel magát értékesnek/.

Mindkét esetben zavar támad az érték érvényesülésében, méghozzá egy olyan nézőpontból, amely azonosítani képes az értéket, világosan megkülönbözteti az értéket az értéktelentől. Az egyszerű értékszerkezetek mindenkor feltételezik az értékevidenciát, illetve az értékkonstanciát /az azonosíthatóságot és állandóságot/. Az értéktévesztés csakis akkor komikus hatású, ha - a befogadó szemszögéből - nem fér kétség ahhoz, hogy mi értékes és mi nem.

Az összetett értékszerkezetek éppen az értékevidenciát, illetve értékkonstanciát nélkülözik. A "tragikomikum" átmeneti jelenség: már egymásra vonatkoztatja az értékvesztést és az értékhiányt, pontosabban összekapcsolja e kétféle értékhelyzetet, de még fenntartva az értékelés egyértelműségét. Az "írónikus" szerkezetben már az utóbbi is eltűnik: egyszerre állítja és tagadja az érték jelenlétét, míg a "groteszk"

az egymással összeférhetetlen értékest és értéktelent mutatja szorosan összetartozónak.

Valamennyi esztétikai minőség meghatározható hasonló módon, egyszerű vagy összetett értékszerkezetként. A különféle minőségek közötti összefüggés pedig az általános értékszerkezeten alapul. Értékelő mechanizmusunk nemcsak "beállítódik" arra, hogy bizonyos értékhelyzeteket tragikusként vagy komikusként azonosítsunk, hanem létrehív egy olyan általános értékszerkezetet, amibe az értékvesztés és az értékhiány élménye egyaránt beépíthető.

Más kérdés, hogy ezt az általános értékszerkezetet egyelőre nem ismerjük behatóan /Bonyhai koncepciójában is talán az értékinterpretáns a legkevésbé kidolgozott fogalom/. Feltehetően konvenciók működtetik és szabályozzák értékelő mechanizmusunkat elsősorban, s még a - formális jellege miatt leginkább stabil - általános értékszerkezet is állandó átalakulásban van.

Nem említettem eddig két alapvető értékfogalmat, melynek értelmezése több gonddal jár: a "szépség"-ről és a "fenség"-ről van szó. Láthattuk, a korábban vizsgált értékhelyzetek kivétel nélkül zavart jeleztek az érték érvényesülésében. Velük szemben a szépség is, a fenség is olyan helyzetet jelöl, melyben az érték feltétlenül érvényesül. Ez a közös vonás lehetett az alapja a két minőség azonosításának, illetve egymással való keverésének. Sőt éppen ez a két fogalom az, mellyel az esztétikai értéket is jelölték. Nyilván azért, mert az esztétikai hatású értékevénysülést magának az esztétikai értéknek érvényesülésével azonosították.

Elnevezésekről nem érdemes vitatkozni. Miért ne jelölhetnénk az esztétikai értéket a "szép" fogalmával? De ebben az esetben határozottan különbséget kell tenni a "szép" két eltérő denotátuma között: egyfelől az esztétikai értéket, másfelől az egyik esztétikai minőséget jelöli.

A "szépség" és a "fenség" közös vonása tehát, hogy olyan értékhelyzetet jeleznek, melyben az érték feltétlenül érvényesül. Jelentős azonban a különbség is közöttük: a fenség szokatlan nagyságú és /vagy/ intenzitású érték, míg a szépség arányos nagyságú és /vagy/ intenzitású érték érvényesülését feltételezi. Természetesen igen változó lehet a megítélés mértéke arról, hogy mi arányos és mi nem. De változatlan az értékérzés és az értékitélet alapja: a nagyság rendkívülisége vagy arányossága.

Az itt adott definíció is jelzi, hogy miért annyira kétértékű, ambivalens hatású a "fenség". A rendkívüli érték-nagyság ugyanis nemcsak vonzó, hanem félelmetes hatású is lehet.

Egyértelműen pozitív értékhelyzetet egyedül a "szépség" fogalma jelöl. Más kérdés, hogy az ilyen értékviszonyt egy-egy kor milyen mértékben képes elfogadni. Pl. napjainkban vajon nem éppúgy korlátozza s egyúttal hitelesíti a szépséget a tragikummal való társítása, mint a klasszikus tragédiákban a fenséget?

Tisztelt Hallgatóság!

Az elmondottakkal talán sikerült érzékeltetnem, hogy szépirodalmi művek esetében milyen lehetőségei vannak az értékvizsgálatnak, hogyan jár el az értékek különböző típusai és szintjei értelmezésében, milyen terminológiára támaszkodhat s egy-két elméleti nehézségét is jelezni próbáltam.

De nem esett szó arról, hogy az értékvizsgálat milyen helyet foglal el az irodalomértelmezésben, a megközelítés más szempontjai mellett.

E kérdésben is különböző álláspontok lehetségesek. Még olyan szélsőséges felfogás is, mely az értékproblémát mint tudományosan nem vizsgálhatót kizárja az elemzésből. Ebben az esetben az értelmezés lényegében a leírásra korlátozódik.

Említésre méltó tény, hogy nálunk a fenomenológiai és strukturalista eljárásokkal való ismerkedés, illetve az ezzel összefüggő egzaktaság-igény egyáltalán nem zárta ki az értékszempont figyelembe vételét. A hatvanas évek végére dolgozta ki Hankiss Elemér az un. négy szintes elemzésmodelljét. Ugy gondolta, hogy a műalkotás négy szintjét kell az értelmezőnek feldolgoznia: 1. a nyelvi összefüggések, 2. a valóságmozzanatok és jelentések, 3. az értékmozzanatok és végül 4. a kompozíció összefüggések szintjét.

Utólag visszatekintve teljesen érthetetlen, hogy miért hozták fel akkoriban kifogásként az új műelemző eljárásokkal, mindenekelőtt éppen Hankiss módszertani javaslataival szemben, hogy lemondanak az értékelésről. Hankiss kezdettől fogva - az ellentétes hatásimpulzusok és élménysíkok bemutatásával - voltaképp az értékvonatkozások nyelvi-retorikai és befogadáslélektani vizsgálatára /is/ vállalkozott, elemzésmodelljének kialakítása után pedig végképp nyilvánvalóvá válhatott, hogy az említett fogyatékos-sággal nem vádolható.

Sőt éppen az kifogásolható e felfogásban, hogy túl me-reven különíti el az értékmozzanatok szintjét a többitől, holott ez csak a többivel együtt érvényesülhet. Figyeljük meg ezt a következő példán:

"Piros levéltől vérző venyigék.

A sárga csöndbe lázas vallomások.

Szavak. Kiáltó, lángoló igék."

Kosztolányi Dezső Októberi táj című versét elemezve, különböző szempontok alapján csoportosítja Hankiss a szavakat. Az egyik ilyen szempont, hogy erős érzelmi telítettséggel rendelkeznek vagy érzelmileg közömbös, "hűvös" szavak. A csoportosítás a Kosztolányi-vers fontos sajátosságát, a két típus ritmikus váltakozását tárja fel.

Hankiss azonban teljesen indokolatlanul e vizsgálati szempontot a valóságmozzanatok szintjére helyezi, jóllehet az érzelmi telítettség és közömbösség szerinti megoszlás inkább az értékhangsúlyok helyzetét jelzi. A kétféle típus ritmikus váltakozása a szövegben együttal értékek mozgása-váltakozása is.

Felvetődik a kérdés: az érték-, sőt a valóságmozzanatok is, mennyire függetleníthetők a nyelvi összefüggésektől? Vég-ső soron valóságképünk, értéktudatunk éppúgy elválaszthatatlan nyelvünk-től, mint a jelentett a jelentőtől. A romantikus nyelv-szemlélet óta a nemzeti nyelvet öntörvényű és lefordíthatatlan, a nyelvet használó közösség tudatát, sőt világképét meghatáro-zó jelrendszernek szokás tekinteni.

Pl. minek alapján állapíthatjuk meg a Kosztolányi-versben szereplő "igék" kifejezésről, hogy értékközömbös, vagy éppen ellenkezőleg, értéktelített? Nyilván a jelentés lesz a kiindulópont, a jelentés pedig kizárólag az adott nyelvrendszeren belül értelmezhető. Természetesen a probléma sokkal összetettebb, hiszen nemcsak a nyelvi konvenciók szerepével kell számot vetni.

Az "igék" esetében először azt kell eldönteni, hogy melyik szótári jelentése a helyes. A vers kontextusa ezt pontosan ki-jelöli és így értéktelítettnek minősíthető. Hacsak a minősítő /pl. az olvasó/ értékrendjében Isten szava nem valami közömbös dolog. Az olvasók értékrendjét pedig a legkülönbözőbb termé-szetű konvenciók szabályozzák.

A jelentés- és értékértelmezés kompetenciájával kapcsola-tos nehézségeket próbálom meg érzékeltetni a következő példa, Esterházy Péter Termelési regény/kissregény/ című művének egy részlete segítségével.

"Nem találunk szavakat. Meg vagyunk kövülve. Ijedten pis-lantunk: ennyire ki lennénk szolgáltatva kényünknek-kezdünk-nek? A levegő kevés, pedig van. Gyomrunk remeg a fölindultság-tól; ettől úgy érezzük: nadrágunk bő. Már-már a szij/öv/ után

nyúltunk. Zakónk szélét megemelve kezünket a zsebünkbe mélyesztjük, matatunk. Lábjáighegyre állunk, majd a sarkunkra ejtjük magunkat. Fejünk megrebben; a matatás fölvesz minden található ütemet: hintázásunkat, a fejét, a szívét. Mi már eztán bármit gondolhatunk? Ennyire ki lennének szolgáltatva a viszonyainknak?"

Az idézett szöveg alapvetően ironikus hatását a maga összetettségében csak akkor fogjuk fel igazán, ha valamennyi lehetséges, a szöveg által feltételezett kontextusnak, illetve konvenciónak tudatában vagyunk vagy legalább valamilyen szinten sejtjük, érzékeljük.

Az első támpontot - ha tetszik, értelmezési "utasítást" - a mű címe adja: Termelési regény /kissregény/, azaz műfaji utalás történik, amelynek valóságos jelentését csak a szöveg egészének ismeretében értjük meg. Sőt ismerni kell a "termelési regény" fogalmát is - egy olyan műfajról van szó, melyet az ötvenes években műveltek előszeretettel nálunk -, s külön értelmezést igényel a "kissregény" megjelölés is, különös tekintettel arra, hogy a szó itt /meglehetősen szokatlan módon/ három "s"-sel van írva. A rendhagyó írásmód is eleve jelzi: a szöveget nem szabad túlságosan komolyan olvasni. Voltaképpen műfaj-paródiáról van szó: egy meghatározott irodalmi hagyományt idéz fel úgy, hogy saját céljainak megfelelően szándékoltan eltorzítja.

Az ironikus hatáskeltés másik alapvető eszköze a beszédhelyzet, az, hogy ki mondja ezt a monológot. A megnyilatkozás alanya egy vezérigazgató, aki többes szám első személyben beszél. Miért használ többes számot? Erre "oka" van /már amennyiben ez elfogadható ok/, - a fejezetcimből megtudjuk, hogy - a vezérigazgató "hármasker", ennek megfelelően Szervácpongrác-bonifác névre hallgat és így érthető, hogy többes számmal él. A szituáció persze abszurd, de jól tudjuk - s itt ismét ironikus fogásról van szó -, hogy a vezérigazgatók, még ha nem is hármaskerek, bizony nagy gyakorisággal alkalmazzák a többes

számot. Míg a műfaj-választás csak közvetve, a beszédhelyzet közvetlenül politikai kontextusra utal.

A szöveg stiláris-retorikus szinten is elidegeníti a megnyilatkozás alanyát. Már az első mondat logikai önellentmondás: "Nem találunk szavakat" - olvassuk, holott talál, hiszen folytatódik tovább a monológ. A különféle nyelvi képtelenségek /mint a szokatlan szókapcsolat - "fejünk megrebben" - vagy kötőszó-használat - "a levegő kevés, pedig van"/ azt a benyomást keltik, hogy az elbeszélőt nagyfokú önkényesség jellemzi. Így azonban szinte fenyegetővé válik a szöveg elején és végén felbukkanó azonosítás /zeugma/: azt sugallja, hogy "viszonyaink", melyeknek esetleg ki vagyunk szolgáltatva, végső soron azonosíthatók a vezérigazgató kényével-kedvével. A könyvet tovább olvasva meggyőződhetünk arról, hogy a benne szereplő vállalat "viszonyai" valóban teljesen anarchikus s ugyanakkor tekintélyelvű szokásnormáknak vannak alávetve.

Lehetne még folytatni az irónikus hatáskeltés eszközeit a szövegben, de talán az elmondottak is elegendőnek bizonyulnak ahhoz, hogy a nyelvi összefüggéseknek - a szavak és szókapcsolatok hangulatának, a nyelvhasználat sajátos módjának - jelentőségét alapvetőnek lássuk a jelentés- és értékértelmezés szempontjából. Valamennyi irodalmi, politikai, erkölcsi és egyéb értékszemlélet is csak ezen keresztül érvényesül, illetve érvényesíthető.

Van olyan álláspont, mely szerint egy műalkotás értékrend-szerét csak akkor tudjuk jellemezni igazán, ha valamennyi összetevőjét értelmeztük. Szegedy-Maszák Mihály egyenesen kétségre vonja, hogy az értékvizsgálat a többi szemponttól elkülöníthető, önálló módon elvégezhető lenne. Prózaí műveket értelmezve Szegedy-Maszák mintegy hierarchikus szisztémát alkalmaz az elemzés során: fokozatosan igyekszik kibontani a műalkotás retorikai-stilisztikai, tér-időbeli és kommunikációs sajátosságait, hogy azután - mintegy ezekre alapozva - határozza meg az értékszemléletet, a művészi világképet.

Természetesen az értékvonatkozások teljes feltárása nem-csak gyakorlatilag megoldhatatlan, hanem elvileg is értelmetlen célkitűzés lenne. Ha egy műalkotás értéklehetőségei kimeríthetők, a mű történeti pályafutása befejeződik. Az értékvizsgálat érvényességi körét is behatárolja az értelmező szakmai és ideológiai kompetenciája, és nem utolsó sorban a szűkebb-tágabb társadalmi kontextus.

Éppen ezért szükséges kijelölni a vállalt - és célkitűzéstől függően változó - kompetencia-határokat az értékek kutatásában s e határokon belül teljesíteni a lehető legnagyobb megbízhatóság követelményét.

Tisztelt Hallgatóság!

Előadásom végére érve még egyszer szeretném hangsúlyozni az értékvizsgálatok fontosságát az irodalomértelmezésben. A szépirodalom nagymértékben kihasználja a nyelvből /vagy akár úgy is fogalmazhatunk: a valóságban/ rejlő lehetőségeket az értékvonatkozások kiemelése érdekében. Talán éppen az értékek, értékkapcsolatok újszerű és fokozott érzékeltetésében kell látnunk a művészet rendkívüli hatásának alapját.

De nem kevésbé fontos, hogy vizsgálatainkban körültekintően, tisztázott elméleti álláspont alapján járjunk el s e téren valóban éljünk, de vissza ne éljünk lehetőségeinkkel.

A NYELV KULTÚRAKÖZVETÍTŐ ÉS ÉRTÉKMEGŐRZŐ SZEREPE

Nyári egyetemünk idei témája: "érték és kultúra". S mivel saját témám tárgyalásakor a rövidke kurzusnak túl vagyunk a félidején, bátorkodom mind az "érték", mind a "kultúra" fogalmát ismertnek és körüljárttnak venni; ami felment az alól, hogy definíciót kelljen adnom róluk. Némi magyarázatot igényel azonban talán maga a téma: hogy a kultúra és az érték vizsgálati körében miért kapott helyet a nyelv is. Mert azt már megértette - vagy legalábbis tudomásul vette - a hazai közvélemény, hogy amikor közéletiségről vagy politikai tömegmunkáról van szó, akkor néhány sor - nagyobb terjedelmű áttekintésekben akár egy egész bekezdés - kijár a nyelvhasználat kérdéseinek is. De hogy ez kiterjedjen a "kultúra", sőt ezen keresztül az "érték" fogalmáig, az korántsem magától értetődő mindenki számára.

1./ Induljunk akkor a "kályhától": az emberré fejlődéstől! Biológiai tekintetben az élővilág ma is két fő tartományra oszlik: valami vagy növény, vagy állat. Alsó szinten, az egyesítjük birodalmában, a szétválás talán nem minden típusban tökéletesen, nem mindig kétségtelen; de a fejlettebb és felépítésükben differenciáltabb régiókban a kétfelé különülés egyre markánsabb. Ám vitathatatlan, hogy ennek a szétfejlődésnek a legmagasabb fokán sem alakult ki - ismétlem: biológiai tekintetben - semmiféle "harmadik rend"; ami tehát biológiai alkatát illeti, az ember kétségtelenül és egyértelműen az állatvilághoz sorolódik.

Mégsem tévednek azok, akik mai jellege alapján kiemelik az embert az állatvilágból, s fölébe helyezik. Főleg akkor, ha ezzel nem származását kívánják tagadni, hanem továbbfejlődését elismerni. Mert az a lépés, amelyet az ember a többi állathoz képest megtett, valóban minőségi eltávolodást eredményezett. Csakhogy nem biológiailag, hanem mentálisan. A nővényhez képest az állati világban újként jelentkezik az érzékelés mellett az akarás; az embernél e kettőhöz csatlakozik a harmadik, mégpedig a legmagasabb rendű tevékenység: a gondolkodás.

Már az érzékelés is kapcsolatforma a külvilággal: a felőle érkező ingerek feldolgozása. Hogy ezek az ingerek hogyan hatnak az egyedre, az fejlettségének dolga. S még inkább fejlettség - elsősorban fajfejllettség - kérdése, hogy az egyed tud-e /vagy legalább próbál-e/ visszahatni az inger forrására. Ez az utóbbi már nem passzív reagálás a külső behatásra, hanem aktív; és minél fejlettebb fajhoz tartozik az élőlény, annál több a variációs lehetősége. Gondoljunk csak az érintés kiválasztotta visszahatásra! A csalán leveléből ez mechanikusan és automatikusan a méreg kibocsátását váltja ki; a darázs részéről már valamiféle "megítélés" kérdése, hogy az érintést támadásnak fogja-e fel, s ennek megfelelően szúr vagy nem szúr; a domesztikált kutya pedig az érintés helyzetének és fajtáinak mérlegelése alapján a reagálásformáknak széles készletéből válogathat.

De ha a reagálásformák készlete bővült is, a válogatás lehetősége a stereotípiákon belül marad. S bár a magasabbrendű állatfajoknál az érzékelés - az érzékszervek differenciálódása révén - egyre inkább analitikussá válik, a reagálás mégis globális, és a külvilággal való kapcsolatba lépés az "itt és most" jegyében zajlik minden alkalommal, még ha ismétlődnek is a formái. - Ami pedig a "partnerre" való ráhatást illeti: a hívás meg az üzés is inkább "onkifejezés" még, semmint "közlemény"; azaz kommunikatív értékűvé inkább a hatása teszi, mintsem a szándék vagy a forma. Sőt, valójában a

"partner" nem is válik ki élesen a "külvilág"-ból, annak része marad; azaz nem "másik szubjektum" az észlelő és megnyilatkozó egyeddel szemben, hanem csak része az osztatlan "nem én"-nek.

Ezt az osztatlan "nem én"-t az észlelő "én" a reá közvetlenül gyakorolt ingerek, stimulusok alapján észleli, minősíti, s ennek megfelelően reagál rá. Az érintkezésnek "itt és most" jellege a szituációhoz kötöttséget jelent elsősorban: a számára kellemes ingerhez már az egysejtű is közelíteni igyekszik, a számára kellemetlentől pedig távolodni; s lényegében ugyanezt teszi a legfejlettebb is, amikor keresi táplálékát vagy oltalmát, illetőleg elkerülni vagy elhárítani próbálja ellenségét. S még abban is hasonlít a magatartásuk egymására, hogy ami nem "itt és most" van, vagyis kívül esik a látókörön, a közvetlen érzékelhetőség szféráján, az számukra mint "ott és akkor" nincs; azaz nem létezik, mint magatartásukat befolyásoló tényező.

Röviden szólva: az élőlény a fejlettségnek ember alatti szintjén hat ugyan a környezetére, de nem tudatosan alakítja; sőt a hozzá való alkalmazkodásban is csak az ösztönei vezérlik, távol a tapasztalatok diktálta belátástól. Az élőlények közül egyedül az ember az, amely felül tudott emelkedni az "itt és most" kötöttségein, kiszabadult a szituáció rabságából, látókörét ki tudta terjeszteni az "ott és akkor" szférájára; mégpedig nemcsak térben távolabbra, hanem időben is, visszafelé és előre egyaránt. S mindezek jóvoltából még az "itt és most" keretében is másképp mozog, mint a többiek, minthogy érzékelése meg érzék- és akaratnyilvánítása közé új réteg ékelődött: a külvilágot leképező és elemző - s ezért emlékezésre és tervezésre is módot adó - gondolkodásé.

Az emberi agy az egyetlen, amely elemezni tudja a valóságot, mégpedig elemeire és viszonyaikra bontott szerkezetében. S mivel a külvilágot analizálni képes, azaz gondolatban szétbontani, e tevékenységforma megfordításával, ennek ellen-

tettjeként, rekonstruálni is tudja annak szerkezetét és folyamatait. S ettől már csak egy lépés az, hogy a leképezés elképzelésbe csapjon át; vagyis hogy az emberi agy a megismert és rekonstruált szerkezeti formák és folyamatok mintájára konstruálni tudjon olyat, ami a valóságban nem úgy van, de lehetne úgy, vagy esetleg nincsen, de létezhetne; hogy előre felvázoljon olyat, ami még nem valósult meg, de - épp erre az elképzelésre /így is mondhatnánk: előreleképezésre/ támaszkodva - megvalósítható. - S itt már nagyon közel jutottunk ahhoz, ami a nyári kurzusunknak központi hőse: az érték és a kultúra fogalmához.

2./ De fontos felmérnünk: minek is köszönheti az emberi agy ezt a képességét! Kömnyü a hívónek: ő ezt isteni adománynak tartja, a hatodik nap csodájának; így nem kell értenie. Ám ez a feltevés az emberre nézve mélységesen megalázó; hiszen értémtől független ajándéknak könyveli el azt, ami pedig valójában saját vívmánya, keservesen elért eredménye. - Ha felteszszük a kérdést: hogyan is kezdődhetett, e kérdésben a"-hetett" a legfontosabb elem. A múlt idő kettős -t-je a hajdani, ködbe vesző korokra utal benne; a -het képző pedig arra, hogy amit erről mondhatunk, az túlnyomórészt bizonyíthatatlan. Csakhogy amit bizonyítani nem tudunk, azt azért valószínűsíteni még sikerülhet!

Hogyan is csinálja a kötéltańcos? Keres két szilárd pontot, s azok közt feszíti ki kötelét a - különben áthidalhatatlan - szakadék fölött. A fontos csak az, hogy ne akarjon túl nagyokat lépni; s hogy az egyes mozaikutak mindig az előzőek sorát folytassák, egyben a következőket készítve elő. S vigyáznia kell persze, hogy a kötélen haladjon, ne veszítse el közben az egyensúlyát. - De bizhatunk, a másik oldalon, a dialektika törvényeiben is. Ha a dialektikát úgy tekintjük, mint a feltáró gondolkodásnak olyan szabályhálózatát, amely épp azért feltáró, mert a valóság mozgásának és szerkezetének tükröződéseként került a gondolkodásba, akkor az alapvetően egyoldalúnak tűnő viszony valóság és gondolkodás között erre az

esetre nézve visszafordítható; azaz feltehetjük, hogy amit az emberi agy itt folyamatként konstruál, valójában csak rekonstrukciója a lezajlottaknak. Egy a lényeg: e gondolatbeli lépéseink úgy kövessék egymást, hogy a feltételezett következő fázisba ne kívülről kerüljön bele új elem, hanem - ha csak csirájában is - ott rejtőzködjék az előző állapotban, természetesen gyökerező belső ellentmondásaként, s úgy fejlődjék azután a továbbiakban az ellentét egyik tagjává.

Nos: mi szolgálhat ehhez a gondolatmenethez két fix pontként? Az egyik - az érzékelhető állomás - lehetne éppen a mai, fogalmivá fejlődött emberi gondolkodás. De hol van ehhez az ellenpólus? Arról, hogy az állatoknak, a legfejlettebbeknek is, fogalmaik nincsenek, könnyű meggyőződni. De hogy a képzetviláguk milyen fokon áll, mennyire állandósult vagy alkalmi szintű; hogy a külvilágról való ismereteikben mennyire jutottak el például az ok-okozati viszony felismeréséig; hogy reagálásuk pusztán - majdhogynem automatikus - következménye-e a stimulusnak, vagy valamiféle értékelő állásfoglalás, esetleg épp következtetés eredménye; s a "partnerre" hatásuk milyen fokon célja, s mennyire csak folyománya megnyilatkozásaiknak: mindez maga is kérdésesebb annál, semhogy "fix pontul" szolgálhatna a kötél kifeszítéséhez, és főleg: megtartásához.

Marad a megfogható, az érzékelhető két tényező: az állati hangos megnyilatkozás az egyik oldalon, s az emberi beszéd a másikon. S itt persze ki kell akkor iktatnunk minden oldalágat és vargabetűt. Például a méheknek sokat emlegetett /s más szempontokból valóban figyelmet érdemlő/ kommunikációs rendszerét. De még az emberszabásúakkal végzett /egyébként korántsem sikertelen, s nem is haszontalan/ jelhasználati kísérleteket is. Az elsőt azért, mert a méhek kommunikációs rendszere alapvetően kinetikus szintű /mozgásra épülő/; tehát az emberhez vezető úton alatta áll a legkezdetlegesebb kinetikus-akusztikus /azaz mozgás és hang együtteséből álló/ megnyilatkozásfajtáknak, amelyek a mai akusztikus /vagyis hangnyelvre alapuló/ formá-

hoz vezettek. A másodikat meg azért kell kizárnunk, mert az emberszabásúaknak emberi fogalmakra való "megtanítása" tartalmában ellenőrizhetetlen, formájában kinetikus-manipulativ /azaz mozgási kötöttségű, és hangadás helyett tárgyi szimbólumok kezelésére alapított/ eljárás, amelyről épp az nem bizonyítható, hogy túlmegy a feltételes reflexek kialakításának fokán.

A maguk eredeti környezetében természetes életüket élő állati közösségek megfigyelése azt tanúsítja: az állatok közül a madarak, majd az emlősök csoportéletének koordinálásában kap egyre nagyobb szerepet a gégében keletkező hang. Jelentőset, de korántsem abszolútat. A hangadás ugyanis nem egyedül jelentkezik, csak egyik eleme, komponense egy olyan magatartásformának, amelyik az egész testre jellemző. A kutyán mindannyian megfigyelhettük: nemcsak a torkával ugat, vakkant, csahol, vonít, hanem mindig az egész testével. /Egy kakason ki is próbáltam gyermekkoromban: összekötött szárnyakkal nem tud kukorékolni, ahhoz szabadon lefeszítve verdesnie kell velük./ - De már az állatok e komplex megnyilatkozásának is a hang a legnagyobb távhatású komponense: távolabbról és sötétben és bokrok között és háttal a teljes magatartásformából egyedül a hang észlelhető. S nem nagy tapasztalat kell ahhoz, hogy a hang minőségéből következtessünk arra az izomfeszültségre, amelyhez társul, s mindebből arra az idegállapatra, amely az egész jelenségegyüttest létrehozta.

Ennek az idegállapotnak - s az általa kiváltott megnyilatkozásnak is - elsősorban oka van. Azt mondhatnánk: az állat azért nyilatkozik meg, mert... S ez azt jelenti: funkcióját tekintve az állat hangadása /s ezt magában foglaló teljes megnyilatkozásformája/ elsődlegesen önkifejezés. Hatása azonban túlmegy ezen: a hangot adó egyed tájékoztatja is a többi - persze csak idegállapotáról, nem az okául szolgáló külső eseményről. Sőt befolyásolja is őket magatartásukban: figyelemre, védekezésre, menekülésre /esetleg épp közeledésre/ ingerli - alapvetően persze nem valamiféle "megértés" útján,

hanem csak a hangja által kiváltott, vagyis a "közvetlen rezonancia" elve alapján létrejövő idegállapotuk révén.

S minthogy a "kommunikációnak" ez az eszközkészlete biológiai megalapozottságú, faji kötöttségű, spontán használatú: az egyednek mint jelzésvevőnek /hogy hasson rá/ nemcsak "értentie" nem szükséges, hanem mint megnyilatkozóknak /hogy hasson vele/ "tanulnia" sem kell. A közmondás - "Tanulja, mint kiskutya az ugatást" - félrevezet. A lakásban egyedül felnevelt kiskutya is ugatni kezd egyszer. Nem azért, mert tanulta, hanem azért, mert kutya. Igaz: az első egy-két alkalommal megrémül a saját hangjától, elbújik, körülkémlél, kívül keresi a hang forrását. De azután megszokja, és "tanulja", azaz gyakorolja. - Ám egyetlen állat - még a domesztikált, sőt az idomitott - sem tud túljutni az önkifejezés és a - nagyon kezdetleges - befolyásolás fokán.

Ez tehát az egyik szilárd pont, ide erősíthetjük a kötél egyik végét. A másik vége számára pedig fix pontul szolgál a kifejlett emberi beszéd. Nem "nyelv"-et mondtam, hanem "beszéd"-et. A nyelv az eszközök állományának szintje, a beszéd az ezeket működtető használaté. A kifejlett emberi beszéd persze nyelvet használ, nyelvre épül, de nem maga a nyelv. - Az emberi beszédnek, az egyén beszédcselekvésének természetesen mindig van oka, kiváltója; de fontosabb és jellemzőbb, hogy célja is. Az ember a beszéddel hatni akar; vagyis nem azért beszél, mert..., hanem azért beszél, hogy... S igaz: a beszédben az ember kifejezi magát, azaz kivetíti, objektívál a belső, pszichikai világból valamit, ami enélkül mások számára /szerencsére/ érzékelhetetlen, megfoghatatlan. Ám az önkifejezés nem cél, csak alapfeltétel; a cél a mások tájékoztatása és befolyásolása.

És az ember fiának a beszédet /s az eszközeül szolgáló nyelvet/ bizony tanulnia kell. S nem is "emberül" fog beszélni, hanem ilyen vagy olyan nyelven - az őt körülvevő, befogadó, biológiai emberből mentálisan is emberré nevelő mikrotársadalom nyelvén. Szigorúan annak szokásai szerint. - Ez

azonban azt jelenti: az emberi beszéd szándékában-lefolyásában is társas tevékenység, s eszközeiben-kötöttségeiben is társadalmilag determinált.

3./ Segít-e a kötél abban, hogy átlépdeljünk az így kijelölt két pólus között tátongó mély szakadékon! Csak akkor, ha nem a formából indulunk ki, hanem a funkciókból. Abból, hogy már az állati megnyilatkozásnak megvan az a hármasszerepköre, amely az emberi beszédnek is: a kifejezés, a tájékoztatás és a befolyásolás. S hogy már a fejlődés állati fokán a hang az egyébként komplex magatartásformának leghatékonyabb eleme, ha más tényezők közé ágyazva is. - Minden attól függ: miben, milyen nagyságrendben látjuk az állati hangmegnyilatkozások folytatódását. Formai oldalról kereshetnénk a szóban: hangcsomó ez is, az is. Ám a szó csak képzetkeltésre alkalmas, a külső valóság egy-egy mozzanatának - elemének vagy viszonyának - jelölésére. Márpedig az ugató kutya, a nyertő ló, nem "eszünkbe juttatni" vagy - mondjuk így - "megnevezni" óhajt valamit a külvilágból, hanem teljes jelzést ad a megnyilatkozó belvilágáról.

A teljes jelzés, a teljes közlemény pedig - emberi letétben - a beszéd egységnyi formája: a szöveg. Igaz: ez a "szöveg" /az állatoké/ egyetlen mondatból áll, s ez a "mondat" egyetlen szónyi, s ez a "szó" egy tagolatlan-osztatlan hangcsomó. De értékében és érvényében teljes szöveg: kifejez, tájékoztat, befolyásol, s egyben - bármennyire kifejtetlen is - felkelti a teljesség és lezárttság érzetét. - Funkcionális oldalról nézve tehát "kezdetben vala a szöveg", s ez tagolódott mondatokra /eleinte egyetlen hangcsomókból állókra, de már egymást követőkre és más-más funkciót hordozókra/; majd ezek a mondatok még tovább, mondatrészekre.

De maradjunk a funkcionális szétkülönülésnél. Az önkifejezésre meg a mások befolyásolására szolgáló hangmegnyilatkozások /mint komplex magatartásformák távhatású elemei/ már állati fokon elkülönülhettek egymástól. A kotlóstyúk, ha vércsét lát a levegőben, a veszélyhelyzet támasztotta izgalmát fejezi

ki: itt az önkifejezés dominál; s az a hatás, amit e hanggal csirkéire /meg a többi kotlósra/ tesz, talán csak szándékolatlan következmény. A fészkére támadót azonban befolyásolni akarja: elhárítani, pontosabban: elűzni, távozásra késztetni. Mellékhatásként mind a két megnyilatkozási forma ad persze tájékoztatást is. De nem ábrázolóan, s nem is a külvilágról, csak a "belvilágról": arról a hatásról, amit az adott ingerforrás ott és akkor a megnyilatkozó idegállapotára tett.

Az emberi nyelvekben ez az "őszállapot" az indulatszók készletében konzerválódott. A "Jaj!" az érzelmekitörésnek, a "Hess!" a befolyásolást célzó akaratnyilvánításnak - adott esetben - ma is szöveg /de legalábbis mondat/ értékű hordozója. - E kettő mellett már emberi a harmadik típus, a "Reccs!", amely úgy utal a külvilágra, hogy az a megnyilatkozásnak nemcsak kiváltója, hanem tárgya is. Ennek - a hangutánzó-hangfestő indulatszók típusának - megjelenésével erősödik a kifejezés és a befolyásolás mellett a tájékoztatás is következményből szándékká a kommunikáció funkciói között; s ezzel jelenik meg az "én" /a megnyilatkozó, a "beszélő"/ és a "te" /a megnyilatkozás címzettje, a "hallgató" avagy "beszédpartner"/ mellett az "ő" vagy "az" /a megnyilatkozás tárgya, a külvilág/. S így különül el az első három "mondatfajta" /valójában megnyilatkozásfajta, azaz szövegfajta/: a felkiáltás, a felszólítás és a kijelentés.

S ha már tartalmilag elkülönültek, akkor lineárisan össze is kapcsolódhatnak. "Jaj! Hess!" az egyetlen megnyilatkozásba összesodródott két "mondat" közül az első az ijedelemnek, a második a távozásra való felszólításnak /vagyis az első az érzelmeinek, a második az akaratnak/ immár önállóvá különült kifejezője. "Uccu! Reccs!": ebben meg a gyors távozásra való felszólítás és az ezt mintegy megokoló tájékoztatás kifejező eszköze társul. - Az elemek felől nézve ez szintézis, azaz összerakódás; a funkciók felől közelítve azonban analízis, hiszen tagolódás. Az eredetileg egyetlen hangcsomóból álló - s a három kommunikatív funkciót osztatlanul-oszthatatlanul betöltő /vagyis teljes szövegértékű/ - megnyilatkozás úgy bom-

lik itt részekre, hogy /első példánkban/ külön elem fejezi ki benne a meglepődés érzelmét, külön a felhívó akaratot; illetőleg /második példánkban/ önálló kifejezést kap a felszólítás, s ugyancsak önállót a -mintegy magyarázatul is szolgáló - tájékoztatás.

Az így kikristályosodó három "mondatfajta" persze még a fejlődésnek ezen a fokán is szómondat: ha tartalmilag szétkülönült is, formailag még mindig egyetlen elemű. Ám érezhető, hogy mindegyik típus mögött ott rejlik - és sejlik - már a kommunikációnak egy-egy tényezője. A "Jaj!" mögött az "én" /hiszen a "beszélő" belső állapotát fejezi ki/; a "Hess!" mögött a "te" /hiszen a "partner" a cselekvésre felhívott egyed/; a "Reccs!" mögött pedig az "az" /a kettőnkön kívül álló világ-nak valamelyik része, eleme/. - S ha ez utóbbitípust - a külvilágra utalót, a dominánsan "tájékoztató" szándékút - egy rámutató gesztus egészíti ki, ez újabb minőségi ugrást készít elő. Mert a rámutató gesztus akkor "kijelöl", s ezáltal az addig mondatzó értékű hangcsomó már csak "minősít". /Mai - természetesen sántító - példával: ha a "Reccs" eredetileg ezt jelenti: "A faág - letörik", a rámutató gesztus átveszi a "faág" jelentését, s a "Reccs!" áttolódik az "eltörik" jelölésre./

S ha végül ezt a rámutató gesztust egy rámutatás értékű szó helyettesíti /tehát: "Az - reccs!"/, már a kételemű, sőt kéttagú mondatnál tartunk. Az alany értékű "az" mellett itt a "reccs" már egyértelműen állítmány. S ezzel megjelenik - kikristályosodik - a gondolkodásban a logikai ítélet; vele szoros egységben és tőle elválaszthatatlanul a beszédben a tömondat. - S ezzel az emberi agy valami olyat végez el /a gondolatban/, amit az ember valójában /manipulativ/ képtelen megtenni. Hiszen a gondolkodás a logikai ítéletben elválasztja a jellemző jegyet a hordozójától /a tulajdonságot vagy mozgásformát a dologtól/; s e szétválasztás eredményét /mondat alakjában/ más számára is érzékelhetővé - vagyis saját gondolatát másnak átadhatóvá - teszi. "Az ég kék", "A szarvas fut":

e formulákban az emberi agy a valóság szerkezetébe hatol, s e folyamat eredményét rögzíti, és tükrözi immár mások számára is érzékelhető és követhető módon.

4./ Valójában itt van a forrása mindennek, ami érték és kultúra a továbbfejlődés során. Az ember azért tud aktív - és alkotó, alakító - kölcsönhatásba lépni az őt körülvevő valósággal, mert egyre jobban megismeri a természetét; mert gondolkodása a külvilág elemeit, jellemzőiket, mozgásformáikat, kapcsolataikat, azaz a valóság részeit-részleteit és szerkezetét tükrözően feltárja; s az így megismert törvényeit visszasaalkalmazva, fejlődésében befolyásolni is tudja; s mert mind ezt nem az egyénnek kell - kinek-kinek önmagának és minden nemzedéknek újból és újból - kiküzdenie, hiszen a tapasztalatok felhalmozása, letisztítása, rögzítése, épp a nyelviség révén, társadalmi méretű és történelmileg folyamatos, közös vívmány.

Amennyire igaz, hogy ember nélkül nem volna kultúra, de társadalom nélkül nem volna ember, annyira igaz az is, hogy nyelviség nélkül nem volna társadalom, tehát a valóságot tükrözni és befolyásolni képes - azaz kultúrát és értéket teremtő - ember sem. Engels - A munka szerepe a majom emberré válásában című, ma is figyelemre méltó dolgozatában - nem véletlenül állította a kérdés központjába a munka-gondolkodás-nyelv elválaszthatatlan /és sorrendezhetetlen/ együttesét. Csak épp a "nyelv" volna - legalábbis a kezdetekre nézve - "beszéd"-re helyesbitendő. Mert - mint láttuk - lépés az emberré válás felé már a tájékoztató szerepű /a hangutánzó/"mondatfajta" megjelenése, s még inkább a - bármilyen kezdetleges - kéttagú mondaté. Ám ezen a fokon a beszéd még nem szükségszerűen "nyelvhasználat"; genetikusan a nyelv a beszédnek nem előfeltétele, hanem terméke.

A nyelv ugyanis - mint a beszéd eszközkészlete - a beszédből a fejlődésnek egy magasabb fokán válik ki: a kifejlett és megerősödött kéttagú mondat talaján. Hogy hogyan, azt bizonyítani ismét csak lehetetlen, de valószínűsíteni nem ne-

héz. Az alany ugyanis megnevezi azt, amiről beszélünk, az állítvány pedig jellemzi ezt a megnevezett dolgot. Így azok az elemek, amelyek alanyul szoktak szerepelni, a beszédből /a mondatból/ kiválva a "dolgok" /azaz: a létező vagy akár csak társadalmilag elképzelt jelenségek/ nevévé válnak: főnevekké. Amelyek viszont állítványként szoktak állni, a beszédből /a mondatból/ kiválva a "jellemző jegyek" jelölőivé válnak. A jellemző jegy lehet statikus, állapotyszerű; ezeket jelölik a melléknévvel; s lehet dinamikus, mozgásszerű; ezeket jelölik az igék. /A melléknévnek később elkülönülő fajtája a - mennyiségre utaló - számnév; s a főnévnek, melléknévnek, számnévnek - nem új valóságkategóriát tükröző - helyettesítői a névmások./

A beszéd persze minél fejlettebb, minél mélyebben valóságtükröző, annál társadalmibb természetű. Az állatok megnyilatkozásai, mint láttuk, biológiai kötődésűek: a kutya azért ugat, vakkant, csahol, vonit, mert kutya; s ezen belül hangjának jellemzőit fajtája határozza meg, nem származási helye. A kutya a világ minden táján "kutyául", a ló mindenütt "lóul" nyilatkozik meg. Az ember viszont nem "emberül", hanem valamilyen nyelven. S ezt a nyelvet nem örökli /csak elsajátításának képességét hozza magával/, hanem tanulja. Amit "anyanyelvnek" szoktak nevezni, valójában "környezetnyelv"; de mindenképpen "első nyelv", mert magának a fogalomalkotásnak, a gondolatfűzésnek, a valóságélemzésnek és valóságtükrözésnek a nyelve az egyén számára.

Hogy mennyire az, s mennyire társadalmilag determináltan - vagy inkább: determinálóan - az, annak a példái közismertek. Igaz: a társadalmak a nyelvekben a valóságot tagolják-tükrözik. De a valóságot a nyelvekben a társadalmak tagolják-tükrözik, s az egyén ezt a társadalmilag kialakított észlelésmódot kénytelen elfogadni. Csak egyre utalok most. Nekünk a világ legtermészetesebb dolga, hogy a "répa" az répa, a "reték" pedig retek, s a két dolog hasonlít egymásra, de nem tartoznak össze válfajokként. Válfaj viszont a sárgarépa, a fehérrépa, marha-

répa, céklarépa, cukorrépa stb.: a közös "répaság" összefogja őket. Azaz számunkra a "répa" nem pusztán fogalom, hanem valóságkategória. - Nos: az angolnak a carrot /=sárgarépa/, a tur-nip /=fehértarépa/, a sugarbeet /=cukorrépa/ stb. éppúgy csak "hasonlít" egymásra, mint nekünk a répa meg a retek; számára a "répa" nem létezik sem a fogalmak világában, sem pedig - ennek következtében - a valóságban.

Lám: minden szó azonosít és elkülönít. Amint a "répa" az répa és a "rettek" az rettek, ugyanúgy az asztal az "asztal" s egyben nem "szék", nem "ajtó", nem "körte". A borda a test csontozatának /esetleg a szövőszéknek/ egyik része; a létra olyan eszköz, amelynek segítségével falra mászhatnak; a szekér a sokféle /szállító/ jármű egyike. Egy-máshoz - számomra - semmi közük. A szlovák beszélő számára viszont a legszorosabban összetartoznak. Mert a borda az rebro, a létra az rebrík, a szekér pedig rebrinák; vagyis számára a létra: bordás falra mászó eszköz; a szekér pedig: létrás oldalú szállító jármű, amelynek létrás oldala bordákból áll...

De nemcsak a mai látás- és tükrözésmód érezhető a nyelvekben, hanem a történeti fejlődésnek ezer mozzanata. Aki előre felméri a dolgokat, az ma is megfontolja, fontolgatja, illetőleg latolgatja, bár font-tal és lat-tal régóta nem mérünk. A korlátokat nem tűrő ember féktelen, a rendbontó gyerek rakoncátlan; bár a kötő/fék a lószerszámok, a rakonca pedig a rönköket szállító szekérféleségnek volt - fegyelmezést, illetőleg összefogást szolgáló - része. Ma a rendbontókat kívánjuk ránca szedni; valamikor a bő szoknyával és bő vászongatyával tettük ezt. - És figyeljük csak: mindegyik példánk elvont /mentális/ jelentésű ma, bár konkrét /tárgyi/ vonatkozású volt régen. Ez természetes: az emberi megismerésnek - s az eredmény megnevezésének - ez az általános útja. Az érez és az ért a pszichikai életnek két fontos igéje, az érdekel még etikai vonatkozású is. Mindhármuk az ér /=hozzáér/ ige származéka. Aminthogy felfogom, amit értek, és megfoghatatlan számomra, amit nem értek...

Konkrétból az egyre elvontabba; a viszonyok között pedig a térből az időbe, onnan az okságig és még tovább... Csak az időbeliséget kifejezőformákat nézzük: télen, nyáron, hétfőn, a helyviszonyt jelölő -on/en/ön raggal; délben, ez évben, a helyhatározó -ban/ben ragjával. De a módhatározói bátran és szépen alakok -an/en ragja is azonos eredetében a helyhatározói -on/en/ön-nel; s a részeshatározó majd birtokos jelző -nak/nek ragja is helyvonatkozású eredetileg /pl. falnak megy/. A hely- majd idővonatkozású után eredetileg ut+án, vagyis a konkrét jelentésű út főnévnek birtokos személyraggal és helyhatározói raggal ellátott formája. Tehát "Jóska után megyek" eredetileg = "Jóska útján megyek", vagyis azon az úton, amelyiken ő ment. /Ma már a teljesebb alak, az útján is viszonyító elemmé vált, névutóvá; s persze még elvontabb jelentésben: "vétél útján jutott hozzá" = "vétél révén, vétél által" - s nem véletlen, hogy az itt elvont jelentésű szinonimaként megadott révén is a rév = "átkelőhely" főnévnek helyhatározóragos alakjából származik!/_

Igy indul meg, alakul és fejlődik /filogenetikusan/ a mikrotársadalmak, a nyelvi közösségek valóságmegismerő, valóságtükröző és valóságalkító tevékenysége; s ennek jóvoltából kapcsolódik azután a felnövekvő egyén /vagy biológiai megjelölésénél maradva: az új egyed/ a társadalom addig megszerzett ismereteinek, addig kialakított tükrözésmódjának és addig elért valóságformáló módszereinek /ontogenetikus/ elsajátításával mindezeknek nemcsak "együttművelésébe", hanem továbbfejlesztésébe is. Hogy az emberi egyed a társadalom kialakította kultúrának, a közösség termelte értékeknek részese, élvezője, örököse, de egyben továbbadja sőt továbbalakítója is legyen, annak a mindezeket hordozó nyelviség a legfőbb biztosítéka.

Ezért az elmondottakban korántsem távolodtunk el a témakörtől, ha kissé távolabbról közelítettük is. De ezeknek végiggondolása teszi érthetővé, s igazolja egyben, hogy a világból annyi az emberé, amennyit megért belőle; s ő maga annyi a

világban, a világnak, amennyit annak számára meg tud fogalmazni önmagából, a saját - mások számára egyébként érzékelhetetlen - pszichikumából. Más fogalmazásban: a megértés fontos kapcsolatforma egyén és társadalom meg ember és valóság közt, de csak "magánértéket" hoz létre; ezt - illetőleg ennek kisebb vagy nagyobb hányadát - csak a megértetés teszi "közértékké", társadalmilag is létezővé.

5./ Sorozatunkban előadás vagy vita témájaként ilyen címet is találtunk: "Az emberi kapcsolatok kultúrája", "Közéleti politikai kultúra", "A családi élet kultúrája". Ha hiszünk, ha nem: erősen nyelvi érintkezésű kérdés mindegyikük. A fejlődésre való rövid visszatekintésünk azt mutatta: azóta ember az ember, amióta nem pusztán "megnyilatkozik", hanem partnerhez szól, mégpedig nem pusztán önmagáról, hanem /habár pszichikai szűrőjén átbocsátva/ a külvilágról. - Ezzel nem azt mondjuk, hogy beszédünkben az objektív valóság tükrözi önmagát, hiszen elismerjük a közbeiktatódó "én"-t. Azt azonban fontosnak tartjuk, hogy a beszédünkben tükröződő szubjektív valóság /azaz a megfogalmazott gondolatunk/ úgy tükrözze az objektív valóságot /a külvilágot/, hogy az, akinek a számára tükrözzük /tehát a kommunikációs partner/ úgy lássa ennek révén a dolgokat, ahogyan mi látjuk /azaz megértsen minket/, s a benne így kialakuló kép ne csak a gondolatunktól ne essen távol, hanem lehetőleg a /ebben tükrözött/ valósággrészlet természetétől se. - Röviden szólva: az érintkezés kultúrája - ha értékátadássá akar válni - minden szinten megköveteli, hogy ne csak arra legyünk tekintettel: mit akarunk kifejezni, hanem arra is, hogy milyen helyzetben és kívül akarjuk azt közölni, s hogyan kívánunk megnyilatkozásunkkal hatni rá.

Oktatási anyagból, nyomtatott szövegből idézem:

"Olyan tények, mint az amerikai imperialisták által meg támadott koreai népnek, valamint a magyarországi ellenforradalmi lázadás leveréséhez nyújtott internacionalista segítség, 1956-ban az EAK elleni angol-francia-izraeli agresszió

viSSZaveréséhez az egyiptomi népnek adott támogatás, a Kubai Köztársaság megvédéséhez nyújtott politikai és katonai segítség, a csehszlovák nép megsegítése az ellenforradalmi kísérletekkel szemben, a leszerelés, a béke és biztonság megszilárdítása érdekében tett javaslatok, az NSZK és a szocialista országok kapcsolatainak rendezésére eszközölt lépések, a vietnámi népnek nyújtott segítség stb. nagyban növelték a Szovjetunió tekintélyét és befolyását."

Nos: ez a megfogalmazás a kifejezés oldaláról nem is kifogásolható, hiszen hiven tükrözi a szerző gondolatát, s ezen keresztül lényegében jól utal az e gondolatokban tükröződő valóságbeli tényekre és folyamatokra. De aligha annak szól, akinek kellene: a partnernek. A partner itt legfeljebb ha "megfejtő", de aligha "címzett". Ám akkor hogyan láthatná el a szöveg a tájékoztatás és az érzelmi-akaratú befolyásolás feladatát! - A szerző, ha egyáltalán gondolt kommunikációs partnerre, láthatóan túlbecsülte felfogóképességét, azaz rosszul mérte fel megértési kapacitásának felső határát.

Ezt is oktatási anyagból idézem viszont:

"A párt vezető szerepe érvényesülésének fontos követelménye a politika végrehajtásának megszervezése. A helyes politikai állásfoglalások, döntések csak akkor biztosítják a kívánt eredményt, ha megfelelő módon hajtják azokat végre. A párt vezető szerepének mércéje a politika megvalósulása. Ugy, és annyiban érvényesül ez, ahogyan és amennyiben végrehajtják. Ezért a párt vezető szerepének másik oldala, hogy biztosítsa politikájának megvalósítását. Ez nagyarányú politikai szervező és nevelő feladatokat igényel."

Az önkifejezés oldaláról itt sem támaszthatunk kifogást, de még a valóságtükrözés szempontjából sem. Ami a szövegben foglaltatik, az lényegében igaz. - De hogyan hat a partnerre? Aligha azzal a sodró erővel, amely tájékoztat és mozgósít. Ha indít valamire, inkább csak bosszankodásra, hiszen

ötször is elmondja ugyanazt; kétszer némileg objektívabb megközelítésben /ti. "a politikának meg kell valósulnia"/, háromszor szubjektívabb szemszögből /ti. "a politikát végre kell hajtani"/. - Itt a szerző, ha egyáltalán gondolt partnerra, mélységesen alábecsülte a felfogóképességét, azaz rosszul mérte fel megértési kapacitásának alsó határát.

S egész közéletünk e két szélsőség között ingadozik; ami a partnertől való eltávolodásnak /s egyben a pusztá "önkifejezés" fokához való visszaközeledésnek/ egyszerre /tükröző/ következménye és /továbbterjesztő/ oka. Már áttérjed a magánéletünkre /illetőleg a lakásajtónk külső oldalán kezdődő "kisközéletünkre"/ is. Zárkóztottnak látszunk, pedig csak félszegek vagyunk: a lakószomszédoknak, liftbeli útitársaknak kerüljük a társaságát - vagy ha nem sikerül, legalább a tekintetét -, mert nem tudjuk: hogyan köszönjünk nekik, hogyan beszéljünk velük. Kisebb-nagyobb értekezleteken meg nemegyszer azért nem szólunk a dolgokba, mert nincs kellő beszédgyakorlatunk. Aki nek meg van, az gyakran visszaél vele: nagyképűen zúditja a szóáradatot, ismét csak tekintet nélkül a partnerre...

Nem a nyelvvel van baj persze, csak használatával és - főleg használóival. Ezért jó, ha egyszer-egyszer megállunk, mint most, s közösen eltöprengünk a nyelvről, a nyelviségről; nem kis mértékben éppen kultúraközvetítő és értékmegőrző szerepükről. Mai kommunikációs problémáink jórészt nyelvi vetületben jelentkeznek; de gyökereik mélyre nyúlnak a társadalom történeti fejlődésének talajába. S hatásuk is erre vet árnyékot: a közösségi továbbfejlődésre. Pedig amint hajdanán a munka és a gondolkodás és a nyelviség elválaszthatatlan egységben tette az embert értékkeremtővé, ma is csak e tényezők együttes fejlesztése vezetheti tovább.

Ugy tární fel az értékeket, úgy közvetíteni a kulturális fejlődés eredményeit, hogy mindenki részesülhessen bennük: a népművelésnek, ismeretterjesztésnek fontos - az öntevékeny közművelődés előkészítését szolgáló - feladata. S más oldalon:

az alkotó és közérdekű gondolatok olyan megfogalmazására nevelni a tömegeket, amely - tartalom és forma egységének jegyében - az önkifejezés mellett a tájékoztatás és a befolyásolás funkcióját is hatékonyan ellátja: az elérni kívánt közéleti demokratizmusnak nélkülözhetetlen feltétele. A polgári nemzet akkor számít kultúrálnak és demokratikusnak, ha van olyan rétege, amelyik kellő műveltséggel bír, s amelyiknek a közügyekbe való beleszólásához megvan a joga és emellett az arra való képessége is. A szocialista nemzet csak akkor tekinthető kultúrálnak és demokratikusnak, ha ez a rétege olyan széles, hogy potenciálisan az egész társadalmat magában foglalja.

Hát ettől bizony, még messze vagyunk. S hogy közelebb kerüljünk hozzá, azt "kivárni" nem lehet. Elérni kell, közös akaráttal, makacs erőfeszítéssel.

6./ Láttuk már: az ember számára a nyelv közvetíti a társadalom valóságelemző tapasztalatainak eredményét, s a nyelv teszi lehetővé számára a maga tapasztalatainak továbbadását. Igazabbul persze így hangzik ez: az emberi egyed számára valamelyik nyelv közvetíti az adott mikrotársadalom valóságelemző tapasztalatainak eredményét, s ez a nyelv teszi lehetővé számára, hogy a maga tapasztalatait ennek a társadalomnak a határain belül továbbadja. - S ha így fogalmazunk, máris az anyanyelv kérdéséhez értünk, mégpedig annak kettős /felelős és korlátozó/ szerepét fedve fel.

Az anyanyelvről azt mondtuk korábban: környezetnyelv, a bennünket nevelő mikrotársadalom nyelve, annak történetileg kialakult fogalom- és gondolkodásrendszerével, látásmódjával együtt. De azt is mondtuk rá: első nyelv. Ez azt jelenti, hogy a fogalmaink és gondolatformáink ehhez kötődnek; de már az érzékelésünk módja is, hiszen ennek segítségével hatolunk be a valóság szerkezetébe-természetébe. S persze az anyanyelv - mint első nyelv /az egyén számára "a" nyelv/ - az áttétel nélküli önkifejezésnek, az önmagunk közvetlen kinyilvánításának és át-

adásának eszköze is: a kultúra elsajátítása és egyben továbbteremtéséé. Anyanyelven azt mondjuk /vagy legalábbis: azt mondhatjuk, azt mondhatnánk/ mindenről, amit gondolunk róla. Az idegen nyelv más: azon csak annyit mondhatunk mindenről, amennyit azon a nyelven el tudunk mondani abból, amit gondolunk róla.

Az anyanyelv tehát felbecsülhetetlen értékű és hatású emelője az egyén kulturális fejlődésének: ennek segítségével csatlakozhat fel az emberi egyed közvetlenül és akadály nélkül saját mikrotársadalmának addig elért legmagasabb szintjére. - De ezen a ponton az anyanyelv bezár, megrekeszt; ezen a határon túljutni már csak idegen nyelven lehet, illetőleg /jó vagy kevésbé jó, és széles vagy szűkített skálán válogató, de mindenképp mások által szűrt és közvetített/ fordítások révén. S bizony idegen nyelven ismerkedni a világgal egy kicsit olyan, mint kesztyűben simogatni a bársonyt. Vannak persze vastagabb és vannak vékonyabb kesztyűk, még leheletfinom vékonyságú gumikesztyű is; de az idegen nyelv mindig másodlagos eszköze marad az ismeretszerzésnek is, az önkifejezésnek is. Mert az idegen nyelv használatában olyan fokra már kevesen jutnak, mintha harmadik kezük nőtt volna az anyanyelvi kettő mellé.

S aki eljut is, általában egy nyelven jut idáig. Pedig nyelv rengeteg van; még "világnyelv" is jónéhány /s a számuk még szaporodik/. Így az anyanyelv hatókörének legtökéletesebb túllépése sem jelenti az "egész világba" lépést. Pedig ma már mindannyian abban élünk! Egzisztenciálisan érintenek bennünket a legtávolabbi földrészekén zajló események is. Csak az ott elért kulturális eredmények, az ott keletkezett értékek maradnak számunkra megközelíthetetlenek vagy igen áttételesen /és mások tendenciózus válogatásában/ megközelíthetőek.

Az egyetlen megoldás: egy általános és közös másodnyelv az egész emberiség számára. Amelyre elég bárhol a világon egyetlen egyszer lefordítani bármelyik irodalmi művet vagy tudományos értekezést ahhoz, hogy azontúl már mindenkié legyen.

Amelyet első idegen nyelvként taníthatnának egységesen, a világ valamennyi alapfokú iskolájában. Azzal az egyszerű feladatmegosztással, hogy az anyanyelv a maga mikrotársadalmának szintjéig emeli az egyént, a közös másodnyelv pedig tovább, az emberiség mindenkori legmagasabb szintjére.

S mivel fontos volna, hogy mindeközben az egyének is, de a /még sokáig nemzeti/ mikrotársadalmak is megőrizhessék saját és sajátos - történelmük formálta - mentális arculatukat, s egyenrangúan átadhassák kultúrális értékeik legjavát az egész emberiségnek, akár "kis" nemzet fiai, akár "nagyoké": általános és közös másodnyelvül nem valamelyik /történelme által kiformált saját mentális arculattal bíró/ nemzeti nyelvet kellene kiválasztani, hanem olyat, amely mintegy sűrítőménye, kvintesszenciája a spontán alakult /s ezért sok véletlen elemet, ballasztot is hordozó/ "természetes" nyelveknek, azt tartalmazva főleg, ami bennük közös és emberi.

A nyelvnek mind a kultúrákőzvetítő, mind az értékmegőrző szerepe nyerne és erősödne egy ilyen formával: így emelkedhetne mikrotársadalmi hatókörűből az egész emberiségre kiterjedő érvényűvé.

A CSALÁDMODEIL ÁTALAKULÁSA, A CSALÁD ÉRTÉKMEGŐRZŐ, HAGYOMÁNYOZÓ SZEREPE

1. Bevezetés

Az utóbbi években mind több szó esik a családról; az MSZMP Programnyilatkozata is foglalkozik vele, de ezen túl társadalmi közéletünkben és az egyes tudományágak területein szintén előtérbe kerültek a családdal, a családi viszonyok változásával, fejlődésével kapcsolatos problémák. Ez alkalommal a család értékmegőrző és hagyományozó funkcióját kívánjuk elsősorban érinteni. Ez azonban szükségessé teszi, hogy néhány vonatkozásban rámutassunk, milyen tényezők szabják meg a családatalakulást általában, továbbá melyek nálunk a családi viszonyok főbb jellemzői, és melyik az a családtípus, amelynek értékmegőrző, érték-hagyományozó funkcióit érdemes vizsgálni. Mindebből következik, hogy néhány vonatkozást csak vázlatosan, tézisszerűen tudunk érinteni és el kell hagynunk számos, irodalomra való hivatkozást is.

A marxizmus családról szóló tanításának egyik lényeges tétele, hogy a családot a társadalom legkisebb, de nélkülözhetetlen szervezeti egységének kell tekinteni, amely történetileg - a társadalmi viszonyoknak megfelelően - változik, módosul és amely igen változatos funkciókat lát el a társadalom és az egyén életében. Leszögezhetjük, hogy a marxizmus a családot önmagában is értéknek tekinti. A burzsoá propagandából is ma már jórészt kikoptak azok a rágalmak, hogy a szocializ-

mus családellenes, hogy szabadszerelmet, nőközösséget kíván meghonosítani, s likvidálni akarja a családot. A munkásmozgalomban is jelentéktelenné zsugorodtak össze azok az /utópista szocialistákat jellemző/ elképzelések, amelyek szembenállást hirdettek a családdal, a magánélettel és végsősoron az anarchiának kívántak helyetbiztosítani ebben a társadalmilag rendkívül fontos emberi viszony-rendszerben. A marxizmus egyértelműen elhatárolja magát a különböző anarchista felfogásoktól /pl. Adorno szexuális forradalom-elméletétől, vagy a különféle freudista és neofreudista nézetektől/, de egyben az idejét múlt, merev vallásos felfogásoktól is.

A család, mint minden társadalmi jelenség, történetileg több formában, változatlanul létezett. A családformák változásában létezett. A családformák változásában elsődlegesen meghatározó tényező a konkrét társadalmi rendszer, gazdasági, politikai, ideológiai és kulturális viszonyaival együtt. A rendelkezésre álló tények arra is utalnak, hogy a családformák változásait jelentősen befolyásolják a földrajzi viszonyok, a vallás, az etnikai vonatkozások és a tradíciók is. Nem hagyható figyelmen kívül a család viszonylagos önállósága, viszonylag önálló mozgása sem. A társadalmak általában felléptek azzal az igénnyel, hogy a családi viszonyokat szabályozzák - legtöbbször a családjog keretében -, de a család társadalmi szabályozásának a lehetősége nagymértékben korlátozott; ugyanis a családi élet eseményei, a családi viszonyok egy bizonyos intim, rejtett jelleget hordoznak, amely a társadalmi beavatkozás lehetőségeit szűk keretek közé szorítja.

A család társadalmi szerepéről szólva mindig előzetesen tisztáznunk kell: történetileg milyen konkrét családformáról van szó. Az a család, amelyet mi a következőkben vizsgálni kívánunk, a mai európai átlag-dolgozó család. Mit értünk ezen? Ebbe a fogalomba soroljuk mindenekelőtt a szocialista országokban élő családok döntő többségét, azokat, ahol mind a férj, mind a feleség dolgozó, munkavállaló és ahol a családhoz tartoznak a fiatalok gyermekek is. De ide sorolhatjuk a nem

szocialista országok dolgozóinak családjait is, ahol a férj és a feleség vagy a férj dolgozik, munkavállaló és nem rendelkeznek magántulajdonnal. Ma Európában a családok döntő többsége ilyen; két generációs, monogám jellegű. Magától értetődően ezeknél a családoknál sem beszélhetünk abszolút egységes típusról, hiszen különböző osztályokhoz tartozhatnak, eltérő gazdasági életviszonyok közepette élhetnek és más etnikai tényezők, más tradíciók, szokások befolyásolják őket. Továbbmenve az is figyelemre méltó, hogy ennél a családtípusnál is állandóan végbemennek változások és számos átmeneti hatás is befolyásolja életviszonyait.

Az átlag-dolgozói család mellett Európában mind a szocialista, mind a nem szocialista országokban léteznek más családformák is, és megtalálhatók a különböző átmeneti jellegű családformációk is. Szükséges utalni arra is, hogy az átlag-dolgozói család nemcsak európai jelenség, hanem ez jellemzi Észak- és Dél-Amerika országainak többségét, sőt mint a különböző ázsiai, afrikai országok családfelfőldése is mutatja, hogy ez a családfőforma kezd elsősorban általánossá válni az itteni országokban is. Mindezek alapján felállítható egy olyan hipotézis, hogy hosszabb távon a jövőbeli fejlődés is ilyen irányba mutat, ez az átlag-dolgozói család fogja képezni a jövőben a családok döntő többségét. A japán, a kínai, indiai, vietnami stb. ázsiai család-fejlődés ezt a tételt igazolja, s bár az afrikai fejlődésben ezzel ellentétes tendenciák is érvényesülnek. A gazdasági, társadalmi fejlődés egy idő után ennek a családnak a szükségsszerű kialakulását fogja eredményezni.

2. A családatalakulás jellege s főbb kiváltó tényezői a felszabadulás utáni magyar családfelfőldésben

A felszabadulás után a szocializmus építésének eredményei mélyreható változásokat idéztek elő, családi-házassági viszonyainkban is. A változások alapvető okát a szocialista társadalom egyre teljesebb megvalósulása képezi és ezen belül az alábbi lényeges vonatkozások járulnak hozzá a család-

átalakuláshoz. Mindenekelőtt a gazdasági viszonyok gyökeres megváltozása, az új szocialista termelési viszonyok megteremtése. Ebből adódóan átalakult társadalmunk osztálystruktúrája; a lakosság többségét ma a munkásosztály alkotja, a parasztság aránya a felszabadulás előtti több, mint 50 %-ról 20 % alá csökkent, ugyanakkor jelentős mértékben megnőtt az értelmiségi és az alkalmazotti réteg létszáma. A társadalmi struktúra ilyen jellegű átalakulása magával hozta a családok átfelműködését is. Végso soron az un. általános dolgozói család kialakulása az osztálystruktúra megváltozásának a következménye. Ugyancsak lényeges szerepet játszott a családi viszonyok megváltozásában a nagyfokú urbanizáció; ma már országunk lakossága, s így a családok többsége is városokban lakik. Nem tekinthetjük jelentéktelen tényezőnek az osztálystruktúra változásával és az urbanizációval együttjáró nagyművű társadalmi mobilitást sem. A hatótényezők sorában meg kell említenünk a családok anyagi fejlődését, az életszínvonal-emelkedést és azokat a kulturális vívmányokat, amelyek az utóbbi évtizedekben társadalmunkban hatnak. Új tényezőként jelentkezik a tudományos-technikai forradalom, amely különösen a családi életet megkönnyítő technikai eszközök széles körű elterjedésében öltött testet, de ezen túlmenően kihatott a munkahelyi viszonyok, a munka jellegének a megváltozására és a társadalom életének egyéb területeire is. Nem hagyható figyelmen kívül a tömegkommunikációs eszközök szerepének a növekedése sem. Közismerten a családok többsége rendelkezik televízióval, amely azon túl, hogy számos, friss információt, továbbá szórakozást biztosít a családok számára, jelentős mértékben átalakította a családok időbeosztását, életmenetét. Végül még egy tényezőt kell megemlítenünk, ami nem csekély mértékben befolyásolja a családfejlődést; ez a két világrendszer kapcsolata, kölcsönhatása. Ma már közismert tény, hogy a két világrendszer nemcsak a saját törvényei alapján fejlődik, hanem lényeges vonásaik kialakulásában is hatnak egymás fejlődésére. A tőkés világrendszer léte és hatása a családi viszonyokban is megmutatkozik. A különböző rádióadások, turizmus, filmek, szépirodalmi művek a nyugati világ értékrendjét, életelképzeléseit,

ember és család ideáljait mintegy ömlesztve közvetítik társadalmunk felé és ez alól a hatás alól sem a családok, sem a társadalom egyénei nem tudják magukat kivonni. Azok a hatások, amelyek a tőkés társadalmi rendszerből fakadnak, nagyon gyakran károsak, értékeik megkérdőjelezhetők és sok esetben okoznak bizonytalanságot. Ehhez hozzájárul még az a tény is, hogy a mi értékeink egyértelműen tisztázottak, többféle értékrend alakult ki a családi viszonyokkal kapcsolatban: pl. más értékrendet sugallnak az egyes művészeti, irodalmi alkotások, a regények, a filmek és más értékrendet állít fel az etika. Ugyancsak eltérő értékrend jut kifejezésre a családdal kapcsolatos jogi normákban, irányelvekben. Mivel az értékrend nagyfokú heterogenitása figyelhető meg, elhanyagolhatatlan tényként kezelendő, és ennek következtében gyakran az sem dönthető el egyértelműen, hogy melyek az alapvető, leginkább kívánatos értékek. Az értékrend családon belüli heterogenitásának van egy végsősoron pozitív sajátossága is; az ti., hogy a családok inkább nyitottak, mint zártak, hogy kevés a kényszermechanizmus a család fejlődésében, hogy a társadalom nem avatkozik be zavarólag a családi kapcsolat és értékrendszer alakulásába.

A családdal kapcsolatos értékrendünket tehát végsősoron a heterogenitás jellemzi. Ezen belül azonban beszélhetünk olyan új értékekről, vagy jegyekről is, amelyek a szocializmus családon belüli megvalósulását fémjelzik. Jelentős mértékben megnőtt a családok anyagi biztonsága. Az esetleges nélkülözés, az alapvető anyagi gondokkal való küzdelem csak perifériás jelenségeként mutatható ki. Ez jó értelemben járult hozzá a családon belüli kapcsolatok tisztulásához, az őszintébb légkör kialakulásához és nem utolsósorban a gondtalanabb családi élethez. A családok anyagi gondmentességéhez jelentősen járult hozzá társadalmunk; családi pótlék, nyugdíj, társadalombiztosítás stb. formájában. Mélyreható változás következett be a családi élet demokratizmusában. A férj és feleség, a gyermek és szülő kapcsolatára az egyenlőség jellemző és a családi életet befolyásoló döntéseket általában közmegegyezéssel,

demokratikusan hozzák meg. Ennek megfelelően átalakultak a családon belüli szerepek is, az alá-fölérendeltségi és függőségi viszonyok háttérbe szorultak, helyüket mindinkább az egyenlőségi alapon álló szerepek veszik át. Magától értetődően nem egy optimális szintű demokratizmusról és minden vonatkozásban észszerű szerepváltozásról van itt szó, hanem egy olyan tendenciáról, amely a múlthoz képest jelent elsősorban lényeges előrelépést. A családtagok megváltozott viszonyában egy jó értelemben vett gyermekcentrizmus kialakulásáról is beszélhetünk, amely a gyermek életkörülményeivel, sorsával való fokozottabb törődésben jut kifejezésre, és amely az esetek egy részében már túlzó szélsőséges, társadalmilag nem kívánatos formát is ölt. Sajnos a gyermekcentrizmus nem jár a gyermeklétszám emelkedésével. Bár a társadalmunk a három gyermekes családmódot tartja követendőnek, viszonylag magas az egy gyermekes és a gyermektelen családok száma. Társadalmunk a gyermeket értéknek tekinti és ezt anyagiakban is kifejezésre juttatja./Családi pótlék, gyermekgondozási, szülési segély stb./ Figyelemreméltóak azok a változások is, amelyek a családok műveltségének a növekedésében, kultúrálódásában végbementek. A művelődés hozzájárult ahhoz, hogy a régebbi babonás, vallásos elképzelések háttérbe szoruljanak, helyet adjanak a racionálisabb gondolkodásmódnak, különösen egészségügyi, higiéniai vonatkozásokban. De a racionalista gondolkodásmód kedvezően befolyásolta a családtagok kapcsolatát, a korszerű családi életvitel kialakulását is.

Jó értelemben vett módosulásnak és egyben értéknek tekintjük a párválasztást motiváló tényezők átalakulását is. A párválasztásnál, házasságkötésnél szerepet játszó tényezők között történetileg leggyakrabban az anyagi, gazdasági jellegű motívumok domináltak, érzelmi tényezők nem jutottak kellő szerephez. Az utóbbi időkben elsősorban a fiataloknál az emberi, érzelmi tényezők előtérbe kerülése a jellemző, bár az anyagi gazdasági megfontolások szerepe sem jelentéktelen. Ugyancsak pozitív ténynek kell tekintenünk a különböző osztályok, rétegek korlátok leomlását, a vallási, jogi stb. mellékszempontok szerepé-

nek zsugorodását is. Szó sincs arról, hogy a dehumanizált párválasztást motiváló tényezők teljesen kihaltak volna, de egészséges tendenciaként könyvelhető el, a humanizált, mellékszempontmentes tényezők térhódítása.

Családfejlődésünkben érvényesül egy olyan tendencia is, amelyet családkiegyenlitődési folyamatnak nevezhetünk. A családkiegyenlitődés azt jelenti, hogy az egyes családok - különösen érvényes ez a fiatal családokra - közelednek egymáshoz anyagi viszonyaikat, lakáskultúrájukat, életmódjukat és életelképzeléseiket illetően is. A kiegyenlitődési folyamat egybeesik az átlag-dolgozói család kialakulási folyamatával, amely a jövő családformáját is magában hordozza. A családok kiegyenlitődési, egységesedési folyamata magával hozta az értékek megváltozását is, megszüntetett régi és kialakított új értékeket.

Társadalmunkban a családok többségét kitevő átlag-dolgozói család mellett megtalálhatók a család más formái is. Beszélhetünk a vezető értelmiségiek vezető művészek, a legfelsőbb vezetésben résztvevők családformájáról, amely, bár dolgozói család, de annyiban eltér az átlag-dolgozóitól, hogy tagjai a közép-, illetve idősebb korosztályhoz tartoznak, anyagi helyzetük átlagon felüli, a nagymérvű közéletti, vezetői tevékenység viszonylag kevés időt biztosít a szűkebben vett családi élet számára és ez a család legtöbbször egy generációs család. Ugyancsak eltér az átlag-dolgozói családtól a kisárutermelők, kiskereskedők /maszekok/ családja is, itt ugyanis a család olyan gazdasági funkciókkal is rendelkezik, amelyek az átlag-dolgozó családnál nem alakultak ki. Sajátos családformának tekinthetjük az idősebb falusiak parasztcsaládját, elsősorban a családi életvitel, kultúráltság, anyagi ellátottság szempontjából. Ez a család a régi falusi család maradványa és a jövőben egyre szűkebb keretek közé szorul. Nem átlag-dolgozói család a cigány családok egy része sem, ugyanis a tradíciók, anyagi viszonyaik, sajátos kultúrájuk következtében ezeknél a családoknál még olyan jegyek is fellelhetők, a-

melyek egy régmúlt maradványai és amelyek nem egyeztethetők össze a szocialista családdal szemben támasztott normákkal.

A fentebb ismertetett családformák mellett hazánkban még egyéb, elsősorban átmeneti jellegű családformák is léteznek.

A családformákról elmondottak szükségszerűen vázlatosak, tézisjellegűek, ugyanis jelen esetben eszközfunkciót töltenek be, ahhoz kívánnak kiindulási alapot szolgáltatni, hogy egy történetileg meghatározott konkrét család érték-funkcióit tudjuk értelmezni.

3. A család értékfunkciója /létrehozó, megőrző, hagyományozó/

Valamennyi történetileg kialakult, változatos családforma esetében beszélhetünk értékfunkciókról, azaz a család mindig létrehozott, megőrzött és továbbadott értékeket. Ezek egy része egyetemes érték volt; pl.: a családi szeretet, az erkölcsre nevelés stb., az értékek nagyobbik része azonban mindig történeti és igen gyakran osztályjellegű volt, mint pl.: a fizikai munka megvetése az uralkodó osztály részéről. Számunkra legismertebb annak az európai monogám jellegű családoknak az értékfunkciója, amelyekből az átlag-dolgozói család is kialakult. Az európai monogám család és az ebből kialakuló átlag-dolgozói család értékfunkciója sok vonatkozásban megegyezik még akkor is, ha osztályszempontból jelentős eltérések tapasztalhatók. Az átlag-dolgozói család tartalmazza azokat a pozitív értékeket is, amelyeket az európai monogám család hozott létre. A következőkben, amikor a család néhány konkrét értékéről beszélünk, viszonyítási alapnak az átlag-dolgozói családot vesszük.

Ugyanaz az elv, /hogyan megfelelő vonatkoztatási alapról beszélhetünk/, amely szükségessé tette annak a családfornának a bemutatását, amelynek értékfunkcióiról kívánunk beszélni, azt is megkívánja módszertanilag, hogy az érték fogalmának az általunk

használatos értelmezését megadjuk. Az értéknek nagyon sokféle értelmezése alakult ki. Mi azt az általános értelmezést tartjuk mérvadónak, mely szerint: érték minden, ami szükségletet elégít ki. Magától értetődően az érték kapcsolódik az érdekekhez is és nagyon bonyolult hierarchikus értékrendszert jelent. Az értékek nem önmagukban, hanem mindig értékrendszerekben funkcionálnak. Az értékek az emberi tevékenység lényeges elemei, az emberi tevékenység legtöbb területén jelen vannak és egy részük a családhoz, a családi élethez kapcsolódik. Az ilyen értékek egy része a család belső életének az értéke, míg más részük a társadalom, az egyén számára elégít ki szükségletet, azaz így funkcionál értékként.

A következőkben a család alapvető funkcióiból fakadó értékek egy részét soroljuk fel, megemlítve azt is, hogy a család ezeken túl még nagyon sok más értéket is működtet.

A család funkciói között az egyik lényeges funkciót a biológiai funkció jelenti, amely döntően a fajfenntartásra, a szaporodásra irányul, de tartalmaz olyan mozzanatokat is, mint a nemi szükséglet kielégítése, az utódok biológiai felnevelése stb. A biológiai funkcióhoz számos érték kapcsolódik. Érték többek között maga a fajfenntartás, de érték a nemi szükséglet kultúrált, humanizált kielégítése is, vagy pontosabban fogalmazva a kultúrált, humanizált nemi szükségletkielégítés társadalmilag egyik kívánatos formája a házastársak közötti családon belül történik. A biológiai funkció leglényegesebb értékvonatkozását a csecsemők felnevelése jelenti. A csecsemők, gyermekek biológiai felnevelése történetileg is a családra hárult és ez a funkció más értékek garantálása miatt is - pl. a gyermek normális személyiségfejlődése - a jövőben is megmarad a család számára. A biológiai funkcióból még további értékek is fakadnak, mint pl.: a megfelelő higiénia, egészségvédelemre, tisztálkodásra stb. való nevelés. A biológiai funkció az ember esetében át, meg át van szöve társadalmi szálakkal, szinte minden biológiai funkció működtetése társadalmilag meghatározott keretek között történik, továbbá a biológiai funkció szorosan kötődik a család egyéb funkcióihoz is.

A család további funkciója: a gazdasági funkció, magába foglalva azt, hogy a család történetileg termelési, fogyasztási, gazdálkodási /költségvetési/ tevékenység-köröket is ellátott. Az átlag-dolgozói családnál a gazdasági funkció termeléshez kapcsolódó feladatköre egyre inkább háttérbe szorult; a gazdasági funkciókból sokat átvesz a társadalom. Mégis a családok gazdasági funkciója - a család fogyasztási egységjellege - beláthatatlan ideig fenn fog maradni. A család gazdasági funkciójával kapcsolatos értékek között az alábbiakra kell figyelmet fordítanunk: történetileg értéket jelentett a termelés, pontosabban szólva a családok a termelés során közgazdasági értelemben is létrehoztak értékeket. A kisárutermelők családjára ez ma is érvényes, sőt az átlag-dolgozói családok egy részénél is folyik ilyen jellegű érték-termelés. Hasonló értelemben fontos értéknek számított és számít az is, hogy a felnövekvő generáció munkára nevelése a családban kezdődik. A munkára nevelés - amely feltétele a társadalmilag leglényegesebb érték, a hatékony munkavégzés realizálásának - társadalmilag igen fontos feladat; nem nélkülözhető a családok ilyen irányú tevékenysége. A munkafegyelemmel kapcsolatos problémáink egy része abból adódik, hogy a mai családok nem látják el kellő mértékben a munkára nevelés feladatait. Ami nagyon szembetűnő pl. a két világháború közötti magyar családokhoz viszonyítva is; az a jó értelemben vett "munkakényszer" eltűnése a gyermekek számára. A régebbi családoknak az alkalmi, sőt nagyon gyakran a rendszeres munkakényszer a 10 éves gyermek számára /néha még előbb is/ megjelent. A mai családoknál leszámítva egy kisebb hányadot, a munkakényszer alig jelentkezik, sőt a "családi feladat kényszere" is elenyésző. A tanuló fiataloknál nem hogy munkakényszer nincs, de a családi feladatok ésszerű közteherviselésének a jó értelemben vett kényszere is hiányzik. Egyoldalúak lennénk, ha ebben csak negatív tendenciát látnánk, ugyanis társadalmi fejlődésünk eredménye is, hogy a gyermekek, illetve a fiatalok "nem kényszerülnek" túl korán munkára, vagy családi feladatok ellátására. Ugyanakkor a mai fejlődés problémája hogy túl kevés a

családoknál a gyermekekkel, illetve fiatalokkal szemben felállított feladat-kényszer, aminek nem kedvező hatása megmutatkozik mind a munkához való viszonyban, mind pedig a társadalmi fegyelem betartásában. A tanulási feladat kényszerrel jelent - bizonyos értelemben munkakényszer is -, de önmagában véve nem elegendő, csak egyoldalúan járul hozzá a munkára, az életre való felkészítéshez.

Az említetteken túl a család gazdasági funkciója további értékek kialakulásához is hozzájárulhat. Így pl. a család gazdálkodása kialakítja a józan tervszerűséget, a fegyelmezettséget, az ésszerű takarékoskosságot, az igények és a lehetőségek összhangjának a megteremtését, és további értékek létrejöttének a lehetőségét is. Ugyanakkor szükséges annak a leszögezése is, hogy a család értékfunkcióiban nem a gazdasági oldal játssza a fő szerepet, bár mint az előzőekben is kitűnt a gazdasági oldal számos érték létrejöttének lehet a forrása.

Lényeges és nagyhatású a család esetében a pszichikai funkció. A családnak ez a funkciója számos, bonyolult jelenséget foglal magában és sokirányú feladat megoldására irányul. Közismert tény, hogy a családi együttélés során a pszichikai jelenségek egész sora alakul ki. A családi kapcsolatok jellegének megfelelően kialakulhat a szeretet, a gyűlölet, a megértés, az összeférhetetlenség, a bizalom, a bizalmatlanság, a féltékenység, az egymásrautaltság, az együttérzés, az önzetlenség, az önzés, és a sor további folytatása helyett leegyszerűsítve és általánosítva: a jó, illetve a rossz családi légkör. A jó és a rossz családi légkör, bár viszonylagos fogalmak mégis elhatárolhatók egymástól. A rossz családi légkör azt jelenti, hogy a család tagjai nem érzik jól együtt magukat, feszültségek alakulnak ki közöttük, az együttélés terhes a család tagjainak a számára. A jó családi légkör esetében kölcsönösen igénylik az együttlétet, a család tagjainak szükségük van egymásra, a tagok érzelmileg is kötődnek egymáshoz és a család nem korlátozza egyéb családon kívüli tevékenységüket.

Az említetteken kívül még más jegyek is jellemzik mind a rossz, mind a jó családi légkört, továbbá mindkettő esetében beszélhetünk fokozatokról, valamint abszolút módon vett jó, illetve rossz családi légkör nincs.

A jó családi légkör több társadalmilag, de különösen az egyén számára szükséges és hasznos érték létrejöttéhez járul hozzá. A jó családi légkör egyik lényeges feltétele a pszichikai egyensúlynak, amely elsődleges érték az egyén számára, és amely feltétele az egyén normális és eredményes társadalmi tevékenységének, beleértve ebbe a munka-, a közéleti- és egyéb tevékenységeket is. Pszichikai egyensúly hiányában eredményes jó munka tartósan nem végezhető, sőt a pszichikai egyensúlytartás hiánya pszichiátriai problémák létrejöttéhez vezethet. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a család, bár lényeges feltétele a pszichikai egyensúly létrejöttének, kedvezőtlen esetekben alapja is lehet a pszichikai egyensúly felbomlásának. A család, amely létrehozhatja a pszichikai egyensúlyt mint értéket, részben az egyensúlyon belül, de azon kívül is létrehozhat további értékeket. Ilyen értéknek tekinthetjük többek között a szeretet-igény kielégítését. A szeretet minden ember számára szükséglet és mint minden szükségletet, ezt is ki kell elégíteni. A család az a társadalmi viszonyrendszer, ahol a szeretet létrejöttének a feltételei a legkedvezőbbek; hiaz a szülő-gyermek szeretet, vagy a házastársi szeretet, de a testvéri és a rokoni szeretet is az emberi szeretet leggyakrabban előforduló formái. A szeretet pedig az emberi értékek sorában elsőkelő helyet foglal el.

A szeretet mellett továbbá lényeges értéket jelent az érzelmi-kötődés lehetőségének a biztosítása, illetve az érzelmi kötődés realizálása. Az ember számára, társadalmi jellegéből adódóan, az érzelmi kötődés ugyancsak szükséglet. Az érzelmi-kötődés realizálódhat a családon kívül is, pl. barátok, barátnők stb. között, de az érzelmi kötődést elsősorban a család garantálja. Az érzelmi kötődés és a szeretet egy tőről fakadnak és az adja nagyon lényeges szerepüket, hogy hozzá-

járulnak a biztonságérzés kialakulásához is. A biztonságérzés, a biztonság tudat ugyancsak elengedhetetlen feltétel a pszichikai egyensúlyhoz és ezáltal a sikeres emberi tevékenységhez. A család egy további pszichikai értékét az adja, hogy a család nagymértékben örömforrás is. Az örömek a normális emberi életnek elengedhetetlen követelményei, aki nem tud örülni, mint személyiség is beszűkül és nem tud megfelelően viszonyulni másokhoz sem.

A család örömforrás funkciójához kapcsolódik a család kompenzációs funkciója is. A család sok módon és sok esetben ellát kompenzációs funkciót. Kompenzálhatja a sikertelenségeket, a kudarcokat, de a társadalmi és egyéni eredetű sérelmeket, méltánytalanságokat, sőt az esetleges sorcsapásokat is. Kompenzációs funkciói ellátására nemcsak az idealizáltan jó légköri család képes, hanem minden átlag család. Az átlag normál család nem szükségszerűen probléma és feszültségmentes, ugyanis ilyen családok nemigen léteznek. Az átlag normál családnál kisebb problémák időleges feszültségek fennállhatnak ezeket a családtagok megfelelő módon elviselhetik.

A család talán egyik leglényegesebb funkciója: a nevelő, személyiségformáló, jellemalakító funkció. Ebből fakad számos lényeges érték, amelyeket mindenképp a család fejleszthet ki. A nevelő, személyiségformáló funkciói elsősorban a gyermek és fiatalkorban érvényesülhet és lehet kiváltója további értékeknek. Napjainkban bizonyított ténynek tekinthető, hogy a személyiség normális fejlődéséhez a családi nevelés nélkülözhetetlen. Egyrészt a gyermek számára azt a szociális környezetet, amely lehetővé teszi a zavarmentes fejlődést csak a család tudja biztosítani, másrészt a család számos olyan pozitív értéket alakíthat ki, amelyek létrejöttéhez a családon kívüli nevelés vagy nem tud megfelelő feltételeket biztosítani, vagy csak nagyon szerencsés esetben képes ezeket létrehozni. Konkrétabban fogalmazva miről van szó? Arról töb-

bek között, hogy olyan pozitív erkölcsi értékek, mint pl.: ragaszkodás, hűség, odaadás, önfeláldozás, önzetlenség a családi nevelés eredményeként válhatnak személyiségjegyekké, erkölcsi tulajdonságokká. E nagyon pozitív erkölcsi értékek keletkezésének az a feltétele, hogy a gyermek találkozzon ezekkel a tulajdonságokkal, gyakorolják ezeket a gyermekkel szemben, a gyermek éljen át olyan szituációkat, amikor vele szemben nagylelkűek, önfeláldozóak, hűségesek. A társadalmi történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy erre a gyakorlatra leginkább a család képes és a családon belül is mindenekelőtt az édesanya. A gyermek és ifjúkorban a családnak van legtöbb esélye arra, hogy ezek az értékek kialakulhassanak. Ugyanakkor az is közismert, hogy a család sok esetben deformálhatja is az egyént, közrejátszhat ellenkező tulajdonságok kialakításában is, mint pl. alapja lehet az önzés, egoizmus, kapzsiság, közömbösség stb. negatív erkölcsi tulajdonságok létrejöttének is.

A családnak fontos szerepe van a társadalmi fegyelemre való nevelésben. A társadalmi fegyelem fontos társadalmi értékünk és az is ismeretes, hogy a társadalmi fegyelem betartása nem problémamentes napjainkban sem. A társadalmi fegyelem számos összetevőt tartalmaz és a betartása vagy be nem tartása a legkülönbözőbb kérdéseket veti fel. Felvetődik többek között, hogy a családoknak mennyire kell a társadalmi rendszer, a társadalom intézményei, esetleg vezetői iránti tiszteletre nevelni. Ismeretes a történelemből, hogy mindig kötelesség volt a király, az uralkodó, az uralkodói ház tisztelete, és az is ismeretes, hogy mind a feudalizmus, mind a kapitalizmus kikényszerítette a társadalmi intézmények tiszteletét is. Nálunk ebben a vonatkozásban néhány zavaró, furcsa jelenség figyelhető meg. Egy régebbi időszakban sok szó esett a konformizmusról és nonkonformizmusról. Még hivatalos dokumentumokban is megjelent, hogy a mi embereszményünk a nonkonformista ember. Sajnos, itt a nonkonformizmus olyan értelmezéseket is takart, amelyek néha anarchista izűek voltak és nem a társadalmi fegyelem betartására serkentettek, hanem olyan látszatot alakítottak, mintha

a leglényegesebb feladat a társadalommal, a társadalom intézményrendszereivel való szembenállás lenne. De ez jutott kifejezésre az un. lázadó embereszményben is, ahol a lázadás önmagában is érték. A lázadás, a nonkonformizmus, ha ennek a társadalmi szükséglete fennáll - időszakonként lehet érték, de önmagában sem a nonkonformizmus, sem a lázadás nem érték. A társadalmi fegyelemhez való viszonyban szerepet játszanak olyan a családhoz kapcsolódó motiváló tényezők is, hogy a kapitalizmusban a dolgozói család, mindenekelőtt a munkáscsalád számára az ellenzékiesség, a rendszerrel, a hatalommal való szembenállás a helyes osztályálláspont. A társadalmi tudat-változás törvényszerűségeinek megfelelően, a hatalommal a "hivatalossal" szembeni beidegződések, átkerültek a mai társadalmi tudatba is, sok esetben a családoknál is megmaradt egy olyan sztereotíp beidegződés, hogy a "melós mentalitás" az, amikor az ember nem hódol be, hanem jól odamondogat a hivatalos szerveknek. A családnak tehát a társadalmi fegyelem alakulásában lényeges szerepe van, éppen ezért fel kell állítani normaként a társadalom, intézményei, de a vezetői iránti tiszteletadás követelményét, azaz ezt is lehet értéknek tekinteni.

A kultúráltságot, a tudást ugyancsak értéknek tekinthetjük, és hogy az egyes egyéneknél a kultúráltság, a tudás szintje hogyan alakul, abban a családnak, különösen az indításnál, az igényfelkeltésnél, nem lebecsülendő szerepe van. Ugyanez vonatkozik a művészetre, a művészet szeretetére, amelyek elengedhetetlen jellemzői a sokoldalúan fejlett egyéniségnek.

A politikai, világnézeti értékek kialakításában szerepet játszó tényezők között is megtalálhatjuk a családot. A politikai, világnézeti arculat formálása a család nevelési feladatainak képezi a részét. A politikai és világnézeti nevelés a családban történhet direkt, vagy indirekt módon, ilyen vagy olyan irányba orientálva. Különösen a világnézeti nevelésben játszik a család jelentős szerepet. Abban a tényben, hogy az egyének vallásosak lesznek-e vagy mentesek a vallásos befolyásoltság alól, a családnak, főleg a szülőknek a hatása érvényesül. A

felnőtt korukban bigott vallásosaknak általában a szüleik is vallásosak voltak, viszont nemigen találkozhatunk olyan vallásos, érett emberekkel, akiknek a szülei ateisták lettek volna.

A család nemcsak a vallás tekintetében szabja meg az egyén világnézeti arculatát, hanem további vonatkozásokban is. A család szerepet játszhat a racionalista, józan gondolkodásmód kialakulásában, de szerepet játszhat az irracionalista, misztikus beállítottság létrejöttében is. Világnézeti értelemben nagyon lényeges tényezőknek tekinthetjük, hogy képes-e valaki a realitások területén maradni, vagy könnyen hajlik az irreális elképzelések, lehetőségek elfogadására. Az ilyen jellegű beállítódás nagyon gyakran a családi neveltetésből ered. A világnézeti beállítódás hatással van az egyéniség egész tevékenységére, így pl. világnézeti tényezőből fakadhat az erkölcsi magatartás is; többek között a reális önértékelés, a józan kritikai érzék - nagyon lényeges értékek - szoros szálakkal kapcsolódik a gyermek és fiatalkor családi hatásaihoz. A reális önértékelés és kritikai érzék nélkül az egyén képtelen embertársaihoz normálisan viszonyulni, de képtelen ugyanazon értékes alkotó munka végzésére is. Társadalmi rendszerünkben a helyes politikai beállítódás és politikai magatartás: érték. A tudatos politizálását és a helyes politikai tevékenységét korunkban minden átlagembertől megkövetelhetjük. Korunkban ugyanis, amikor az emberiség története a szó szoros értelmében világtörténelemmé vált és az emberiség keretei a tudományos-technikai fejlődés következtében kissé össze is zsugorodtak, senki nem vonhatja ki magát a politizálás alól. A politika maga keresi fel a mindennapok emberét is, s mintegy kényszerít a politizálásra, végsősoron tehát napjainkban vagy tudatosan, vagy ösztönösen mindenki politizál.

A politikai arculatot és a gyakorlati politizálást a család mindig befolyásolta. A történelmi materializmusnak az a tétele, hogy az osztályhelyzet szabja meg elsősorban az egyének politikai nézeteit, legtöbbször a család közvetítésével érvé-

nyesül. Ugyanis mindenki családja révén születik bele osztályviszonyaiba és bár a későbbiek során átkerülhet más osztályhoz, az emberek döntő többsége megmarad annál az osztálynál, amelyhez családja révén kapcsolódik és ennek megfelelően a családja közvetítésével hozzátapadt osztály-beállítottság egész élete során végig kíséri.

A család az osztály-hovatartozás mellett megszabhat olyan politikai beállítódáshoz tartozó jellegzetességeket is, mint pl. hogy valaki haladó vagy reakciós gondolkodású, hogy peszsimista vagy optimista, hogy részt kíván-e venni a társadalmi közéletben, vagy tartózkodik tőle. Tévedés lenne azt gondolni, hogy a politikai nézetek és a politikai magatartás kialakulásában mintegy családi predeterminizmus érvényesülne. Az egyén politikai arculatát és politikai magatartását más tényezők is befolyásolják, többek között a konkrét társadalom, a munkahely, a baráti környezet, a különböző ideológiák és számos más tényező is. A történelemből ismert az a tény, hogy a család az esetek egy részében politikai, illetve politizálás-elleni mentalitást is szülhet. Különösen akkor fordulhat ez elő, ha a társadalomban túl gyorsan mennek végbe a politikai változások, ill. politikai cikk-cakkok következnek be és ennek megfelelően gyakran sujthatják az egyént politikai melléfogások, lebukások, számonkérések stb. Magától értetődően a család - de ebben is az osztályhelyzet a meghatározó - játszhat reakciós, visszahúzó szerepet is a társadalom politikai életében. Az esetek egy részében ez annak a következménye, hogy reakciós osztályhoz tartozó családról van szó, de nagyon gyakran az is szerepet játszhat, hogy a családfejlődés bizonyos fáziskieséssel követi a társadalom fejlődését - a család fejlődése legtöbbször lemarad a politika fejlődése mögött - és ennek következtében visszahúzó erőként hat.

A fentebb elmondottak érzékeltették a család és az egyén politikai tevékenysége közötti összefüggés néhány főbb vonását. A szocializmus időszakában a politizálást - magától értetődően a helyes politizálást - értéknek tekintjük, és mivel

a család jelentős szerepet játszik a politikai beállítódás alakulásában, a családokkal szemben ma felállítjuk azt a követelményt, hogy helyes politikai elvekre neveljék a család tagjait és helyes politikai orientációval, útravalóval lássák el a fiatalabb nemzedéket. Kissé kiélezetten megfogalmazva azt is kimondhatjuk, hogy a szülők felelősek a fiatalok politikai arculatának és tevékenységének az alakulásáért; ugyanis akár tudatosan, akár ösztönösen részük van abban, hogy a fiatalok politikai beállítódása, politikai tevékenysége hogyan alakul. Az adott elvet azonban mindig csak konkrét esetekben az eset jellegének megfelelően és nem mechanikusan lehet érvényre juttatni.

4. Befejezés

Az értékek bonyolult rendszerében a társadalom életének számos jelensége gyakorol hatást létrejöttükre, mozgásukra. Az előzőekben tézisszerűen utaltunk arra, hogy a mai, ún. átlag-dolgozói család milyen értékek létrejöttéhez járulhat hozzá részben tudatos, részben pedig ösztönös mechanizmusok közvetítésével. Ez a családtípus napjainkban még ellentmondásos jellegű, magában hordoz átmeneti jellegzetességeket is és bizonyos mértékig le is marad a társadalom gazdasági, politikai fejlődése mögött. Mivel ennek a családnak az értékek létrejöttében igen jelentős a szerepe, felvetődik az a kérdés, milyen további családfel fejlődésről állithatunk fel hipotéziseket és milyen értelemben változhat meg a család értéklétrehozó és érték-hagyományozó szerepe. A rendelkezésre álló adatok, tények alapján felállithatunk egy olyan hipotézist, hogy a belátható jövőben, tehát hosszú időn keresztül ez a család azaz, az átlag-dolgozói, kétgenerációs, monogám család fog fennmaradni, de a mai viszonyaihoz képest bizonyos letisztulás és tartalmi gazdagodás megy majd végbe: azaz a jövő családja is a maihoz hasonló család lesz. Azok az elképzelések, amelyek az ún. kommunacsaládra vonatkoznak, valószínűtlen hipotéziseknek tekinthetők és végsősoron a polgári családok maradványaiként fennálló jegekből próbálnak kiutat keresni. A jövőben is nagy valószí-

nüsséggel megmaradó mai jellegű család jelentős mértékben hozzájárul az értékek kialakításához és a meglévő értékek átadásához. Továbbá adottak azok a lehetőségek is, amelyek lehetővé teszik, hogy ez a család tökéletesebben és magasabb szinten lássa el értékfunkcióit és hozzájáruljon további új értékek kialakításához is. Az elmondottakat figyelembe véve tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a család ebben a formájában is - átmeneti jellege, ellentmondásossága ellenére is - érték és megérdemli a társadalmi támogatást.

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ SZEREPE AZ ÉRTÉKREND ÉS AZ ÉLETMÓD ALAKÍTÁSÁBAN

Annyi izgalmas, minden bizonnyal érdekfeszítő és tartalmas okfejtés után mit is mondhatunk a tömegkommunikáció életmód alakító, értékrend befolyásoló szerepéről anélkül, hogy tényleges hatását alábecsülnénk, vagy feltétlen vitára ingerlően kicsinyitenénk le mellette más tényezőket, aránytalan és jogtalan kiemelés végett. Előljáróban elkerülhetetlen szólnunk magáról a tömegkommunikációról. Nem a teljesség igényével, csak azért, hogy utóbb közös nevezőre hozzassuk további mondanivalónkat.

A "jelenség", amelyre eleddig a találékony magyar nyelvi lelemény a használatos idegennél jobb megnevezést nem talált, a kommunikáció a tamperei egyetem közléselméleti professzora Nordenstreng megfogalmazása szerint az emberek közötti jelrendszerek segítségével történő információ-csere. A tömegkommunikációt viszont forrásvidékétől származtatva tömören, mint a "társadalmi tudatot kiszélesítő hálózatot" foghatjuk fel, fogalmazhatjuk meg. Ám e - tulajdonságaiból ítélve leginkább az iszalag vad és nemesebb fajtáihoz hasonlatos - "jelenség" a belőle és a köréje nőtt elméletek szerint a puszta tájékoztatásnál, az orientációnál, az ismeretnyújtásnál vagy a kedvtelő szórakoztatásnál látensebb, ravaszabb funkciókkal is rendelkezik.

A kor sokmindentől rabul ejtett embere, ha némelykor - tudva vagy tudatlan - szenved is tőle, el sem igen tudja

képzelni létezését a nyomtatott sajtó, a rádió, a televízió nélkül. Azt meg különösen nem: milyen volt, milyen lehetett az az idő, amikor az emberi közösség a valamely okból védelmezett érdekeket kifejezni hivatott társadalmi értékeit nem az előbb említett eszközök közreműködésével igyekezett tartós normákként elfogadtatni, besúlykolni úgy, hogy az embereknek álmukból ébredve is hibátlanul, ugyanazok az alapértékek jussanak eszükbe.

Mint mondjuk az egykori rómaiaknál a pater familias szentsége, majd tartósan a férfi primátusa, később a tulajdon mindenhatósága, vagy napjainkban némely nyugati tudatipari termékben láthatóan és hallhatóan: vörös = kommunista = a világot fenyegető kíméletlen veszedelem minden létező és eljövendő rossz forrása stb. stb. De említhetnék saját példákat is, elég csak a magunk vulgarizált szemantizmusaira, esztereotípiáira utalni. Hogy mire fordítódik a tömegkommunikáció energiája, milyen tartalmakat és milyen módon, kik által érthető "jelek" bekapcsolásával és milyen eredményességgel, valamint egészében szívonatosan vagy színvonalatlanul közvetít-e a tömegkommunikáció, az a politikai hatalommal összefüggő tényezőktől kezdve az adott intézményrendszernél dolgozók egyéni adottságáig sokmindentől függ.

Erről az elfogadtatásról, besúlykolásról témánkat illetően többféle felfogás is létezik egyidejűleg.

Egyes szerzők a tömegkommunikációs intézményrendszer társadalmi értékeit és normákat elfogadtató szerepéről írnak. Azaz egy minden tekintetben nagyjából-egészéből kész értékrendszer közvetítőjét látják benne. Mások aktív értékteremtő szerepet tulajdonítanak neki. Az utóbbi években pedig egyre gyakrabban olvasni a tömegkommunikáció érték- és világképek-kultivációs hatásáról.

E kultivációs hatás lényegét tekintve megfelel a tömegkommunikáció egyik legsajátosabb tulajdonságának, amennyiben

a közlések és műsorok zuhataga éppen tömegességénél és a befogadókkal történő összetalálkozásának gyakorisága következtében az események vagy jelenségek megismertetésének, magyarázatának, Szecső Tamás szóhasználatával "vállalásának" az egyéni és társadalmi érdektűközések különböző módozatai viszsztatűkrözésének eszközével képes azokat nemcsak elfogadtatni, hanem éberén tartani, ismétléssel elmélyíteni, gondozni "kultiválni" is az egyéni és a társadalmi tudatban. Mindezt olyan "jelenségek" és "viszonylatok" tekintetében, amelyek teljesen vagy nagyjából megfelelnek a társadalom alapvető értékrendszerének. Azt már ezek után szinte fölösleges is hozzátennünk, hogy e kultiváció nemcsak kifejezni képes az alapértékeket, hanem törekszik is állandóan és folyamatosan stabilizálni azokat, a fennálló társadalmi rend védelme érdekében.

A vélekedések közül a magunk részéről egy köztes, de valójában a "késztermék" közönséges propagálásánál fontosabb, az egész tömegkommunikáció lényegét adekvátabban tartalmazó szerepfelfogást tartunk teljesnek: az értékformáló, érték-tisztító funkciót. Mindenekelőtt azért, mert úgy gondoljuk, hogy a mindenkori hatalmi-politikai viszonyokat viszsztatűkröző tömegkommunikáció, mint a hatalom eszköze, elsődlegesen nem maga teremt értékeket, hanem kiszolgálja az adott társadalom uralkodó osztályának érdekeit és az azoknak megfelelő alapértékeket igyekszik elfogadtatni. Másodsorban pedig azért, mert csak ebből a funkcióból származtathatjuk igazából mind a tömegkommunikáció, mint rendszer, mind pedig a kommunikátor, mint egyén relatív autonómiáját, azt a tényleges szuverenitást, amellyel - a társadalom primér értéktartományának szolgálatában elkötelezett újságíró, szerkesztő stb. - képes önállóan, személyesen, alkotóan és aktívan részt venni a társadalmi értékválasztás és elfogadtatás folyamatában, mintegy vissza is hatva arra.

Ugy gondolom, mind a tömegkommunikációtól általában mind az újságírótól vagy kommunikációs termékétől konkrétan hiába kérnénk számon a politikai hatalmat gyakorló funkcióját, az

össztársadalmi érdek mindig és minden körülmények közötti képviselését, azaz olyan szintézisek megalkotását, amelyekre egyébként is képtelen.

Miként arról már szoltunk korábban, a tömegkommunikációnak - működésének társadalmi színterén - az uralkodó gondolkodásmód megőrzését, olykor a hatalmi berendezkedésnek megfelelő megújítását, máskor az objektív valóság hatására megváltozott körülményeknek megfelelően a társadalmi tudat reformista modernizálását éppúgy el kell "végeznie", mint mondjuk működésének egyéni szintjén a befogadók igényeinek szolgálatát, a tájékoztatást, a nevelést, a szórakoztatást, amiket maguk a tömegkommunikációs eszközök is szívesen tesznek saját működésük céljává.

Meg kell jegyeznünk azonban a következőket: a fennálló gondolkodásmódok, az élet- és cselekvésmódok gyakran annyira elavultak, régivé váltak, hogy a társadalom alapintézményeinek és hatalmi szerkezetének igényeit már nem elégíthetik ki. Így vagyunk mi például a női egyenjogúsággal, amelynek politikai és gazdasági feltételei adottak, a termelési élet szempontjából szükségesek, és társadalmi szinten gyakorlatilag már érvényesülnek is, ám a családon belül a férfiak és nők felfogása saját szerepükkel kapcsolatban többnyire még mindig középkori. Ilyenkor, a változás eszközeként mozgósítható a tömegkommunikáció, hogy felrázza a fennálló gondolkodásmódot az egész rendszer működésének szempontjából előnyös vonások elterjesztése, fejlesztése érdekében.

A tömegkommunikációs eszközök gyakorlatilag ritkán teljesítenek csak egy meghatározott feladatot. Így tehát egyszerre integrálnak, rögzítik az értelesszerkezetet, miközben táplálják a szellemi frissességet és alkotótevékenységet, gondolkodásra és cselekvésre serkentenek.

A tájékoztatás, az oktatás, a szórakoztatás mint a tömegkommunikáció feladatköre az egyén szempontjából közvetlenül el-

igazító, bizonyos fokig vita- és véleménycsere-fórum, amelynek révén a valóság az egyén számára elérhető távolságba közvetíthető.

Okvetlenül említést kell még tennünk, ha igencsak vázlatosan is, a tömegkommunikáció hatásáról, hatékonyságáról. Mindezenelőtt arról, hogy a hatékonyság-fogalmat gazdagabban, a tömegkommunikáció egész rendszerének társadalmi hatékonyságára vonatkozva használjuk, beleértve a többi ismeretközvetítő társadalmi intézményt és a kultúráközvetítés hagyományos és modern eszközeit is. Tartalmilag e hatás legfontosabb jellemzője a fennálló politikai hatalmat támogató ideológia fenntartása, amellyel a társadalom megfogalmazza önmagát, értelmezi életét, életvitelét és értékrendszerét, világnézeti és erkölcsi felfogását. Innen nézve válaszolható meg az a kérdés: milyen önállósággal és milyen értékeket, normákat, életmód- és viselkedésmintákat tűz a társadalom elé, illetve kultivál a tömegkommunikáció.

Itt ismét utalnunk kell a relatív autonómiára. A tömegkommunikációs eszközök nem függetlenek a társadalom egyéb intézményeitől. Eszközjellegük következtében nem kezdenek el önkényesen megváltoztatni a fennálló értékrendet, a gondolkodás-, élet- és viselkedésmódokat, mivel ugyanazokhoz a társadalmi eszközökhöz és intézményekhez kötöttek, amelyek együttes hatásukkal /természetesen ezek fejlődését is belekalkulálva/ fenntartják a politikai hatalmat, sőt, nem lebecsülhető befolyással vannak tevékenységére és hatására a különböző gazdasági, kulturális vagy akár tömegkommunikációs érdekcsoportok is.

Mindezek alapján azt kellene mondanunk, hogy a tömegkommunikáció közvetlen hatásának lehetősége az ismeretek, értékek, gondolkodási és viselkedési szabályok direkt és mögöttes jelentéstartalma megváltoztatására meglehetősen csekély és elsősorban a politikai hatalom szándékaihoz kötött. Az ismétléssel a különféle csatornák összehangolt működésével azonban

hosszú távon folyamatos hatáskiváltásra és változtatásra képes a tömegkommunikáció, feltéve persze, hogy a hatások összhangban vannak a személyes tapasztalattal is. Végezetül a hatásmechanizmust bonyolítja még, hogy az egyes tömegkommunikációs eszközök jellegüknél fogva, eltérő hatékonysággal dolgozhatnak, lévén hogy az újságot olvassák, a rádiót hallgatják, a filmet vagy a televíziót pedig nézik stb.

Nálunk az utóbbi években a társadalmi fejlődés olyan tempósabb időszaka zajlik, amelyben az előzőekhez képest nemcsak a lehetősége, hanem a jelentősége is nagyobb a legitimált, normateremtő és értékrendet gondozó munkának. A mögöttünk levő tiz esztendőben felerősödő távlati társadalmi tervezéstől kezdve, a párt programnyilatkozata célkitűző tevékenységéig, a szocialista demokrácia térnyerő alakításától a jónéhány évre, esetleg évtizedre szóló feladatokat összegező párthatározatig - mint a tudománypolitikai, vagy a közművelődési határozat, a munkáosztály helyzetével vagy az ifjúságpolitikával foglalkozó állásfoglalás, a termelési szerkezet átalakítását célzó határozat, hogy csak néhányat említsek példaként - a nálunk lezajló ideológiai-politikai folyamatok legmarkánsabb vonulata rendre értékalternatívákat sorakoztat fel, értékválasztásokat tartalmaz. Igazából azonban még hosszabbra nyújthatnánk annak a napjainkra már három és fél évtizedet felölelő időszaknak a határát, amelyben hatalmas forradalmi változások, földrengésszerű nagy átrendeződések zajlanak le hazánkban. Ezek alatt most nem is a legalapvetőbbeket, hanem az azok következtében okszerűen előálló életmódbeli, értékrendbeli, erkölcsi és politikai elmozdulásokat értem, köztük néhány olyat is, amik ugyan megtörténtek, vagy épp most történnek, de nem lettek volna vagy nem lennének szükségszerűek, némelyek pedig egyenesen negatívak, hátráltatóak és inkább fékek, nehezekek az előremozdulásban, sem mint kedvező impulzusai a lendületnek.

Legközelebbi múltunk, különösen az utóbbi négy-öt év persze nem kizárólag az értékalternatívák és választási lehetőségek számát szaporította. Korábban is léteztek, most is akadnak

értéktorzulások, negatív értékek, amikor kellő kontroll hiányában egy-egy részérdek rákényszeríti a maga részértékeit az egész rendszerre. Sőt, a gazdaságfejlesztés intenzifikálásának felgyorsítása, a népgazdasági egyensúlyunkat tartósan veszélyeztető cserearányromlás, kül- és belgazdasági gondjaink, különösen az ipari infrastruktúrát illetően halmozódó elmaradásunk, a bonyolultabb nemzetközi helyzet, amely reális helyzetmegítélést, nagyfokú alkalmazkodási képességet követel, összességében nemcsak szorongásokat, bizonytalanságokat, növekvő információ-éhséget idézhet elő, hanem - rövid távon - az értékvesztés veszélyeit is felidézheti.

Más korszakokhoz hasonlítva tehát még nagyobb mértékben válik szükségessé, vagyis értékké a társadalmi tudatosulásnak, önismeretnek és tudatosságnak az igénye.

Társadalmunk, mint fejlődő társadalom a jobb és jobb minőségű, emberibb létezés felé halad. Értéktudatának szubjektív értékrendjének nagyobb mozgástere van, bár lehetőségeit behatárolják objektív viszonyai, gazdasági és társadalmi fejlődésének erővonalai. De rendelkezik azzal az adottsággal, hogy felismerje e hatások közötti alternatíváit, és hosszabb távon érvényesítse felismeréseit, pályájának tudatos alakításában.

E nagyobb mozgástér természetesen nagyobb tévedési lehetőségeket is rejt magában, mind az értékek felismerésében, mind pedig érvényesítésükben.

Az átmenetből, az átalakulásból, ami még eltart néhány évtizedig, az is fakadhat, hogy a társadalom - ahogy Hankiss Elemér írja - "két malomkő, két létforma, s következésképpen két objektíve érvényes értékrend közé kerül: a jelenlegi, adott - és a jövőbeli -, a megvalósítandó létforma, illetve értékrend közé."

E két értékrendet és részleges ellentétüket mint egy sajátos feszültségforrást is tételezhetjük, amennyiben könnyen konfliktusba kerülhet egymással a társadalom, illetve a jövőbeli optimális értékrendet képviselő, irányító réteg. De ez a réteg is kényszerülhet arra, hogy a jövőbeli létforma és értékrend irányába hatalmi és más eszközökkel terelje a társadalmat. A "hatalmi és más eszközök" között átélve ezeket a konfliktusokat és viselve következményeiket ott van az egész tömegkommunikáció öntörvényű belső hullámzásaival, saját konfliktusaival, sajátos közérzetével együtt. Szerepvállalása egyáltalán nem könnyű.

Nos, e rövid, inkább vázlatnak szánt bevezető után feltehetjük a kérdést: hogyan viselkedik és hogyan kell viselkednie, milyen magatartást kell tanúsítania, milyen szerepet kell vállalnia és betöltenie a hazai tömegkommunikációnak?

Azt tényként állapíthatjuk meg, hogy a tömegkommunikáció közvetlen kultúrahordozó, kultúrákvetítő értékrend és életmód alakító szerepe jelentős. Viszonyítás kérdése is egy kisé, bőség-e, vagy szűkölködés-e inkább, hogy országunk lakosságának több mint fele szinte kizárólag azokkal a kulturális eszközökkel él, amelyeket az otthon kereteiben tud megszerezni és alkalmazni. Véleményem szerint jobbára az utóbbi, ha visszafelé nézve örülnünk is kell bizonyos értelemben ennek a ténynek.

Néhány időmérleg-vizsgálat szerint például az emberek többsége a munkára, az alvásra fordított idő után harmadik helyen a televízió nézésre szakítanak legtöbbit. Pusztán ebből a tényből vajon következtethetünk-e arra, hogy a televízió határozza meg az életrendet, az életmódot? A tömegkommunikáció szociológiájával foglalkozó szakemberek egy része esküszik arra, hogy a mindennapi lét időbeosztásában determináló hatása van a tömegkommunikációnak, elsősorban a televízióknak, a rádióknak, de bizonyos fokig a sajtónak is. Mi mégis

azt mondjuk: az életmódot alapvetően nem a sajtó, a rádió, a televízió és nem a kulturális műhelyek határozzák meg, hanem a gazdasági, a társadalmi és a kultúráltsági viszonyok, mint ahogy az életmód változásának elemzése és befolyásolása, a megoldásra váró kérdések valódi megértése és ennek alapján a lehetséges megoldási utak felkutatása is csak a gazdasági-társadalmi folyamatok összefüggéseinek együttes szemléletén nyugodhat.

Az életmódot vizsgálva a társadalom egészében kell gondolkodnia mind a szaktudományoknak, mind a tömegkommunikációnak, amelynek szerepe az előbbieik ellenére sem lebecsülendő. A feladatot nehezíti, hogy az eleven társadalom összefüggésszerkezetében megjelenő - és a tömegkommunikáció által még fel is erősített - életmód-jelenségek nemcsak a jelen összetett folyamatai által meghatározottak, de a "halott" vagy "tetszhalott" múlt örökségeit, hagyományok hatásait is hordozzák. Így tehát a valóságos megértéshez és a helyes cselekvés meg-alapozásához a múltat és a jelen is egységben kell szemlélnünk, márcsak azért is, mert a jelen a történelmi folyamat állandóan meghosszabbodó végtelen vonalának csupán jelentéktelenül kicsiny "végződése".

Az a véleményem, hogy a hazánkban folyó életmód-kutatások és eredményeik tömegkommunikációs áttétele a szélesebb és főleg az alapvető vagy létfenntartó értékek mennyiségében nem bővelkedő közönséghez való eljuttatásuk, a követendő és tömegesen követhető, tehát gyakorolható életelvek interpretálása még nem nagyon történt meg, ha kísérletek akadtak is.

Hazai tömegkommunikációnk gyakran kritikusan szól az életmódról. Ez önmagában nem lenne hiba. Egy adott állapot kíváncsiságos irányú változására nemzeti történelmünk legprogresszívabb személyiségei is alkalmazták az ostromozó kritika serkentő gyógyírját. Ám ha igazságmag van is bennük, ezek a kritikus közelítések sokszor túloznak. Jelenleg kritikával legfeljebb a viszonyok alakulásáért felelő döntéshozókat és a végrehajtás-szervezőket kell illetni, akiknek van mit megcselekedni az el-

méletileg olyan kifogástalan állapotok gyakorlati megteremtése érdekében.

Igaz, hogy sok ember él üresebb, tartalmatlanabb életet, mint amilyent a társadalmi és adott egyéni anyagi körete valószínűleg lehetővé tenné. Igaz, hogy az igénytelenesség hűtőfű sárkányát sok negatív, a szubjektumban is rejlő körülmény táplálja. Igaz, hogy a felismert célok, a minőségi élet valamennyi kívánalmának realizálása rendkívül lassan, ellentmondásosan halad előre. A társadalmi közegben /az általános műveltség-től, szokásoktól kezdve a mindennapi kultúra ismert állapotán át a társadalmi értékrendig terjedő széles területen/ olykor érezhető közegellenállás is érvényesül. De túlzás azt mondani, hogy a lakótelepeken vademberek élnek. A türelmes nevelői alapállásnak ellentmondó, mindazoknak a megszegésénél, akik a nagyobb egységet képviselő életminőség egyik tényezőjének az anyagi javak megteremtésének szükségében kevesebbet törődnek saját életminőségük, életmódjuk más tényezőivel. Akinek az a gondja, hogy albérletben, egy szobában több családdal együtt közös lakásban él, vagy hogy valamiképp önérték és emberiségkárosodás nélkül átvészeli az ingázás évtizedeit, annál - kivált ha elmaradottabb is - egészen más visszhangra talál a tömegkommunikáció hirdette életmód és életvitel "elvárások", mint annál, aki már túljutott az elemi gondokon. Ugyancsak más füllel fogadja jó tanácsainkat a meglehetősen széles kispolgári réteg. Számukra ezek a viszonyok tökéletesek, változtatni nem kívánnak rajtuk, sőt szorongva fogadnak minden változtatási törekvést, hiszen azokban "berendezett", "megszokott" világuk, érdekeik elvesztését vélik felfedezni. Az életmóddal foglalkozó tömegkommunikációnak tekintetbe kell vennie ezeket a különbségeket. A gyakori ítélkezés, kinyilatkoztatás és prédikáció helyett emberibb és közvetlenebb segítségül szolgálna a valóságos élet bemutatása, az emberek tényleges életmódjában, cselekedeteiben cipelt ellentmondások megvilágítása és feloldása. Nem is beszélve a devianciáról.

A létezőtől a jövőbeli életmód felé vezető úton araszolva haladókat ma is kevesebb eséllyel érthetjük meg és támogatjuk, ha "kivülről" és "felülről" közelítünk hozzájuk, ahogy azt nem egyszer tömegkommunikációnk teszi.

A nagy tömegek számára elérhető közelségbe került fogyasztási javak megszerezhetőségének élménye az elmúlt két évtizedben kétségtelenül torz, idegen hajtásokat is eredményezett. A legutóbbi években éppen e növekvő-bővülő fogyasztás mellett már hosszabb ideje tartósodott és előrehaladásunkkal egyre anakronisztikusabbá vált környezetünk számos területen megfigyelhető hanyatlása, s a lakosságban a visszaesés közérzetét sugárzó számos súlyos visszaessége. Ezek első reakciójaként olyan kritikák kaptak hangot, amelyek az egész folyamat meg nem értéséről tanúskodtak és az erkölcsi életvitelbeli útvesztők forrását a viszonylagos jólétben vélték felfedezni.

Napjainkban viszont olyan nézetek találhatók, amelyek szerint a szocialista erkölcs és különösen az életmód kérdéseiben mindaddig nem lehet előbbre lépni, amíg gazdasági nehézségekkel birkózunk, s nem tudjuk szavatolni az életszínvonal korábbi években megszokott ütemű fejlesztését. E nézetek hangoztatói először is figyelmen kívül hagyták, hogy az életmód nem utolsósorban a munka módja is: az egész életvitelében kultúráltan élő ember képes csak igazán kultúrált munkavégzésre, mint ahogy a magas színvonalú munkakultúra eredményezheti igazán emberi- társadalmi teljességet.

Az az igazság, hogy minél fejlettebb gazdaságilag egy társadalom, annál inkább képes arra, hogy szocialista viszonyok között, emberi életformákat kínáljon.

Jelenlegi gazdasági helyzetünk és életszínvonal-politikánk közepette igenis mód van arra, hogy akár jelszószerűen is megfogalmazzuk és a tömegkommunikáció bekapcsolásával a köznapi tudatba plántáljuk társadalmi, emberi környezetünk

javitásának programját. Az ember és ember viszonya, a szocialista életmód tényleges alapkérdése nem szorulhat háttérbe tömegkommunikációs eszközeink egyikében sem.

Ma a tömegkommunikációnak mi más lenne az egyik legégetőbb tennivalója, mint az, hogy az életmód alakulásának ezeket a fázisait, fokozatait, ezt a lépcsőzetességet, melyben az egalitás erősödik, a valóságnak megfelelően ismerje, tükrözze, fejlődésében kövesse és igényeit, ajánlásait tisztességesen jobbitó bírálatát hozzá igazítsa.

Áttérve az értékalakítás, értékformálás, értéktisztítás és gondozás kérdésére azt mondhatjuk: a szocialista társadalomban a tömegkommunikációs eszközök kultúra-közvetítő, értéktisztító és értékformáló szerepüknél fogva jelentős mértékben járulhatnak hozzá az új társadalom sajátos, a polgári társadalmakétól eltérő értékeinek meggyökereztetéséhez.

Meglehetősen bonyolult körülmények között alakult hazánkban az alapvető és magasrendű értékek változása, valamint a teljességgelvű értékrend társadalmi hatása. A különböző, olykor egymásnak is ellentmondó tendenciák természetesen tükröződtek a tömegkommunikáció érték-kultivációjában is.

A 60-as években, amikor a gazdasági feltételek és társadalmi körülmények ezt lehetővé tették, bizonyos fokig az alapvető értékek, az anyagi javak kerültek előtérbe. Ezt a tömegkommunikáció részben mint az életszínvonal emelkedésének, a jólét terjedésének jelenségét kedvezően fogadta. Ugyanakkor - emlékeztetve például a fridzsider-szocializmus vitára - erőteljesen védelmébe vette és előretolta a teljességgelvű értékrend tényezőit. De az anyagi javak megszerzésének és felhalmozásának jelentősége - ha nem is olyan gyorsan, hiszen sok jogos és ki-elégítésre váró igény van még - az értékhierarchiában is lejjebb csúszik majd. A tömegkommunikáció ebben a folyamatban részben csak visszatükrözi az állapot-változásokat, másrészt - megítélésem szerint - meglehetősen ellentmondásos, kettős szerepet

játszik. Bizonyos megnyilatkozásaival az anyagi javakat a társadalom értéktudatában valóságos helyükre igyekszik tenni, másrészt széles tömegek előtt - olykor talán akaratlanul és közvetetten - továbbra is a presztizs értékrend követését sugallja. Egy harmadik hangsúly az utóbbi években kezd felerősödni: ezt jobb híján a jövőbeli értékrend anyagi, társadalmi feltételrendszere sürgetésének tudnám nevezni. Ez az "előrehozási" szándék a létező /és főleg egyéni természetű/ anyagi értékhierarchia devalválásában, és többek között olyan közösségi szolgáltatú létesítmények szorgalmazásában nyilvánul meg, amelyek mint törekvések, célok tartalmilag nem kifogásolhatók, de gyorsított ütemű megvalósításukra, megteremtésükre a társadalom mostani teljesítőképessége még nem elegendő.

A személyiség-értékeket tekintve, megítélésem szerint az előbbieknél egyértelműbb, pozitívabb szerepet tölt be a tömegkommunikáció. Portréival többnyire nemcsak egy társadalmi méretű, kissé személyiség-ellenes hiedelmet igyekszik eloszlatni, hanem nagymértékben segíti is a személyiség-fejlesztés folyamatát, a sokoldalú és önálló személyiség beépülését a társadalmilag fontos értékek sorába. Legelőbbre talán olyan személyiségjegyek, mint az erős szuggesztivitás, az akarat, az önfegyelem, a kivételes képességek vagy adottságok /néha egyéni kuriózumok/ tekintetében, de csirájában már mind többször az emberiesség, az empátia, jólelkűség stb. vonatkozásában is. Aligha lehet kétséges, hogy a tömegkommunikáció e hatásokkal a gazdag és önálló személyiség célértékké emelése érdekében az átlagosnál is többet tesz.

Az eddig, ha csak vázlatosan is áttekintett értékek tömegkommunikációs gondozásának minősítésénél jóval bonyolultabb feladatot jelent a társadalmunkban igen fontosként kezelt munka "értékének" tömegkommunikációs kultivációját vizsgálni. Mindenekelőtt azért mert a marxi felfogás a munkát elsősorban, mint az ember által megtermelt, előállított javak és ezek értékének forrását, valamint mértékét kezeli. A munka, mint tapasztaljuk értékként él az emberek tudatában. A tömegkommunikációs eszkö-

zők összességében szintén e szerint az uralkodó köznapí értelmezés szerint az értékhierarchia csúcsán helyetfoglaló legfontosabb értékként gondolják.

Ez a - különben elismerést érdemlő - tevékenység azonban meglehetősen egyoldalú, hiszen fókuszában a munka elsődlegesen csak mint a létfenntartás nélkülözhetetlen eszköze jelenik meg, legtöbbször közvetlen gazdaságpolitikai érdekekkel, célokkal párosulva. Így a munkaértékkultiváció a termelési, jobb esetben a gazdaságpolitikai agitáció direkt eszközeivel él. Ez önmagában nem lenne baj. A munka a mi társadalmi fejlődésünk mai szakaszában is elsődlegesen a megélhetés eszköze, sokak számára a pénzkereset kényszerétől vezérelt tevékenység. A politikai ideológia interpretációját követve korábban mint a legpozitívabb célértékeket szolgáló eszközértéket, a sajtó, a rádió és később a televízió a munkát "becsület és dicsőség dolga"-ként állította be. Majd felerősödött a munka szubjektív értékelése, s a tömegkommunikációnk is szerveesebbé tette a munka és jövedelem szorosabb összefüggéseit. Ez a 60-as években az érdekviszonyok reális mérlegelése következtében azzal jelentkezett, hogy a tömegkommunikáció is visszaállította a munkának, mint pozitív eszközértéknek az 50-es években oktanulul megrendített pozícióját. Így az előbbi megközelítés kiegészült a következőkkel: "nem árt, ha megfizetik".

A 70-es években figyelhettük meg az egyes munkák társadalmi szinten erőteljesebben eltérő értékelését. Gazdasági fejlődésünk szinte törvényszerűen hozta magával, hogy a munkavégző egyéni hozzáállásától, szubjektív szándékaitól függetlenül bizonyos munkák értékesebbé, mások értéktelenebbé váltak. Tömegkommunikációnk azonban eléggé óvatos. Nem áll ki még ma sem kellő határozottsággal az összetettebb, tehát nagyobb, általános és szakmai felkészültséget igénylő, társadalmilag értékesebb munka mellett. Az egyszerűbb munkatevékenységet, amelyhez az újságírásban még sok örökzöld sablon tapad, differenciálatlanul, viszonyítások nélkül kezeli.

Nem kevésbé könnyen birkózik tömegkommunikációnk a fizikai és a szellemi munka értékeinek objektív, tendenciájában is helytálló interpretálásával. Igaz, értékük mind a tudatban, mind pedig a piacon állandóan változik. A fizikai munkát sokan öntudati tényezőként tartják számon, bár mind a munkás-ság, mind a parasztság inkább a közhiedelem szerint általában nagyobb lehetőségekkel kecsegtető szellemi munkát teszi cél-értékként utódai elé. És a sajtó, a rádió, a televízió nehezen talál helyes utat, mivel gyakran maga sincs tudatában az érvényes értékrendnek.

Társadalmi fejlődésünket tekintve, várhatóan a munkaérték tekintetében is az a tendencia erősödik majd, amelyben a lét-fenntartó tevékenységet mindinkább az emberi-társadalmi létet kiteljesítő tevékenység váltja fel. A megélhetésért végzett munka egyre inkább személyiség- és közösséggazdagító tevékenységgé alakul át. Tömegkommunikációnknak a munkaérték kultiváció során ezt a folyamatot kell szolgálnia, szemben a munka pusztán anyagi javak mennyiségét termelő ábrázolásával. A munka hagyományos jelentésének kereteit kitágítva, sokkal többet kell tennünk annak tudatosítása érdekében, hogy minden olyan tevékenység, amely az emberi személyiség és a közösség gazdagodását eredményezi, a társadalom közös ügye és egyetemes célja.

Tömegkommunikációnknak meglehetősen nagy léptekkel kell haladnia ahhoz, hogy jelenlegi pozíciójából az imént vázolt követelményeknek megfelelő pozíciót elfoglalhassa. Az olyan tömegkommunikációs tartalmak súlyát kell növelnünk, amelyek nem redukálódnak pusztán a termelőmunkára, hanem - miközben olyan aktuális érdekeket is kielégítenek, mint a lakosság "gazdasági kultúrájának" szélesítése - magas szinten képesek ábrázolásukban legalábbis közelíteni a lét-fenntartó és lét-kiteljesítő tevékenységek jelentőségét. Szerencsére van példa erre az utóbbira, mind a televízió, mind a rádió műsoraiban, mind pedig a sajtó közléseiben.

Nem nehéz megjósolni, hogy a gazdag és alkotó emberi közösség /amelynek építését ugyancsak munkaként kell felfognunk/ társadalmi értékrendünk egyik legalapvetőbb célértékévé emelkedik az előttünk álló években, évtizedekben. Ezt az elsődlegesen a politika szférájához tartozó közösség-értéket a sajtó, a rádió, a televízió kiemelkedő társadalmi fontosságának megfelelően gondolja, bár gyakran célt téveszt. Olykor, ahelyett, hogy a társadalmi viszonyok kereszteződésében ténylegesen létrejövő, valóságos közösségeket állítaná a figyelem középpontjába, maga próbálja közösséggé erőltetni a közönségnek is csak lazán szerveződő állampolgárokat. /Villany-szavazás./

Nem lennénk teljesen igazságosak ugyanakkor, ha nem említenénk meg azokat a legutóbbi években tapasztalható igéretes törekvéseket, amelyekkel tömegkommunikációnk - ha néha még bátortalanul is - felkarolni igyekszik a főleg fiatalokból robbanásszerű erővel kitörő igényt, az új közös erővel létrehozott igazi közösségek iránt. Meggyőződésem, hogy a sajtó, a rádió, és a televízió ott tehet legtöbbet a kollektivitás eszméjének és gyakorlatának, mint társadalmi értéknek fel erősítésében, ahol a konkrét, önként vállalt, valódi közösségek életéhez köti érveit, politikai és művészi mondanivalóját.

De tárgitsuk ki most e közösséget a nemzet, a haza határáig. Tömegkommunikációnknak az ezzel kapcsolatos értékeket is érvényesítenie kell társadalmunk konkrét körülményei között, számolva a múlt hatásának számtalan negatív értékével, nemzeti önszemléletünk számtalan szindrómájával és korszerűtlenségével, önértékelésünk fel-felbukkanó túlzásaival és hibáival is, valamint más, ismert nehézségekkel.

A tömegkommunikációnak - sajátosságainál fogva - más társadalmi intézményeknél is nagyobb lehetősége van arra, hogy a nemzet és a hozzá fűződő valamennyi érték minél több új minőséget integráljon magába, önmagához, más nemzetekhez és a világhoz való viszonyában, a szocialista haza, a proletár internacionalizmus, és az emberiség egyetemes érdekeinek alapján.

A műveltség, a művelődés, mint fontos érték kultivációjáról szólva jó szándékú, bár nem eléggé tudatos és tudományosan megalapozott, átgondolt törekvésekről számolhatunk be.

A szocialista építés első évtizedeiben a társadalmi és a termelési szerkezet gyors változásai közepette, a társadalmi felemelkedés leginkább járható útja a legtöbb ember számára a tanulás, a szakképzettség megszerzése, a művelődés volt. A képzettség és a műveltség e presztízse a 60-as évek közepétől bizonyos változásokon esett keresztül és gyengülni látszott. Mostani gazdasági feladataink eredményes megoldásának viszont egyenesen nélkülözhetetlen feltétele a lakosság képzettségi-műveltségi szintjének további gyors emelése. A rugalmas gazdasági átalakulás, a szerkezetváltás, például a legszorosabb összefüggésben áll a szakmaszerkezet szükséges változásaival, a konvertálható tudással. E ponton a gazdasági feladatok nemcsak meghatározóan függnek össze az oktatási rendszerrel, műveltségi szinttel, hanem az oktatási rendszer és kultúrális élet megfelelő hatékonysága, a gazdasági feladatok végrehajtathóságának előfeltételévé is vált. Ugyanigy a gazdasági fejlődés intenzív szakasza által támasztott minőségi követelmények általában magasabb átlagos műveltségi-felkészültségi követelményt támasztanak. E tömeges igény mellett növekvő a legmagasabb képzettséggel-felkészültséggel rendelkezők szűkebb köre iránti igény is. Az oktatáspolitikai irányelvek gyakorlati megvalósulásának problémáira nem kívánok kitérni. A műveltségértékekkel kapcsolatban a tömegkommunikációnak legalább hármas funkciót kell betöltenie. Egyrészt közvetlenül tanítania, oktatnia kell olvasóinak, hallgatóinak, nézőinek tömegeit, másrészt egy korszerű, általános műveltség elemeit kell beléjük táplálnia. Harmadrészt bizonyítania kell, hogy az egyén csak is egy bizonyos alapműveltség birtokában válhat a közösség teljes jogú tagjává, teljes életű emberré. Ugy érzem, a tömegkommunikáció és elsősorban a televízió e téren jóval lehetőségei alatt marad. Egy meglehetősen alacsonyfokú, ámbar "egyenlőségre törekvő" közérthetőség érdekében feláldozza sokszor legjobb erőit is, mennyiséget és szabványt adva leggyakrabban.

A jövőt gyakran emlegetjük, ha talán nem is Tamkó Sirató Károly Jövőbúvárok-jának szavaival, de abban a reményben, hogy: "új izommal, új anyaggal, új vonallal, új mámorral más lesz minden, más lesz minden". A múlttal - sajnos - ritkábban tesszük ugyanezt, pedig az ismert intés is a múlt hibáinak emlékezetben tartására és ezzel elkerülésükre figyelmeztet bennünket. E téren a tömegkommunikációnak nagyon nagy lehetőségei vannak. Ugy tűnik műhelyeink élnek is ezekkel. A direkt történelmi ismeretterjesztés, a jelen eseményeinek értékeivel való megismertetés mind hozzájárul a közönség egyre szélesebb körében a történelmi emlékezet erősödéséhez, plasztikusabbá válásához. A befogadásra is nagyobb esély mutatkozik, hiszen a történelmi tényekkel csak ismerkedni kell, nem szükséges azonosulnunk velük. Bár minden történelmi ismeret és tudásanyag a saját magunkkal való szembenézés reális alapjainak megteremtését is szolgálja egyben, s így fel kell tételeznünk az identifikációt. De van mit javítani, hisz a történettudomány ideológikus szerepének betöltéséhez akkor járulhat hozzá igazán a tömegkommunikáció, ha már a kutatás folyamatában az eltérő vélemények ütköztetésébe is beavatja a közönséget, sőt ha aktív részesévé teszi a közösen értékelő folyamatnak.

Hogy érdemes-e beszélni a tömegkommunikáció jövőképtünket formáló feladatairól, az azt hiszem egy percre sem lehet kétséges. Bár gyakran hangzik el a szkeptikus vélemény: ugyan ki tudja megjósolni, milyen lesz a világ mondjuk 2000-ben? Pedig az idő közeli és a teendő az emberiség előtt, előttünk is hatalmas. Minden lehetőségünk megvan arra, hogy az ember és társadalom a gazdagabb és jobb lét felé haladjon. Igaz, hovatovább az ellenkezőjére is. A társadalom egy része viszont - és éppen a legfontosabb része - higgadt, bizakodó természetességgel már erre a jövőre készül, ebben a jövőben él, s nekünk mai felnőtteknek, időt, mi több, gondot kel fordítanunk arra, hogy gyermekeink, tanítványaink, neveltjeink teljességgel élvezhessék is ezt a jövőt.

A század, és méginkább korszakunk dinamikus átalakulásának, változásának, egyszóval fejlődésének élményét, társadalmunk jövőképét nem tekinthetjük másként, mint a tömegkommunikáció egész tevékenysége keretét, leglényegét, hiszen gyakorlatilag valamennyi, az előbbieken már említett érték a jövőre mozgósít és abban leli meg értelmét is.

A "fejlődés" és a "jövő" érték változásának világtendenciáját az erről gondolkodók a következőképpen jellemzik: a jövő a fejlett nyugati társadalmak tudatában kezd semlegessé válni vagy átkerülni a negatív értékek szférájába, pedig sok évszázadon át az egyik legpozitívabb értéket képviselte. E társadalmaknak nincs világos és adekvát programja, elfogadható létforma elképzelése, elérendő célja. Jelene az anyagi jólét lehetőségei mellett az értékek általános válságát mutatja. Ezt a tendenciát még tovább mélyítik az időről időre feltüzesedő nemzetközi feszültségek, a mesterségesen betáplált katasztrófavíziók, a felkorbácsolt hisztérikus félelem, a háborús pánik.

Vajon mi a helyzet nálunk? Itthon a fejlődés lehetősége még dinamikus húzóerőt jelent. Nemcsak azért van ez így, mert még az anyagi javak viszonylagos bőségétől távol állunk, vagy mert lassabban éreztetik hatásukat más objektívnek mondható tendenciák, hanem azért is, mert a szocialista társadalom jellegéből fakadóan erőteljesebben jövőre orientált. Ez a társadalmi formáció ugyanis nem csupán az anyagi gazdasági fejlődést tűzte ki célul, hanem az egyelőre még korlátlan fejlődési lehetőségeket nyújtó, emberi- közösségi kiteljesedést.

A tömegkommunikációs tartalmak megfigyeléseim szerint a múlt viszonylagosan határozott kezelésével szemben a felidézettek ellenére is óvatosabbak, bátortalanabbak, ha a jövőbe kell tekinteniük. Lehetséges, hogy nem akarnak jóslásokba bocsátkozni /bár a jövőkép felvázolása egyáltalán nem nevezhető pusztán jóslásnak!/, vagy túlságosan leköti figyelmüket a jelen és a közeljövő. Valószínűsíthető az is, hogy a tömegkommunikáció mint "tudati stabilizátor" elsődlegesen a kiegyen-

súlyozottságot és jobb esetben is a folyamatosságot tükrözi és gondolja önkéntelenebbül.

Az új iránti fogékonyságnak, a jövőnek viszont sokkal nagyobb értéktöltése van a mi társadalmunkban, amit a sajtónak, rádiónak, televízióknak nemcsak sugallnia, hanem erősítenie, támogatnia, érthetővé és elfogadottá kell tennie. Egy, a rádiózás fejlesztéséhez elkészített prognosztikai elemzésből idézve, egyetértőleg fogalmazhatjuk meg magunk is: "a tömegkommunikációs rendszer egyre fontosabb feladatává válik, hogy gazdag, színes és differenciált jövőképet építsen be a társadalmi tudatba. Ennek a jövőképnak magában kell foglalnia a szocialista társadalom távlati céltételezéseit, de ugyanakkor elég konkrétnek, árnyaltnak és élettel telinek kell lennie ahhoz, hogy a legszélesebb tömegek mindennapi életvitelében orientációs szerepet tölthessen be."

A jelenből a jövőbe haladó átmenetnek persze természetesen adódnak olyan problémái is, amelyeket nyugodtan a folyamatos értékváltozások kategóriájába sorolhatunk. Napjainkban éppen sok nehézséget jelent a tömegkommunikáció számára a stabilitásnak, a biztonságnak, a kiegyensúlyozottnak és a többi értékhez való viszonyuknak a változását, átalakulását megfelelően ábrázolni úgy, hogy eközben a tömegkommunikáció ne veszítse el a harmónia, a statika és a dinamika dialektikus fonálát sem. Ez azért is összetett feladat, mert eddig a fejlődésről jobbra úgy beszéltünk, mint egy nagyjából egyenletes és egyenes vonalú társadalmi jellemzőről. Most pedig azt kell elfogadtatnunk, hogy a megváltozott gazdasági környezet változásokat igényel, változhatatlannak megismerttetett "értékeink" tekintetében is.

Befejezésül hadd hívjam fel ismét a figyelmet arra, amivel a legelején kezdtem: a tudatos és következetes érték gondolás talán a legösszetettebb, sok más körülménytől is erőteljesen befolyásolt, nehezen áttekinthető és tervezhető feladata a tömegkommunikációnak. Különösen megnöveli a tömegkommunikáció sze-

repét és felelősségét az a tény, hogy az értékek a társadalom mindig változó, alakuló szükségleteiből és érdekeinek sokszor konfliktusos szövetéből alakulnak ki, s miközben visszahatnak forrásvidékeikre, maguk is átalakulnak. Ezért is használtuk az értékformáló, érték tisztító funkció elnevezést, mert a tömegkommunikáció nem maga termel értékeket, nem maga determinálja az életmódot, hanem minden esetben már létező értékeket, már gyakorolt életviteleket gondoz, népszerűsít, tisztít és formál, vagy éppen nyeseget.

Végül a tömegkommunikáció - mint tudjuk - nem egyedüli tényezője a társadalom alapértékei, az elsődleges vagy még csak csirájában, de már jelenlevő szekunder értékek ápolásának folyamatában, de sajátos adottságainál /tervezhetőség, tömegesség, közvetettség/ fogva jelentős eszköz a társadalom-irányítás kezében. Nem véletlenül hangsúlyozza pártunk XII. kongresszusának határozata: "A sajtó, a rádió, a televízió fordítson nagyobb figyelmet a hiteles, gyors tájékoztatásra. Segítse céltudatosabban a dolgozók képzettségének, műveltségének emelését, kulturális igényeinek kielégítését. Vállaljon felelősen részt a szocialista tudat fejlesztésében, a közvélemény formálásában, a közéleti demokrácia erősítésében."

A KÖZMŰVELŐDÉS FELADATAI ÉS MAI PROBLÉMÁI
AZ ÉRTÉKREND FORMÁLÁSÁBAN

Előadásomban sem kultúra-meghatározással, sem axiológiai fejtegetéssel nem foglalkozom. Ennek két oka van, egyrészt ezt már a nyári egyetem korábbi előadói bizonyára megtették, másrészt, mert én e tudományterületeknek nem vagyok teoretikusa. A közművelődésben gyakorló népművelőként dolgozom, elsősorban az foglalkoztat, hogy munkánk eredményeként változik-e az emberek élete, Vörösmarty szóhasználatával, megy-e a közművelődés által a világ előbbre, megérti-e az ember korát, annak társadalmi viszonyait, tudatosan éli-e életét, felhasználja-e az adott lehetőségeket?

Bármennyire a közművelődési gyakorlatra kívánom vonatkoztatni mondanivalómat elkerülhetetlen az, hogy ne utaljak az értékelmélet, s az ezzel kapcsolatos szakirodalom egy-egy fontos megállapítására. Figyelembe kell vennünk, hogy nem a platon-i örök ideák, vagy a hegeli abszolút eszmék és a gyarló földi élet ellentéte a világ. Nincsenek abszolút értékek, amelyeket el kell sajátíttatni az emberekkel. Világosan fel kell ismernünk, hogy az emberek élik mindennapi életüket, dolgoznak, táplálkoznak, laknak, ruházkodnak, szeretnek, örülnek, ez az objektív valóság, és ez lehet a kiindulási alapja a közművelődésnek is, ehhez kell kötődnie, és a sokszínű élet által felvetett ezernyi kérdésben segíteni kell eligazodni, egy-egy impulzust adni ezekhez, hogy tartalmasabb legyen az a néhány évtized, amit az ember megél, kevesebb legyen a szorongás, a bizonytalanság, hogy mindenki világosan lássa helyét,

szerepét, fontosságát és elmondhassa: "Éltem én is Árkádiában". A közművelődés tegye emberségesebbé az életet. Ha valaki zenében, táncban, vagy éppen egy darab fa megfaragásával tudja önmagát legjobban kifejezni, akkor legyen arra módja. Ha valaki a csillagos ég rejtelseinek fürkészésében vagy repülőmodellek készítésében leli örömét, akkor azt tegye lehetővé a közművelődés.

A materialista filozófia szerint a világ olyan, amilyen, bár mi másmilyennek szeretnénk látni. De a világ objektív valóság és nem hajlandó nekünk tetszővé válni csak úgy magától. Ennek alapján két következtetésre lehet jutni. Az egyik a csalódás, az elfordulás, az agnoszticizmus; a másik - s ez a helyes - tanulmányozni ezt a világot, megismerni természetét, a változás mechanizmusát, és olyan helyzeteket, feltételeket teremteni, amelyben a kívánt változás bekövetkezhet. Természetesen követelmény a tudományos elemzés, és a cselekvés nagyfokú tervszerűsége, változás csak ezen az úton várható. A közművelődés gyakorlata bizony erről gyakran megfélemedezik, sokszor csak óhajokkal szeretne eredményeket elérni.

A közművelődés ezen belül az általam inkább ismert művelődési otthoni tevékenység a lakosság kis hányadával áll olyan szoros kapcsolatban, amely maradandó hatást volna képes elérni az ismeretekben, a magatartásban, a tettekben. A Fukász György által korábban végzett szabadidős kutatások szerint a művelődési otthonba-járás a tevékenységek között csak a 25. helyen szerepel, s a megkérdezetteknek mindössze 0,2 %-a említi egyáltalán a művelődésnek ezt a lehetőségét. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a közművelődési munkánk hatásfoka ma még igen alacsony.

A közművelődési intézmények, köztük a művelődési otthonok tevékenysége gyakran nem azokra a rétegekre terjed ki, amelyek körében a legindokoltabb lenne a gondolkodást, a magatartást eredményesen formáló nevelőmunka. Nagy gondunk az is, hogy ifjúsági közösségeink többnyire a munkahelyek és az iskolák legigényesebb, legaktívabb fiataljaiból állnak, s nem hatnak kel-

lően az ifjúság egészére, a közművelődés hatóköre az ifjúság körében sem megnyugtató.

Hátrányos helyzetben van a kis települések lakossága, a kedvezőtlen körülmények között élő fiatal, a gyakran munkahe-lyet változtató segéd munkás, a bejáró dolgozó, akik szinte alig kerülnek kapcsolatba a művelődéssel. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy helyenként társadalmi rendszerünk szellemétől idegen, nem kívánatos magatartásformák erősödnek és terjednek. Ifjúságunk számára mi az eszmény? Kiért lelkesedik? Mi a titka a Beatrice, az EDDA, a Hobo Blues Band és hasonló könnyűzenei együttesek nagy népszerűségének? Mit tekint az ifjúság értéknek? Ezek a kérdőjelek közművelődésünk problémáit, megoldásra váró feladatait jelzik.

Az érték felismerése, elismerése többnyire nem spekulatív, nem intuitív módon történik, nem elvont gondolkodási művelet eredménye, hanem tapasztalati úton terjed. Ezért a közművelődésnek eszményeket, értékeket kell felmutatni, olyan helyzeteket kell teremteni, amelyek során az emberek találkozhatnak az értékkel, meggyőződhetnek arról, hogy az számukra is érték, mert szubjektumtól független, általános, abszolút örök érték csak a vallásos ideológiában ismert.

Az érték és a közművelődés terjesztési gyakorlatában sok még a bizonytalanság. Le lehet-e egyszerűsíteni az értéket csak a hasznosra, a praktikusra? A közművelődés termelési ismereteket nyújtson elsősorban? Korábban egy plakáton azt lehetett olvasni: "Baleset ellen védekezz! Mert baleset miatti hiányzásokkal hátráltatod az eredményes tervteljesítést." Ez így nyilvánvalóan embertelen, hiszen nem az ember van a termelésért, hanem termelünk, hogy jobban, emberibb módon éljünk, boldogabbak legyünk.

Igaz, hogy ez a tartalmasabb élet csak sok erőfeszítéssel, az anyagi javak bőségével és nem vágyakozással érhető el,

de a mi értékrendünkben mégis kellő arányt kell kialakítani az anyagi javak és az egyéb értékek között.

Olyan értékekre gondolunk, mint amilyeneket Hankiss Elemér sorol fel "Társadalmi értékek, társadalmi magatartás" című tanulmányában. Ilyenek a siker, a megbecsülés, a hivatásnak érzett munka, az emberi méltóság, a függetlenség, a döntésekben való részvétel, a vonzó célok kitűzésének és elérésének lehetősége, a barátság, az emberi együttlét, a közösséghez tartozás tudata, a társadalmi igazságosság, embertársaink civilizált és etikus viselkedése.

A közművelődésnek közvetve van hatása mind az anyagi, mind a szociális, mind a fogyasztási, és a kommunális értékek fejlődésére, de sokkal közvetlenebbül jelentkező feladatok a Hankiss Elemér által felsorolt társas- illetve személyiségértékek gyarapításában van.

Az egyes ember, a csoport, az osztály és az egész társadalom kialakít egy értékrendet. Ez orientálja az emberek magatartását, életcéljainak kitűzését, életvitelét. Ennek rendkívül széles a skálája. Igen fontos, hogy az egyén képes legyen eligazodni, a számára legjobb megoldást megtalálni.

Az értékek nem homogének. Jelen vannak még jelentős számban a burzsoá értékek is, ilyenek az egoizmus, a protekcionizmus, a kapzsiság. A közművelődésnek segíteni kell az értékek közötti eligazodásban, elsősorban a gyakorlati cselekedtetés útján. Felmerül a kérdés, hogy érvekkel nem segíthető-e a válogatás? A válasz az, hogy de igen. Az ember képes elvont fogalmakkal gondolati műveleteket végezni és végeztetni. A szóbeli meggyőzést nem szabad teljesen lebecsülni, mert akkor azt ismernénk el, hogy az ember képtelen a fogalom, az ítélet, a következtetés segítségével a megismerésre. A tapasztalati és a logikai megismerés megfelelő arányát, összefüggését, kölcsönhatását szeretném hangsúlyozni.

A közelmúlt divatja volt az úgynevezett "direkt népnevelés", a direkt agitáció, a kultúra eszközeivel. Sok naivitás fellelhető ezek elemzése során. Például a Szabad Nép c. napilap közli 1951-ben, hogy egy dunántúli faluban a Pécsi Nemzeti Színház bemutatta a "Mélyszántás" című drámát, s ennek hatására pár nap alatt az egész falú népe belépett a termelőszövetkezetbe. Az ilyen híreken ma már méltán mosolygunk, de az sem jó, hogy ritkán vesszük fel a vita fonalát, lebecsüljük a felvilágosító, a meggyőző szó erejét.

Lenin ezekre a veszélyekre figyelmeztetett bennünket a következő szavaival: "Ha a kommunizmus tanulmányozása csak abban állna, hogy az ember elsajátítja azt, ami a kommunista művekben, könyvekben, brosúrákban van kifejtve, akkor túl könnyen megeshetnék, hogy kommunista betűragókat, vagy szájhőseket kapnánk, ez pedig lépten-nyomon ártana nekünk és kárunkra lenne. Munka nélkül, harc nélkül fabatkát sem ér a kommunizmusnak a brosúrákból bemagolt ismerete. Még veszedelmesebb volna, ha csupán a kommunista jelszavakat kezdenénk elsajátítani."

Mindezek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a közművelődés, a nevelés elsősorban a gyakorlati cselekvés útján valósulhat meg, de emellett persze a cselekvés során szerzett tapasztalatok elméleti feldolgozása sem maradhat el. Filozófiai tanulmányainkból tudjuk, hogy a megismerésnek sem az empirikus, sem a logikai szakaszát nem lehet abszolutizálni.

Megyénk egyik városában találkoztam néhány évvel ezelőtt egy ilyen szélsőséggel. "Egyéni és közösségi tudatformálás" címmel minden üzemben, intézményben előadást tartottak. Egyet meghallgattam. Tíz-tagok előtt egy jogász folytatta a végtelennek tűnő, érdektelen fejtegetését, és azzal fejezte be: "felkérem tisztelt hallgatóimat, vetkőzzék le polgári és kispolgári tudamaradványaikat, és váljanak szocialista emberré!" Elképzelhető az előadás által elért hatás, külön magyarázatot úgy hiszem nem igényel.

Mindebből az is kitűnik, hogy bár mi bíráljuk a különböző vallások tanításait, a transzcendens nézeteket, a dogmákat, a kinyilatkoztatásokat, mégis hajlandók vagyunk néha magunk is hasonlókat kreálni.

Nagy tömegeket szeretnénk nemes érzések, törekvések alapján mozgásba hozni, de ez ma igen nehéz. Volt idő, amikor a történelemben alantas indulatok milliőkat fanatizáltak, de ez embertelen volt, ezt elutasítjuk, módszereiből, eszközeiből nem kérünk.

A régi, letűnt világ lerombolásáért, egy újjá álmódott, szabad, szép emberi társadalomért szintén nagy tömegek harcoltak. Ez a nagy társadalmi változás korábban soha nem látott aktivitást eredményezett. A változások nyomán egészen más viszonyok léptek életbe. A változások lendülete fokozatosan csökkent, mi mégis abban reménykedünk, hogy ez a lendület örök, ma is megvan. Ha egy folyónak nagy az esése, határozott a medre, akkor viszonylag gyorsan, egy irányban hömpölyög, zúdul a víz. Ha azonban nyugalmasabb, sik terepre ér, a mozgás megmarad ugyan, de ez már kényelmes mozgás lesz. A rohanás lelassul, sok kis áramlás keletkezik, amelynek során újfajta, addig rejtett jelenségek figyelhetők meg. Mi ma ezeket a kis mikromozgásokat gyakran elhanyagoljuk, mert azt hisszük, még mindig a nagy sodrások időszakában járunk. Az új jelenségeket, ha észleljük is, nem vonjuk le azokból a megfelelő következtetéseket.

Egy új társadalom épül ma hazánkban. A régi közösségi formák csaknem teljesen megszűntek. Régen a különböző szakegyletek, az iparos kör, a leány- és legényegylet, a dalárda, a falusi olvasókör mind-mind hatott tagjaira. Ezek megszűntek.

A családi, rokonsági kötelékek sem a régiek. Lakótelepeink többnyire csak szállások, de kevésbé otthonok. Gazdag szociális értéket teremtünk, de elveszítjük a személyiséget, a társadalmi morálból, a jó közérzetből, az otthonosság érzésé-

ből kevés marad. Pedig ez volna az otthon, a haza varázsa, az édes haza, amelyet szeretni is lehet, ha néha csúnyácska is itt-ott. Tenni kellene érte, hogy nagy legyen, híres legyen, szép legyen. Ezeket az értékeket nem lehet sem a régi, sem az új mértékrendszerrel kifejezni, nem lehet megmérni, de ha fogy, akkor hiányérzetünk támad.

Tudom, a siránkozás a gyenge, tehetetlen emberek jellemzője, a mi társadalmunk a tevékeny embereket igényli. Sokan szólnak erről, ez ma világjelenség. Erick From, nyugatnémet professzor egyenesen az ipari társadalmak halálát jósolja. Így beszél erről: "Egy társadalom nem létezhet boldogság és szeretet nélkül. Ugy vélem, az ember nem élhet öröm és szeretet nélkül. Természetesen fiziológiailag nem pusztul el, ha nincs körülötte öröm és szeretet. Ez nem lehet a halálnak olyan oka, amelyet jóváhagyna az orvos. Mégis úgy hiszem, ha mélyebben nézzük, az emberek vitalitása a boldogság és szeretet hiányában úgy legyengül, hogy a többségnél halálhoz vezet. Ugy hiszem, létezik az unalomnak és az érdektelenségnek egy olyan foka, mikor az unalom oly nagy és olyan elviselhetetlenné válhat, hogy az egész civilizáció fantasztikus öngyilkossága egy atomháborúban nem lenne meglepetés." Ez nyilván nem a mi meggyőződésünk, de jó, ha veszélyhelyzetre is gondolunk, akkor is, ha mi elsősorban a küzdelmet vállaljuk, s hiszünk a humanizmus erejében, győzelmében.

Szerintünk az ember az értékkel nem passzív viszonyban van, nem csupán felismeri, kiválasztja, felhasználja, hanem teremti is, formálja és fejleszti. Az, hogy ezt milyen szinten teszi, függ a társadalmi helyzettől, kortól és sok egyéb körülménytől. Mi arra törekszünk, hogy az egyén ismerje fel a társadalom számára mi az érték, és azzal azonosuljon. Tendenciájában a nemes, a humanus érték iránti igény fejlődjék, az alantas, a rossz szoruljon háttérbe. Az természetesen hiú ábránd lenne, ha azt hinnénk, hogy ez abszolút módon megvalósul, hiszen rossz nélkül nincs jó, gyávaság nélkül nincs bátorság, de az arányok és a tendenciák nem közömbösek számunkra.

Sokan vitatkoznak arról, hogy az ember milyen értékeket fogad el. Mannheim, német filozófus igen meggyőző példát alkalmaz erre. Ha egy szöveget akarok beverni egy falba, akkor a környezetemben lévő tárgyakat a "kalapács-érték" szempontjából ítélem meg. Ebben a szituációban az a tárgy a legértékesebb, amellyel a szöveget be tudom verni a falba.

A közművelődés által közvetített kultúrális érték is csak akkor talál befogadókra, ha segíti az embereket céljaik minél hatékonyabb megvalósításában. Jó példája ennek az úgynevezett kertbarát körök tevékenysége. Ezekben a legkülönbözőbb foglalkozású, életkorú emberek tömörülnek, fő céljuk a szakszerű kertgondozáshoz szükséges ismeretek, készségek megszerzése. Ezzel egyidejűleg azonban beszélgetnek, kirándulnak, játékos vetélkedőket, műsoros esteket szerveznek, kiállításokat rendeznek. Ezek során élményeket szereznek, világot látnak, más véleményekkel találkoznak, megismerik a közösségi élet örömeit és fokozatosan, szinte észrevétlenül több emberre formálódnak, akik másként látják a természetet, a tudás szerepét, a világ egészét és önmagukat is.

Feltehetjük a kérdést, hogy ennyire lehet ezt leegyszerűsíteni? Le kell egyszerűsíteni, hogy egyrészt a bonyolult társadalmi jelenségekben meglássuk a törvényszerű összefüggéseket, másrészt az ember nemcsak szögel, fűrészszel, gépeket működtet, hanem ennél összetettebb folyamatok részese, amelyekben embervolta a meghatározó. Gondoljunk Karinthy Frigyes emberére, aki magában hordja a dallamot, és azt szeretné valahol eljátszani. Mindenre vállalkozik, még a legnyáktörőbb mutatványokra is, csak egyszer eljátszhatta a benne élő dallamot. Ugyancsak Karinthy másik novellájának tanúsága szerint az ember szeretné megírni a nagy szimfóniát. Madách az "Ember tragédiá"-jában nagy gondolatokat közvetít, Michelangelo a széklábakra valami diszt is akar faragni, a verekedő Cassius, a kazánt túlfűtő Luther mind arra figyelmeztet, hogy az ember alkotni, szárnyalni akar. Ez az örök emberi hivatás a közművelődés sikerének egyik forrása.

Képes-e az ember ezeknek a vágyaknak a megvalósítására? Megvan-e ehhez a kellő felkészültsége, lehetősége? Händel oratóriuma, Manet festménye, vagy Plank quantum-elmélete jelentéktelen azok számára, akik az elvontságnak erre a fokára képtelenek eljutni, de el kell, el lehet juttatni az embereket erre a szintre.

Mi nem ismerünk elit és tömegkultúrát, illetve a kettő között nincs áthághatatlan határ. Elvileg mindenki eljuthat a Händel oratóriumokig, de ehhez rendszeres tanulás, és erőfeszítés szükséges. Ehhez kevés a szétszórt epizódok akármilyen nagy száma is, és éppen ezért a közművelődés mai gyakorlata mindenképpen megújulásra vár. Egymásra épülő, rendszeres intenzív hatások kellene, és e hatások feldolgozásának segítése nélkülözhetetlen. Iskolák, tanfolyamok, alkotó közösségek kellene, ahol rendszeres, folyamatos kulturális ráhatások érik az azokban résztvevőket.

A finn és osztrák nép-főiskolák munkáját ismerhettem meg, ahol fél évig, de van ahol évekig tanulnak a hallgatók, és ezzel megszerzik, illetve megújítják a szükséges műveltséget. Mi a demokratizmust ezen a területen kissé túlhajtjuk, az abszolút spontaneitást hangoztatjuk, mindenki magánügyének tekintjük azt, hogy művelődik-e, és azt is, hogy mi az, amivel szabadidejében foglalkozik. Természetesen nem lehet az embereket utasítani arra, hogy ismereteket, élményeket szerezzenek, de példával, kezdeményezéssel, ösztönzéssel, el lehet érni, hogy a jelenleginél intenzívebb művelődés bontakozzék ki társadalmunkban.

A kapitalista rendszer embertelen eszközökkel kényszeríti erre tagjait. Párizs egyik külvárosának művelődési otthonában tapasztaltam, hogy a közeli üzem munkásai számára rendeznek többhónapos szakmai tanfolyamokat. A munkások nagyszámban jelentkeznek a tanfolyamra, tandíjat fizetnek és szorgalmasan eljárnak a foglalkozásokra. Meglepő volt ez számomra, és kérdéseimre a művelődési ház igazgatója elmondta, hogy a te-

matikát a gyár szakemberei állítják össze, és a termékek fejlesztésének perspektíváit veszik figyelembe. A gyár ajánlja a munkásoknak, hogy ezeket az ismereteket sajátítsák el, aki erre mégsem hajlandó, hiányos szakismeretei miatt feleslegessé válik. A munkanélküliség réme - bármilyen meglepő -, itt tanulásra ösztönző motivációként van jelen. Ez természetesen számunkra idegen, ismeretlen és nem is volna jó, ha ilyen módon ösztönöznénk dolgozóinkat az elmélyültebb művelődésre. Nem az éhségkényszere, hanem a meggyőző szó, a példa ereje, a megízlelt tartalmasabb élet utáni vágy kell hogy ösztönözzön bennünket a nagyobb műveltség megszerzésére.

Társadalmunkban a tudomány, a művészet sok-sok értéke mindenki számára adott. A közvetítés csatornáit is jól kiépültek. Ez mind nagyon fontos, jó, hogy így van, de ez önmagában nem elég. Hiába zúdul az emberekre a sok kulturális hatás, ha befogadni, a meglévő ismereteik rendszerébe beilleszteni nem tudják. Így csak fárasztó zürzavar a legértékesebb zene, és érthetetlen a legszebb képzőművészeti alkotás is. Klokowska többször is leszögezte, hogy csupán a kommunikációs eszközök által nyújtott sok-sok ismeret nem teszi műveltebbé az embereket, Maróti Andor is ezt állapítja meg, "A kultúra új értelmezése a marxista művelődéstudományban" című művében. Idézi Medinszkij idevágó szavait: "Mi szervezünk színházi előadásokat, ők megnézik, mi kiadunk könyveket, ők elolvassák, de miként nézik a színházat, hogyan olvasnak az emberek, arról szakemberek híján senki sem gondolkodik, holott ez lenne a munka lényege." Mennyire lényeges gondolatok ezek számunkra is.

Az alkotás, a közvetítés és a befogadás mozzanatai közül az első kettő viszonylag jól megoldott hazánkban, a harmadik azonban kevésbé. Nem véletlen, hogy a felnőttnevelés a szocialista országokban a legalapvetőbb tudományterületek egyike kezd lenni, még akkor is, ha ma ezt még sokan tagadják. Komoly nehézséget jelent az a tény, hogy az országos irányító szervek által elfogadott legújabb tervezet a népművelők kép-

zésében visszalépést jelent, tekintve, hogy az egyetemen csak B és C-szak formájában maradna meg képzés.

Az 1960-as évek elején a végzett agrárszakemberek többsége nem a mezőgazdaságban dolgozott. Ezt társadalmunk nem úgy oldotta meg, hogy csökkentette a képzés mértékét, hanem úgy, hogy javította a szakemberek elhelyezkedésének feltételeit, vonzóbbá tette a pályát, és érdekeltté tette a fiatal szakembereket. Az intézkedés is hozzájárult ahhoz, hogy azóta ez a probléma megoldódott és mezőgazdaságunk a nemzetközi élvonalban van. Hasonlóan kellene gondolkodni a közművelődés szakembereinek képzése és elhelyezés érdekében is. Arra a területre, amelyet egy társadalom fejleszteni kíván az anyagi és szellemi erőket összpontosítani kell!

Társadalmunk további fejlődésének egyik fontos alapfeltétele az, hogy képesek vagyunk-e az élet igényei által meghatározott tartalmú, öntevékeny, folyamatos művelődést biztosítani a társadalom széles tömegei számára. Természetesen mindezt úgy, hogy az ne legyen diktatórikus, ne legyen agresszív, de mégis tudatos, tervszerű szabályozása a művelődésnek. Ehhez a magasszintű tevékenységhez kellene a szakemberek jó elméleti felkészültsége, az egyetem ötéves képzési rendszere, folyamatos továbbképzés és természetesen azok a sajátos emberi adottságok, az ötletgazdagság, az úgyszeretet és sorolhatnánk tovább a nélkülözhetetlen személyiségjegyeket. Mindezt a mi felnőttpedagógiánk már felismerte, és sokat megoldott ezekből. Elég, ha csak Durkó Mátyás vagy Maróti Andor ezirányú munkásságára hivatkozunk.

Nem lehet elég gyakran hangoztatni, hogy a társadalomismeret milyen fontos a közművelődésben. Ezt bizonyítja Köpeczi Béla által ismertetett néhány felmérési adat is, amely bemutatja, hogy az egyes társadalmi rétegek milyen igényeket fogalmaznak meg. A munkások az árak rögzítését, a lakásépítés gyorsítását, segítését, az egészségügyi ellátás javítását, a gyermekgondozási intézmények hálózatának fejlesztését, az ala-

csony bérek emelését, a tisztességtelen haszonszerzés megakadályozását sürgetik. A paraszság a munkaidő megrövidítését, a megfelelő közműhálózatot, a jobb áruellátást, a kultúráltabb egészségügyi ellátást, a kulturális intézményhálózat kiépítését tartja szükségesnek. Az értelmiség a jobb munkafeltételek megteremtését, a magasabb jövedelmet, a kultúrálódásra fordítható több szabadidőt, a nagyobb társadalmi megbecsülést igényli.

Ez a ma társadalmi valósága; a művelődés iránti igény alig jelentkezik. Ezt mutatják azok a vizsgálatok is, amelyek szerint a lakosságnak mintegy 18 %-a fokozza intenzíven műveltségét /elsősorban az értelmiség/, 36 % közepesen /főleg a szakmunkások/ és 46 % alig /ebben a kategóriában nagyrészt a betanított és segédmunkásokat találjuk/. Még kedvezőtlenebb a kép, ha azt is figyelembe vesszük, - ugyancsak Köpeczi Béla hivatkozott előadása alapján -, hogy a művelődésben résztvevők 5-10 %-a igényli és érti a gondolatokban gazdag, tartalmas műveket, további 20-25 még részben idesorolható, 60-70 % azonban kizárólag csak szórakozást keres.

Mindezek alapján milyen konzekvenciára jutunk? Arra, hogy ez a realitás; ezt kell alapul venni közművelődési munkánk során, ezeknek a vágyaknak a kielégítésével együtt kell formálni az értelmes, szép emberi élet iránti igényt is.

Alkalmas-e erre a mi jelenlegi közművelődési rendszerünk? Véleményem szerint közművelődésünk ma túlzottan felparcellázott. Van politikai oktatás, ismeretterjesztés, szakmai továbbképzés, színház, hangverseny, képzőművészeti tárlat, televízió, rádió, sajtó, irodalom, film, múzeum stb. Ezek más-más intézményi rendszerben működnek, itt-ott előfordul ugyan kapcsolódás közöttük, de ez általában csak alkalmoszerű. Így ez természetes is, de az már kevésbé, hogy ezeknek hatása nem illeszkedik egységbe a befogadás szintjén. Így a művelődés epizódyszerű, nem érezzük elég hatékonynak személyiségformálását. Viszonylag alacsony a közvéleményformáló ereje, ezért a társa-

dalom elhanyagolhatónak tartja a közművelődés hathatós támogatását és magát a gyakorlatát is.

A közművelődésben dolgozóknak el kellene gondolkodniuk azon, jó-e ez így, és cselekedni kellene. Felhagyni a régi, elavult sémákkal, a kultúra arisztokratizmusával, a népművelői önkénnyel, a tömegek lebecsülésével. A művelődés legyen a társadalom mindennapi életének szerves része, és ne ritka ünnepnap-i ceremónia, esetleg tetszetős, de meddő virág.

Szemtanúi lehetünk napjainkban annak a gyakorlatnak, hogy a társadalom szinte automatikusan létrehozza a maga korszerű művelődési mechanizmusát. Ma a munkahelyeken kibontakozó aktív közművelődés jelent egy ilyen előremutató irányt. Nálunk Debrecenben a "Korunk Valósága" elnevezésű kulturális mozgalom lo év alatt többszáz üzemi kultúrmunkást nevelt ki, akik már új módon képviselik a művelődést. Megfordult a sorrend, nem mi ajánlunk, ők kérnek szakembert a TIT-től, egyetemről, művelődési központtól, színházról egy-egy elképzelésük megvalósításához. Tehát nem kívülről és felülről irányítják mit kell megismerni, kit kell meghallgatni, hanem a munkahely mindennapi életéből fakad a kulturális igényük. Ezeket az új törekvéseket kellene gyorsabban felismerni és támogatni a közművelődésnek. Azt kell segíteni, amit Lenin olyan fontosnak tartott, hogy a művelődés az egész társadalom öntevékenységre épüljön. Ez a nemes feladat nem egy értelmiségi csoport, nem a tudósok, a művészek, a népművelők kizárólagos feladata, természetesen ezeknek a rétegeknek sok a tennivalójuk és nagy a felelősségük, de nem kizárólagos. Csak a tömegekkel együtt, közöttük, velük lehet elképzelni a szocialista közművelődést, amely szerves része a társadalom történelemformáló gyakorlatának.

Közművelődésünkre sajnos ez ma még nem jellemző. A közelmúltban a közművelődés kutatói, oktatói és gyakorló szakemberei Debrecenben, "Párbeszéd" címmel tanácskozást tartottak. Ott is azt állapították meg, hogy az elmélet sok mindent tisztázott már, de a gyakorlat ezeket az eredményeket még nem al-

kalmazza megfelelő mértékben. Ugy vagyunk ezzel is, mint valaha Popov gőzgépével volt saját kora. A gyakorlat még nem nőtt fel, nem igényelte az új tudományos eredményt. Ezért vitathatta el az elsőbbséget később James Watt, mert a társadalmi viszonyok már akkor előbbre haladtak, a feltételek kialakultak. Ez kissé paradoxonnak tűnik. Az elmélet meghaladhatja a gyakorlatot? Az általános társadalmi méretű gyakorlatot igen. Az elmélet nem áll mindig a mindennapi valóság talaján, spekulatív kreációkat is tartalmazhat. Mindez arra utal, hogy a gyakorlati munkát kell nagymértékben erősíteni, és a már kikísérletezett, ismert, feltárt jó eljárásokat kell társadalmi méretekben összegyűjteni, szintetizálni és elterjeszteni.

A gyakorlat ma már produkál olyan eredményeket, amelyeket az elméletnek kellene megmérni, a továbbfejlesztést útmutatásaival segíteni. Egy ilyen eredményről szólók kissé részletesebben.

Hajdú-Bihar megyében a művelődési otthoni munkában a hagyományos formák, az előadások, tanfolyamok, kiscsoportok, szórakoztató rendezvények mellett, az utóbbi évtizedben egyre többet beszélünk az úgynevezett kultúrális mozgalmakról. A mozgalom szót tudatosan és következetesen alkalmazzuk, mert abban a korábbi kereteket meghaladó, a különböző társadalmi erők összefogását, összehangolását jelentő, az önművelés és a szervezett közösségi művelődés egységét megvalósító folyamatos, egymásra épülő nevelő munkát értjük. A legjelentősebb kultúrális mozgalmat megyénkben a munkásság művelődésének tartalmasabbá tétele érdekében szerveztük meg.

A munkások számára olyan művelődési formát dolgoztunk ki és terjesztettünk el, amely nem elégszik meg azzal, hogy a különböző programokon a résztvevők megjelennek, hanem arra törekedtünk, hogy a mozgalomba bekapcsolódók az értékes tudományos eredményeket, művészeti alkotásokat, a kor legfontosabb politikai, gazdasági, ideológiai kérdéseit mélyebben megismerjék, értsék, sőt olyan intenzívek legyenek ezek a ha-

tások, amelyek a meggyőződést is formálják, a magatartásra, a tettekre is hatással vannak. A mozgalom elnevezése: "Korunk Valósága". Ezzel is utalni akarunk arra, hogy a legfontosabb, legidősebb politikai, szakmai, természettudományos, irodalmi és művészeti kérdések elsajátítására, a szükséges tájékozottság megszerzésére mozgósítjuk a munkásság tömegeit. A követelmények meghatározásánál figyelembe vettük a felnőttek életkori sajátosságait, kerültük a kööttségeket, érvényesítettük az önkéntességet, a választás lehetőségét, a játékosságot, az erkölcsi és az anyagi ösztönzést. Az előírt követelményekben szereplő ismereteket a tömegesen rendelkezésre álló eszközök, lehetőségek útján meg lehet szerezni. A könyvtárból kölcsönözhető könyvek, a különböző folyóiratok, a pártoktatás, a tömeges politikai oktatás, a múzeumok, a művelődési otthonok kiállításai, a hangversenyek, a színházi és filmelőadások, a tv-műsorok mindenki által könnyen elérhetők.

A mozgalomban való tömeges részvétellel a munkásosztály egy részét közelebb akarjuk vinni az értékes kulturális javakat terjesztő kommunikációs eszközökhöz, közművelődési intézményekhez. Másrészt szokássá kívánjuk tenni a munkások számára a tartalmas művekkel, ismeretekkel való rendszeres találkozást, az olvasást, a színházi előadások, filmek, hangversenyek, kiállítások, előadások látogatását. Új, értő közönséget, munkás-közönséget szeretnénk ezzel biztosítani a szocialista eszméket, nemes gondolatokat hordozó fórumok számára.

Olyan élményeket, ismereteket nyújtunk a mozgalom során, amelyek a mindennapi életet teszik tartalmasabbá, valóságos értékek felismerésére, befogadására ösztönözzük a résztvevőket.

Az elmúlt tíz év tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a munkások egyre nagyobb számban választják a művelődésnek ezt a formáját. Jelenleg a résztvevők száma meghaladja a 15 ezer főt. A közművelődés korábbi formáiba nehezebben bevonható munkásrétegeket sikerült megnyerni a mozgalom segítségével az igényes művelődés számára.

A részvétel az üzemhez, a munkahelyhez kötődésnek, a munkahelyi patriotizmusnak is egyik lehetősége. A felkészülés, a vetélkedőn történő sikeres közreműködés serkentő tényező, helyt állni az üzem nevében, megbecsülést szerezni a brigádnak, a munkahelynek. Egy jelentős pszichikai tényező az is, hogy a résztvevők bizonyíthatják tudásukat, leleményességüket, megmérhetik önmagukat, sikerélményhez jutnak azok is, akik a mindennapos termelő munkájuk során talán kevésbé tudnak látványos eredményeket felmutatni.

A "Korunk Valósága" kulturális mozgalom sikereit a tízéves tapasztalatok bizonyítják, az eredmények azonban további gondokat is felvetnek. A legmostohább körülmények között élő segédmunkások, betanított munkások, az általános iskolát nem végzett, az alacsonyabb műveltségű rétegek hiányoznak, vagy kislétszámban vesznek részt e művelődési formából. Ezzel nő a távolság az aktív művelődők és az igénytelen munkásrétegek között. A jövőben fokozottabban azokhoz kell ezzel, vagy ehhez hasonló mozgalom segítségével eljutni, akik ma még elzárkóznak a közművelődésben való részvétel elől, még a művelődés jelentőségét nem ismerték fel.

Tudjuk, hogy ma még ez a mozgalom sok formális elemével, felülről kidolgozott, ajánlott, ösztönzött rendszerével még nem a szocialista egyéni és közösségi művelődés modellje, de ahhoz átmenet, előkészíti egy magasabbszintű, főleg belső indíttatású művelődést. Mindezek alapján a "Korunk Valósága" mozgalmat figyelemre méltónak, a közművelődés előremutató tartalmának és formájának tartjuk.

E mozgalom tartalmának kiválasztása során is gyakran felmerül egy sajátos értékprobléma, főleg a művészeti nevelés köréből. A művészetekben folyó kísérletek eredményeit mutassuk-e be, az avantgarde zene és a képzőművészet, irodalom, a merész absztrakciók kapjanak-e nyilvánosságot segítségünkkel. Erre is szükség van, hiszen az újat segíteni kell. A csak tenden-

ciákat jelző új gondolatok, formai megoldások létjogosultságát, további fejlődési irányát meghatározhatja a közönség reagálása, ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni. A közművelődés mégis elsősorban a kiérlelt, a gondolkodást, izlést egyértelműen helyes irányban formáló alkotásokat kell hogy felhasználja és közvetítse.

Lehet, hogy sokak által megfogalmazott és ismert gondolatokat ismételttem előadásomban, ezt tudatosan tettem. Meggyőződésem, hogy a közművelődési gyakorlat még nem jutott túl ezeken a problémákon. Tudjuk, hogy tenni kellene, de nem tesszük. Ez így nem jó. Ezért hangoztatom ismételten, hogy sokkal több energiát kellene fordítani a "végek" megerősítésére, oda, ahol az emberek élnek, dolgoznak, szabadidejüket töltik. Szakemberek, objektumok kellenek, de ezzel együtt az egyén és társadalom életét, a szocialista értékeket közvetítő mozgalmakra, tömegekre ható vonzó formákra, módszerekre van szükség.

Gyakran panaszkodunk, hogy a társadalom nem méltányolja eléggé a népművelők fáradozását, az emberek nem ostromolják a művelődési házakat, könyvtárakat, múzeumokat, nem írnak panaszos leveleket azért a felső hatóságokhoz, hogy kevés az ismeretterjesztő előadás, a szakkör, a tanfolyam. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy nem olyan értéket kapnak az emberek, amelyik számukra fontos, amelyik életüket formálja, mindennapi gondjaik megoldásában segítséget nyújt. Ezért a népművelő ismerje meg az igényeket, produkáljon értéket ahhoz, hogy környezete, közönsége őt és intézményét nélkülözhetetlenek tartsa és ennek megfelelően használja, és támogassa.

A MŰVELŐDÉSI ÉRTÉKEKRE NEVELÉS ALAPVETŐ TÉNYEZŐI 10-14 ÉVES ÉLETKORBAN

Az érték és a kultúra gazdag és sok tekintetben differenciált értelmezésével kapcsolatos előadások, amelyek az előző napokban hangzottak el feleslegessé teszik, hogy megismételjem mindazon fogalmi jegyeket, melyek összességükben a szocializmus értékrendjét körvonalazzák. Mi azzal a felfogással értünk egyet, hogy "a szocializmus viszonyainak rendszerét a személyiség determinánsainak minőségében, mintegy két szinten te-
gyük vizsgálat tárgyává, a társadalom és a személyiség szintjén.^{1/}

A társadalmi-kultúrális determináció személyiségfejlesztő hatása a társadalmi tudaton, a kultúrán és a közvetlen szociális kölcsönhatásokon keresztül érvényesül.

Engedjék meg, hogy utaljak az MSZMP KB Irányelveire a párt XII. kongresszusára, amely az ideológiai művelődési munka fő feladatainak sorában a szocialista tudat és életmód, az életeszmények térhódítását, az emberi kapcsolatok, az együttélés szocialista normáinak fejlesztését emelte ki.^{2/}

A szocializmus értékrendjének átszármaztatása, a tanulók tudatának, életeszményeinek formálása, életmódjának és emberi kapcsolatainak a társadalmi elvárásoknak megfelelő alakítása, tudatos személyiségformáló tevékenységet tételez fel. Ennek egyik eszköze a művelődési munka, melynek ideológiai, eszméipolitikai tartalma és irányultsága jelentős mértékben meghatározója a tanuló vagy a felnőtt világnézetére jellemző ideo-

lógiai értékek kialakulásának, azok helyének és jelentőségének értékrendjére.

A személyiség és a társadalom viszonyának kérdése pontosítja a művelődési értékekre nevelés főbb tényezőinek körét. Ezek a tényezők a személyiség össztársadalmi gyakorlatában és teljes tevékenységrendszerében, magatartásának és viszonyulásainak sokoldalúságában hatnak. Ebben az értelemben a személyiség "mindenoldalúságának" társadalmi igénye, az össztársadalmi gyakorlatra történő minél teljesebb felkészültségét célozza.

Előadásomban a 10-14 éves korú tanulók művelődési értékekre nevelésének néhány kérdésével kívánok foglalkozni. Témaválasztásom indoklásának hosszas elméleti fejtegetései helyett engedjék meg, hogy Aczél Györgytől idézzek, aki a fiatalok devians magatartásmódjáról és azok hátteréről szólva állapítja meg: "... ezek a célok és értékek nagyon sokszor hamisak, antihumánusak, nem valóságos értékek. Mert ezekben a gyermekekben sem a család, sem más kisebb-nagyobb közösségek nem alakították ki a szocialista társadalom eszményeinek megfelelő értéktudatot. Néha még egy hamis, torz értéktudatot sem. Magyarország egyik leghíresebb kasszafárója mesélte, hogy az ő zsványtársadalmukban pontos értékrend van. Saját értékrend, melyben megvan a hierarchia, ahol a kasszafúró a legmagasabb, a biciklitolvaj a legalacsonyabb, - de van értékrend. Ha mi nem adunk értékrendet, akkor valaki más fog adni, mondjuk a fentiekhez hasonlót."^{3/} A szocialista értékrenddel ellentétes értékek, pontosabban "nem értékek" széles skálán mozognak és ezek szélsőséges pontja a deviancia, de mindenképpen el kell fogadnunk, hogy az értékekre nevelés, témánk szempontjából a művelődési értékekre nevelés alapvető társadalmi pedagógiai feladat és nem hárítható át a felelősség az iskolai nevelésre.

Köztudott, hogy a szocialista társadalom által preferált értékekre nevelés általában nem könnyű feladat sem iskoláskorban, még kevésbé felnőttkorban, amikor már rögzült és gyakran a társadalmi értékrenddel ellentétes magatartásmódokkal és szokásformákkal kell ütköztetnünk az általunk képviselt társadalmilag imperativnek számító értékeket. A régi értékrend felbomlása és az új kialakítása nem egyformán, nem egyidőben megy végbe társadalmunk különböző rétegeiben. A strukturaváltást nem követi mechanikusan a tudat és az életmód kívánt irányban történő változása. Így tanulóink a változó és fejlődő társadalmi viszonyainkban rejlő - különböző rétegek által képviselt - értékeket nem ellentmondásmentesen sajátítják el, adott életviszonyaik, környezetük értékelvárásainak megfelelően. Ezek az elvárások gyakran nem a szocialista tudat és életmód irányába hatnak.

Az értékek jellegéből adódik, hogy a társadalmi értékrendünkkel ellentétes, azaz "nem-értékeket" tagadni anélkül, hogy pozitív értékeket állítanánk és tudatosítanánk, nem célirányos vállalkozás. Tanulóink tudatában az "értékek" és ellentétpárjaik viszonyfogalmak, az egyszerűtől a "jó" és a "rossz" alapértékektől a bonyolultabb ideológiai, eszmei-politikai világnézeti értékekig, a társadalmilag hasznos imperativ és operativ értékek felismeréséig és elfogadásáig, ugyanakkor a szocialista értékrenddel ellentétesek elutasításáig. Logikai szükségszerűség, hogy bármiről csak akkor vagyok képes azt gondolni, hogy nem értékes, hogy "nem jó", ha kialakult képzetem van arról, hogy "más a jó".^{4/}

Ebből következik, hogy mind az általános iskolai tanulók művelődési értékekre nevelésében és értékorientációinak fejlesztésében, mind a felnőttkoriak személyiségformálásának hasonló tevékenységrendszerében csak akkor számíthatunk eredményre, ha igazolni és bizonyítani tudjuk, hogy ami a társadalom számára érték, az az egyén számára is értékjelleggel bír.

Ezen a területen mind a tanároknak, mind a közművelődés más képviselőinek számos feladatuk van, melyeket csak akkor tudnak megvalósítani, ha fejlődő társadalmi viszonyainkban a progresszív társadalmi hatótényezők erőteljesebben tért hódítanak nemcsak a politika, hanem a gazdaság és a kultúra szférájában is. Ami a gazdaságot illeti úgy gondolom elegendő utalnom arra, hogy természetéből adódóan társadalmunkban alapvető és imperatív érték a munka, a társadalom jogilag is szankcionálja a munkakerülést, mégis e téren mennyi problémával találkozunk, amelyek hatása beszűrődik iskoláinkba is, megnehezítve a munka, mint erkölcsi érték tudatosítását és elfogadtatását tanulóinkkal.

Kerékgyártó Imre "Pénz és nevelés" című tanulmányában szemléletes példákat hoz arra, hogy az iskola törekvéseit a családi környezet, a tömegkommunikáció és a társadalmi közvélemény pénzcentrikus hatásai mennyire közömbösíthetik. Ezek szimbólumai a nyugati kocsitól a hétyégi telken és a díszes kerítésein át ma már a luxus kivitelű kriptáig terjednek. Az ÉS egyik számában olvashattuk /1979. 19./ Miskolczi Miklós riportját, melyben arról ír, hogy lassan már "nem a lét, hanem a lé határozza meg a tudatot" és ha valakitől azt kérdezik meg "És te mire vitted, fiam?" már nem arra kíváncsiak, hogy mit alkotott életében, hanem arra, hogy milyen gazdag lett és gazdagságának milyen produktumai vannak. Tanulóink jelentős részénél nincs a pénz és a munka közötti viszonynak értékfogalma. Tényleges viselkedésük ezt támasztja alá:

a/ kirándulásokon éppolyan könnyen szórják a pénzt, mint ahogyan szüleiktől kapták, többek között mindenféle felesleges giccsel "emlékként" megvásárolnak;

b/ szüleik anyagi helyzetét nem mérlegelik és így irreális igényeket támasztanak velük szemben. Követeléseik kizárólagos szempontja, hogy a "másiknak is van már". Gyakori a fiatalok devións magatartásánál a hasonló idnitékű bünelkövetés, melynek egyetlen indítéka: "nekem kell!";

c/ pályaválasztási irányaik között nem a pályára való felkészültség és megfelelés a döntő, hanem az, hogy "menyit lehet keresni?". Ezt a felelőtlen pályaválasztási döntést gyakran a szülői elvárások is támogatják.

További probléma, hogy a munka értékjellegéről és a tanulás fontosságáról, a művelődés hasznosságáról és a tudás értékéről, az alapvető közösségi, morális kérdésekről tanulóink "az ismeret szintjén" nagyon is jól tudják mit kell mondani, hogy megfeleljenek a tanári kérdésfeltevés elvárásainak. Ez az a sajátos kettős gondolkodás és viselkedés, melyre Hankiss Elemér is utalt, csakúgy mint Pataki Ferenc a nevelőiskola és a társadalmi környezete viszonyának elemzése kapcsán. A "kettős kötés", kettős szerepjátszást jelent a társadalmi, iskolai elvárások és normák, valamint a valóságos élet gyakorlata között. Ezt a kettősséget, melyet gyakorta a szülői ház alakít ki, nem tudja az osztályfőnök vagy a szaktanár néhány órájával kompenzálni, legfeljebb reménytelenül moralizál, ígét hirdet, melyet szerencsés esetben türelmesen meghallgatnak a gyerekek, mint Csehov egyik novellájában az a piactéri macska, amelyik elcseni a húst, majd nyugodtan hallgatja a szakács szidalmait, miközben az ellopott húst falja.

Tanulóink tetteit és nézeteit tevékenységükkel kell egybevetnünk és elbírálnunk. Egyértelműen felelőssé kell tennünk őket tetteikért, önmaguk és a közösség, a társadalom érdekében is. Ez a társadalmi felelősségtudat hiánya okozza problémáink jelentős részét az iskolában és a családban, a termelésben és a különböző társadalmi csoportokban. A tanultság és a műveltség önmagában még nem elegendő feltétele a szocialista társadalomban történő beválásnak, főleg akkor nem, ha ezek a kétségkívül alapvetően fontos értékek nem párosulnak olyan morális értékkel, amelyek együttesen alkotják a fejlett szocialista társadalom értékeszményének és értékrendjének megfelelő ember értékjellemzőit és ennek megfelelő társadalmilag hasznos tevékenységét és magatartását. Ezzel jelezném, hogy a művelődési értékekre nevelést csupán a személyiségformálás egy bizonyos aspektu-

sának tekintem, amely a 10-14 éves korú tanulók esetében domináns nevelői tevékenység, de nem választható el a tanuló személyisége egészének fejlesztésétől. A művelődési értékek a tanuló értékhierarchiájában lényeges helyet kell hogy foglaljanak, de összefüggésében mindazon értékekkel, amelyek jövőendő társadalmi beilleszkedésüket elősegítik. Ebben az értelemben e korosztály értékorientációjának fejlesztésénél, - ismételten hangsúlyozva a különböző értékek integratív szerepét a személyiség értékrendjében - három értékkört szeretnék kiemelni:

- 1/ az ideológikus értékeket és az ezzel összefüggő értékközvetítést, a világnézeti-, eszmei-politikai nevelés feladatrendszerében;
- 2/ a kollektivismust a közösségi nevelés rendszerében, annak teljes értéktartalmában, figyelembe véve a közösségi tevékenységet és magatartást szabályozó értékek és normák szerepét a tanulói személyiség sokrétű interperszonális kapcsolat és viszonyrendszerében;
- 3/ a tanulás és művelődés értékeit, valamint kapcsolatukat a munkával és a vele összefüggő morális értékekkel.

Az általam kiemelt értékek véleményem szerint nemcsak a 10-14 éves kor nevelési rendszerébe illeszthetők be, hanem valamennyi későbbi életkori szakaszba is jelentősek.

Az ember világnézeti értékjellemzői, közösségi arculata, valamint a tanuláshoz és munkához való viszonya nem csupán az iskolai nevelés eredménye, illetve negatív előjellel eredménytelensége. Már az iskoláskor előtt elkezdődik az a folyamat, amely alapvetően befolyásolja az iskolai nevelőhatások, mint értékorientáló tényezők szerepét és jelentőségét, folytatódva iskoláskorban és azt követően is.

A művelődési értékekre nevelés társadalmi háttére, amelyről az iskolának mindenképpen számolnia kell elsősorban a

család, de idesorolhatók mindazon kisebb vagy nagyobb közösségek, szűkebb és tágabb értelemben vett környezeti tényezők, amelyek sajátos értékközvetítő tényezőként felerősíthetik vagy gyengíthetik, legrosszabb esetben közömbösíthetik az iskola és a közművelődési intézmények céltudatos nevelőmunkáját.

A szocialista társadalomba történő eredményesebb beilleszkedés, a társadalmi gyakorlatra történő jobb felkészítés - igénye fogalmazta meg az utóbbi években a "nevelőiskola" iránti társadalmi igényt. Ennek jelentőségét többek között jelzi, hogy e témakörben a pedagógiai nyári egyetem szervezésében néhány nappal ezelőtt, ugyanitt számos előadás foglalkozott a nevelőiskola jelentéstartalmának értelmezésével, helyével és szerepével a tanulói személyiségformálásban figyelembe véve mindazon társadalmi környezeti feltételeket, amelyek ezen iskol-modellel kapcsolatosak.

A nevelőiskola problematikáját két vonatkozásban szeretném érinteni:

1/ Mitől válik nevelővé az iskola, milyen új vonásokat tételez fel a "nevelő" jelzője az iskolának, hiszen az iskola fogalma önmagában is tartalmazza a nevelést, mint alapvető feladatot.

2/ Milyen helye és szerepe van az érték és kultúra problémakörének a nevelőiskolában?

Az első kérdésnél a jellemző jegyek részletes felsorolásától eltekintve nevelőiskolának tekintem azt az iskolai közösséget, ahol a tanítási-tanulási folyamatnak rangja van, a tanulást és a művelődést a tanulók nem szükségtelen tehernek tekintik, amelytől jobb mielőbb megszabadulni, ahol az iskola nem a felnőtt autokratizmus intézménye, hanem ezzel ellentétben helye van az iskolai demokratizmusnak, ahol világosak a jogok és kötelezettségek, ahol van fegyelem és felelősség, ahol az iskola reális értékmérője a tanuló fejlődésének. Egy-

szóval ahol az iskola a jövő fejlett szocialista társadalmába történő beilleszkedés gyakorlótere a maga teljes cél-, tevékenység-, kapcsolat- és viszonyrendszerében. Utalnék arra, hogy a művelődési otthon vagy a kultúrház sem attól válik a művelődés otthonává vagy a kultúra házává, hogy funkció-jelzője a "művelődés" és a "kultúra", hanem attól, hogy ezen intézmények társadalmi értékrendünk elemeinek közvetítői, sajátos, az iskolai neveléstől eltérő feltételeikkel és módszereikkel, de céljuk mégis azonos: a személyiség mindenoldalúságának kibontakoztatása, a szocialista tudat és életmód formálása, a társadalmi- és egyéni értékrend harmonizálása.

A második kérdésfeltevés az előzőhöz kapcsolódik, amennyiben a nevelőiskola alapvető jellemzője a "nyitottság" a társadalmi értékek befogadására, tudatosság az érték és a kultúra átszármaztatásában, nevezetesen a művelődési értékekre nevelés terén, az előzőekben említett integratív jelleg érvényesítésével.

Az iskola "nyitottsága" elvét figyelembe véve a művelődési értékekre nevelés szempontjából is alapvető feladat az iskola nevelői hatósugarának kiszélesítése, az iskola és közvetlen környezete - elsődlegesen a család! - kölcsönhatásának lehetséges optimalizálása. Neveltjeink egyidőben különböző társadalmi közösségek vagy csoportok tagjai, ennek megfelelően különböző értékorientáló hatásoknak és értékelvárásoknak kell megfelelniök.

Az iskolával kapcsolatban lévő művelődési intézmények máris sok és hasznos tevékenységi formának adnak helyet és vállalnak szerepet a tanulók életre történő nevelésében, művelődési értékek átszármaztatásával, e tekintetben az iskola és társadalmi környezete együttműködésének további gazdagítása előfeltétele annak, hogy az iskola mint nevelőiskola és a kultúrház vagy könyvtár, mint művelődési intézmény betölthesse társadalmi funkcióját az értékekre nevelés terén. Ez egyben

elősegíti a tanuló normaadekvát viselkedésének és magatartásának kialakulását olyan közösségekben, amelyek szabadidős tevékenységében is értékes tevékenységre készítetik.

A következő kérdéskör amivel röviden foglalkozni kívánok a tanulók részvétele abban a nevelési folyamatban, amelyik személyiségformálásukra irányul.

Ezzel kapcsolatban jelezném, hogy "a személyiség egyetlen funkciója sem csupán a befogadással fejlődik. Sokkal jelentősebb a személyiség aktív pozíciója". Ami a művelődési értékekre nevelést illeti a művelődési értékek elfogadása és az ennek megfelelő értékorientációk kialakulása is a "személyiség más funkcióinak függvénye, mivel annak világnézeti álláspontja, társadalmi közösségi helyzete és tevékenységének egész rendszere határozza meg a művelés-művelődés rendjét".^{6/}

A művelődési értékekre nevelés eredményessége függ tehát a személyiség diszpozíciótól, már kialakult személyiségjellemzőitől, beállítódásaitól, az ezekkel összefüggő érték-tudatától és értékviszonyulásaitól.

A személyiségfejlesztés alapelve, hogy a személyiség tevékenység közben formálódik és tevékenység közben nyilvánul meg. Ezért nélkülözhetetlen a művelődési értékekre nevelés célkitűzéseinek megfelelő tanulói tevékenységrendszer megszervezése és a tevékenykedtetés feltételeinek megfelelő biztosítása.

Az iskola és a vele kapcsolatban lévő művelődési intézmények feladatköre ebben az értelemben úgy gondolom, hogy jól körülhatárolt és világos. A művelődés egész életre szóló programja az embernek. Sajnálatos tudathasadás az, amelyik úgy véli, hogy iskoláskorban az iskola, felnőttkorban a művelődés más intézményei a "művelődési felelősök" a célok, programok, tevékenységi formák, egy szóval a művelődési feltételek megteremtése terén. Önmagában egyik társadalmi tényező sem tud

kellő eredményességgel például "olvasóvá nevelni". Az otthoni környezet - melynek alapvető és meghatározó jelentőséget tulajdonítok -, indítékot ad a maga művelő hatásaival már akkor, amikor a gyermek még olvasni sem tud. Az iskola részvételét e folyamatban nem kell részleteznem, de a könyvtár szerepét sem. Egy valamit viszont igen, és ez nem más, mint az együttműködés fontossága a tanuló művelődési szokásainak kialakítása terén. Ritkán jár koncentre az a felnőtt, aki azt gyermekkorában nem tette. A tanuló-művelődés szokásának minden tevékenységi formájában alapjaiban már gyermekkorban ki kell alakulnia. Így válik az önképzés és az önművelés a személyiség magasabbrendű szükségletévé.

Az előzőekben elmondottak tehát egy céltudatos személyiségfejlesztésre orientált társadalmi-környezeti hatásrendszerrel tételnek fel, a fejlesztés aktív résztvevőjeként számolva azzal, akire a nevelőhatások irányulnak. Ez a kooperáció gyermekkortól a felnőttkorig hatékony lehet, amennyiben céltudatosság vezérli.

A fejlesztési folyamatról szólva a következőket szeretném még kiemelni, elsősorban a 10-14 éves korosztályra vonatkoztatva:

A tanulás és a tanultság, a művelődés és a műveltség, mint folyamat és mint eredmény nem azonos fogalmak, de egymástól elválaszthatatlanok. A tanulói műveltség-tudat tartalmi építőelemei a "tanult ismeretek" sajátos összegződései. A tanuláson természetesen nemcsak a szoros értelemben vett "tárgyi ismeretszerzést" értjük, hanem a viselkedés és a magatartásmódok utánzását, azokkal történő azonosulást, a művelődési szokásformák kialakulását, amelyek túlterjednek az iskolai tanulás és művelődés határain.

E fejlesztési folyamat véleményünk szerint az alábbi főbb szakaszokat tartalmazza:

- 1/ az értékekre /művelődési/ vonatkozó ismeretek elsajátítása;
- 2/ az értékek elfogadása /például az "olvasás", mint önművelő tevékenység "értékbelátása"/;
- 3/ pozitív érzelmi viszony a művelődés céljához, tárgyához és vele kapcsolatos feladatokhoz;
- 4/ az "interiorizált" belső készletetés akaratlagos végrehajtó szakasza, melynek fontos összetevői a "választási szelekció és döntés". /Például a "szórakoztató" és a "tanulva-művelő" cselekvés közötti választás és döntés/;

Ágoston György az alapvető pedagógiai feladatok sorában említi: "... kialakítani a tanulóknál a tájékoztató és szelektív képességet, hogy az őket érő hatások közül a fejlődés szempontjából legkedvezőbbeket ki tudják választani."^{7/}

Anélkül, hogy e kérdéssel bővebben foglalkoznánk elegendő arra az információ-mennyiségre utalni, amelyből a legfontosabbak is csak kellő szelektivitással fogadhatók be, különös tekintettel arra, hogy a kultúra lényeges elemeit kivonjuk a tanulói személyiség alakuló és formálódó értékrendjébe beépíteni.

- 5/ a tulajdonképpeni művelt magatartás és önművelő tevékenység a környezettel való kapcsolat és viszonyrendszerben, melyben az előző szakaszok fejlettségi szintje exteriorizálódik, kifejezésre juttatva a személyiség tényleges fejlettségét, melynek ismeretében tervezhetjük további értékekre nevelő, a tanulók értékorientációinak fejlesztését célzó, a tanulói értékrendet formáló nevelői munkánkat.

E fejlődési szakaszok véleményünk szerint nem mechanikusan egymásra épülő szakaszai egy olyan piramisnak, melynek csúcsán a "művelt ember" található, hanem olyan elemek, amelyek egymásra és egymásba építettsége dialektikus. Így például

dául a művelődéshez, pontosabban a művelődés adott tárgyához való érzelmi viszonyulás lehet a kiinduló indítéka a szükséges ismeretek elsajátításának, megelőzve a kognitív szakaszt. Példaként említhetnénk az irodalmi vagy képzőművészeti alkotások élményközpontú megközelítését, amelynél az "élmény" a műalkotás és a műélvező sajátos viszonyának sűrűsödése, a személyiség szubjektív állapota, amely előfeltétele ugyan a műélvezetnek, de nem jelenti az adott műalkotás "megértését" is. Az érzelmi viszonyulás alapvető, de nem egyetlen feltétele a műalkotásokban foglalt értékek elfogadásának. Az egyéni értékrendszer a maga teljességében és tudatosságában kell hogy tartalmazza azt a viszonyítási alapot, amellyel a műben foglalt értékeket és jelentéstartalmat "ütköztetjük" elfogadva vagy elutasítva az abban foglalt ideológiai, erkölcsi és esztétikai értékeket.^{8/} Az értékekre nevelés fontos feladatának tekintjük - az előzőekben foglalt "szakaszosság" figyelembe vételével-, hogy "értékviszonyba" állítsuk a tanulót azokkal a környezeti hatásokkal, amelyek "értékeket" és "nem értékeket" tartalmaznak, megtanítsuk őket arra, hogy a szocialista társadalom értékrendjének fokozatosan kialakuló bensővé tételével, annak elfogadásával viszonyuljanak környezetükhöz és önmagukhoz. A társadalmi elvárásoknak megfelelő "értékorientált" viszonyulása a tanulónak környezetéhez és kötelességeihez olyan fejlesztési folyamat eredménye, melynek két alapvető összetevője mint már említettem: a szocializáció, és a nevelés a maga céltudatosságában, tervszerűségében és szervezettségében.

A szocializáció tágabb értelemben és az intézményes nevelés mint a szocializáció folyamata kiemelt jelentőségű elem ténylegesen szabályozó szerepet tölt be, de mindezt az "ember nembeli gazdagítása", a társadalmi és egyéni érdekek minél teljesebb harmóniáját feltételező szocialista tudat és életmód formálása érdekében teszi.

Befejezésül a művelődési értékekre nevelés hatékonysága vizsgálatának néhány jellemzőjéről szeretnénk említést tenni:

A művelődési értékekre nevelés tartalmi követelményeit a MTA állásfoglalása úgy fogalmazza meg - a mindenki számára hozzáférhető alpműveltség aspektusából -, mint "a szocialista nevelés céljainak és értékeinek megfelelően kiválasztott ismeretek, képességek és készségek összességét, valamint a belőlük eredő és szemléleti - világnézeti szintézisükre épülő magatartásmódot", ezt a magatartást "jellemezze" a szocialista értékrendszerünket kifejező morális-etikai tartalom".^{9/}

Az iskolai műveltségi anyag ismeret- és tevékenységköreit az alábbiakban határozza meg: nyelvi, kommunikációs; matematikai; természettudományos; történeti, társadalmi és politikai; esztétikai; szomatikus; valamint technikai nevelés. A művelődési értékekre nevelés célja 10-14 éves életkorban lényegében a feladatrendszerben történő értékorientációk fejlesztése, eredménye a műveltség adott szintje, az önművelés és önképzés motivációinak társadalmilag elvárt helye a személyiség értékhierarchiájában.

Előadásomban a művelődési értékekre nevelés néhány elméleti vonatkozású kérdését elsősorban a témára történő figyelemfelhívás igényével kíséreltem meg felvázolni. Az előadás címében foglalt témának számos más összefüggéseit nem érintettem.

A továbbiakban a már meglévő vizsgálati anyagunkból emelnék ki egy-egy mutatót, anélkül, hogy a kutatás hipotéziseinek, céljának, feladatának, a vizsgálandó mutatóknak és a módszereknek a felsorolására vállalkoznék.

Feltevésünk szerint a művelődési értékekre nevelés személyiségformáló hatásában, a tanulói teljesítményben és művelődési szokásokban jelentkező eredményességben, meghatározó szerepe van a családnak, a szülők iskolai végzettségének, művelt-

ségi szintjének, művelődési szokásainak. Ez a hatás a 10-14 éves korú tanulók körében is erőteljesen érvényesül, figyelembe véve, hogy az iskoláskori szakaszban, majd azt követően évről-évre bővül és egyre nagyobb hatást gyakorolnak a személyiségre a különböző társadalmi közösségek. Elsősorban az iskola, tudatos fejlesztő hatásaival, az iskolai közösségek, a kortárscsoportok, a közművelődési intézmények, a tömegkommunikációs eszközök és így tovább.

Köpeczi Béla a közművelődés kérdéseivel kapcsolatban állapítja meg, hogy az egységesedés mellett a kultúrában is jelentkeznek az egyes rétegek közötti különbségek, mégpedig ma sokkal inkább az iskolai végzettség /kiemelés tőlem/. "... sem mint egyik vagy másik társadalmi osztályhoz való tartozás alapján."^{10/}

A szülők iskolai végzettsége és a tanulói teljesítmény összefüggéseit az iskolai művelődés aspektusából vizsgáltuk. Az osztályfőnöki és szaktanári vélemények alapján kialakult összkép egy-egy tanulóról nem csupán a tanulási teljesítményt tartalmazza, hanem elsősorban a művelődési igény és irányultság jellemzőit, amely nem mindig esik egybe a "tantárgyi osztályzatokban" értékelt minősítéssel. Megjegyeznénk, hogy összesített eredményeink csak adott vizsgálati körben érvényesíthetők, de más - e kérdéssel összefüggő kutatások tapasztalati anyagával egybevetve - feltétlenül jelzésértékűek a 10-14 éves kor iskolai művelődési jellemzőit tekintve is.^{11/}

A tanulók tanulási-művelődési teljesítménye fő és %-ban kifejezve a szülők végzettségének függvényében /a teljes populáció: 428 fő/;

1. Az apa végzettsége: egyetem vagy főiskola /137 fő; 32 %/

Az anya végzettsége:

	egyetem		középisk.		szakm.		8 ált.		kevesebb		összesen	
<u>Teljesítmény</u>	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
kiemelkedő	30	7	12	2	-	-	1	0,2	-	-	43	10
jó	35	8	20	4	1	0,2	1	0,2	-	-	57	13
átlagos	13	3	14	3	1	0,2	2	0,4	-	-	30	7
gyenge	1	0,2	5	1	-	-	1	0,2	-	-	7	2
elfogadhatatlan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	78	18	51	10	2		5	1	-	-	137	32

2. Az apa végzettsége: középiskola /148 fő; 35 %/

Az anya végzettsége:

kiemelkedő	3	0,7	19	4	-	-	3	0,7	-	-	25	6
jó	9	2	53	12	2	0,4	7	2	1	0,2	72	17
átlagos	4	0,9	23	5	3	0,7	8	2	-	-	38	9
gyenge	1	0,2	10	2	-	-	2	0,4	-	-	13	3
elfogadhatatlan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	17	4	105	23	5	1	20	5	1		148	35

3. Az apa végzettsége: szakmunkásképző /62 fő; 14 %/

Az anya végzettsége:

kiemelkedő	1	0,2	4	1	2	0,4	-	-	-	-	7	2
jó	-	-	9	2	7	2	4	1	-	-	20	5
átlagos	-	-	13	3	8	2	-	-	-	-	21	5
gyenge	-	-	5	1	5	1	2	0,4	-	-	12	2
elfogadhatatlan	-	-	-	-	-	-	2	0,4	-	-	2	0,4
Összesen:	1		31	7	22	5	8	2			62	14

4. Az apa végzettsége: nyolc általános iskola /27 fő; 16 %/
Az anya végzettsége:

	egyetem		közép-isk.		szakm.		8 ált.		keve- sebb		össze- sen	
<u>Teljesítmény</u>	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
kiemelkedő	-	-	1	0,2	1	0,2	1	0,2	1	0,2	4	1
jó	1	0,2	10	2	1	0,2	8	2	1	0,2	21	5
átlagos	-	-	7	2	6	1	10	2	1	0,2	24	5
gyenge	-	-	9	2	1	0,2	12	3	1	0,2	23	5
elfogadha- tatlan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen:	1		27	6	9	2	31	7	4	1	72	16

5. Az apa végzettsége: kevesebb mint nyolc. ált. /9 fő 2 %/
Tanulói teljesítmény: jó és átlagos 2-1 és gyenge 6 fő

A táblázatok adatai az általunk kiválasztott két városi iskola összesített adatai 10-14 éves korra vonatkozóan. Az apa iskolai végzettsége mellé rendeltük az anya iskolázottságát és e kettő függvényében vizsgáltuk a populáció tanulási-művelődési jellemzőit. 428 fő a teljes családdal rendelkező gyermekek száma. Mindkét iskolában igen magas az egyetem és főiskolai végzettségű szülők száma. A szülők közül mindössze 9 fő nem fejezte be a nyolc általános iskolát. Mindkét tanterület /belvárosi iskolák/ megfelel mindazoknak a követelményeknek, amelyeket a "jó pedagógusközösség" iránt támasztunk. Több szempontú felmérésünk a tantestület tagjai és az iskola tanulói körében mindezt egyértelműen alátámasztják. Az iskolai nevelés-oktatás és képzés, mint "bemenő hatás", tehát valamennyi tanuló esetében megközelítően azonos feltételeket teremt, sőt gondot fordítanak a fizikai dolgozók gyermekeinek felzárkóztatására is.

A tanulói teljesítményeket vizsgálva, az "output" mint a tanulási és művelődési értékekre nevelő tevékenység eredménye mégis különböző. Ez természetes is lenne, hiszen a tanulók személyisége is különböző. Adottságaik és egyéb szemé-

lyiség jellemzőik a "külső hatásokat" sajátosan integrálják-, így az iskola különböző értékorientáló hatásaira is sokrétűen reagálnak, értékesnek ítélve, értékközömbösen vagy éppen elutasítóan. A rendszerelméletben használt fogalom a "rendszer működését", a működés eredményességét "zavaró tényező" fogalma, amelyet eleve figyelembe kell venni a rendszer, annak elemei működtetésénél. Táblázatunkból egyértelműen kitűnik, hogy mindkét iskolában a szülők iskolázottsága egyértelmű függvényében emelkedik vagy csökken az iskolai hatások tanulói teljesítményben és viszonyulásban megmutatkozó eredménye. Így tehát a művelődési értékorientáló tanári munkában egyértelműen számolni kell a családi háttérrel, amely erősítheti vagy gyengítheti a nevelőhatásokat. Társadalmunk család-modelljének vizsgálata szempontjából is érdekes, hogy az egyetemet és főiskolát végzett apák esetében 78 fő a hasonló végzettségű feleség, szakmunkásképzőt vagy általános iskolát végzett mindössze 2 fő. Sajátos mellérendeltség található mondhatni valamennyi kategóriában az előző példához hasonlóan. Az iskola szempontjából ez azért lényeges, mert a családok többségében a nevelés, mint folyamat általában anyai funkció és az apák többsége csak "problémahelyzetben" avatkozik be a nevelésbe.

A nevelőiskola fogalmába éppen ezért tartom alapvető és megkülönböztető jegynek az "egyenlő tanulási feltételek" megteremtésére irányuló törekvést, illetve azok családi háttérének hiányában a kompenzálást és aláhúzottan a tehetséggondozást, mert társadalmunk iskolázottsági szintje bár összehasonlíthatatlanul magasabb mint a felszabadulás előtt, de mindmáig a szülők iskolázottsága közötti különbségek, pontosabban az ezzel összefüggő kérdések egész sora /a család művelődési szokásai, értékelvárásai, tanulási és művelődési értéktudata és nem utolsósorban az a képessége, hogy orientálni és segíteni tudja gyermekét/ meghatározója a 10-14 éves tanulók későbbi iskolázottságának és művelődésének.

Lényegében hasonló képet kapunk, ha a tanulók önképzési és önművelődési igényének összehasonlító adatait vizsgáljuk az előzőekben foglaltakhoz hasonlóan.

Mennyire alakult ki a tanulók önképzési és önművelési igénye? /Értékelhető 422 fő/

1. Az apa végzettsége: egyetem vagy főiskola /135 fő 31 %/
Az anya végzettsége:

	egyetem		közép-isk.		szakm.		8 ált.		kevesebb		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
igen	55	13	14	3	1		3		-		73	17
részben	21	4	31	7	1		2		-		55	13
nem	1		6	1	-		-		-		7	1
											135	31

2. Az apa végzettsége: középiskola /147 fő 34 %/
Az anya végzettsége:

igen	6	1	41	9	1	5	1	-	53	12
részben	7	1	54	14	4	12	2	1	78	18
nem	4		9	2	-	3		-	16	4
									147	34

3. Az apa végzettsége: szakmunkásképző /61 fő 14 %/
Az anya végzettsége:

igen	1		8	1	7	1	1	-	17	4
részben	-		19	4	10	2	3	-	32	7
nem	-		4		4		4	-	12	3

4. Az apa végzettsége: nyolc általános iskola /70 fő 16 %/
Az anya végzettsége:

igen	-	11	2	1		2		1	15	3
részben	-	10	2	5	1	19	4	2	36	9
nem	-	6	1	3		9	2	1	19	4
									61	16

5. Az apa végzettsége kevesebb: 9 fő 2 %

igen: 2; részben: 4; nem: 3;

A táblázatokban a %-os adatokat úgy kaptuk meg, hogy a teljes populációhoz viszonyítottunk. Ha az azonos végzettségű családokat a saját populáción belül hasonlítjuk össze még kedvezőtlenebb képet kapunk.

	igen	
Az anya és apa is egyetemi végzettségű:	40,4 %	
" " középiskolai "	27,8 %	
" " szakmunkásképző "	11,4 "	
" " nyolc általános "	2,8 "	

Nem alakult ki az önképzés igénye - életkorának megfelelő szinten - /csak az apák iskolázottsága összesítésében/

egyetemet végzettekél	3,1 %
középiskola	10,8 %
szakmunkásképző	19,7 %
nyolc általános	27,1 %

Összegezve az elmondottakat, szeretném remélni, hogy az előadás a művelődési értékekre nevelés iskola-feladatainak pontosítása és az átgondoltabb nevelő tevékenység szükségességének beláttatása érdekében figyelemfelhívó szerepét betöltötte.

A nevelőiskola és a család, a társadalom pedagógiai hatásokat közvetítő intézményei együttműködésének szükségessége nyilvánvaló. Az adatok által jelzett problémák és azok hátterre továbbra is szükségessé teszik a művelődési szempontból hátrányosabb helyzetű tanulóinkkal való fokozottabb törődést, mivel ez egyértelműen az egyénnek és társadalmunknak is érdeke. Megállapításunk fokozottabban érvényes azokra az iskolákra és társadalmi környezetükre, ahol a szülők iskolázottsági szintje nem ad olyan kedvező művelő háttérrel a tanulói személyiség iskolai formálásának, mint az általunk választott iskolákban és társadalmi környezetükben.

I r o d a l o m

- 1/ A szocialista társadalom. A mai szovjet társadalom filozófiai problémái. Kossuth, 1978. 219. o.
- 2/ Az MSZMP KB Irányelvei a párt XII. kongresszusára, 11. o.
- 3/ Aczél György: Emberség, munka, nevelés. Magyar Pszichológiai Szemle, 1980/2. 105. o.
- 4/ Józsa Péter: Az értékmentesség problémája az embertudományokban. Magyar Filozófiai Szemle, 1976/4. 579. o.
- 5/ Dr. Kerékgyártó Imre: Pénz és nevelés. Módszertani Közlemények, 1979/5. 261. o.
- 6/ A.T. Kurakin: Az iskolai közösség, mint pedagógiai kutatások tárgya. Szovjetszkaja Pedagógika, 1978/8. 28-30. o.; lásd még ugyanott L.I. Novikova: Gyermeki közösség és a tanuló személyisége.
- 7/ Ágoston György: A pedagógia alapfogalmai és a nevelési célrendszer. Akadémiai Kiadó, 1976. 64. o.
- 8/ Veres András: Mű, érték, műérték. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- 9/ A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére /1973-76/. Budapest, 1976. Kézirat, 5. o.
- 10/ Köpeczi Béla: A társadalomtudományi kutatás új eredményei és a közművelődés. Társadalmi Szemle, 1980/5. 30. o.
- 11/ A vizsgálatot az 1978/79. tanévben - Szegeden és Hódmezővásárhelyen - végeztük. A résztvevő tanulók száma: 428 fő.
Módszere: kérdőív, osztályfőnöki és szaktanári vélemények összegezése és elemzése, tanulókkal folytatott beszélgetések és megfigyelések.

VÁLOGATÁS AZ "ÉRTÉK ÉS KULTURA" C. TÉMA IRODALMÁBÓL
/1970-1980/

Bibliográfia

ACZÉL György: Polytatás és megújulás. Válogatott kultúrpolitikai írások. Bp. 1980. Gondolat, 497 p.

ÁGH Attila: A marxi értékelmélet öröksége. = Kultúra és Közösség, 1976. 2. sz. 5-17. p.

ÁGH Attila: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Filozófiai tanulmányok. /Bp. 1977. Magvető/ 400 p. /Elvek és Utak/

ALMÁSI Miklós: Értéktermelés - életben és kultúrában. = Társadalmi Szemle, 1978. 7. sz. 23-37. p.

ALMÁSI Miklós: A szellemi divat kultúráközvetítő szerepe. = Valóság, 1978. 12. sz. 1-13. p.

ANCSEL Éva: Töredékek az emberi teljességről. Etikai esszék és kisebb írások. /Bp. 1976. Magvető K./ 223 p. /Elvek és Utak/

/ANDREEVA/ ANDREJEVA, G. M.: Az értékprobléma új aspektusai a társadalmi megismerésben. = Szociológia, 1975. 3. sz. 414-419. p.

- ARNOLDOV, A. I.: Szocialista életmód és kultúra /Ford. Zappe László/ /Bp./ 1979. Kossuth K. 198. p.
- BALOGH József: Politikai gondolkodás és értékorientáció. = A Politikai Főiskola Közleményei, 1978. 3-4. sz. 110-124. p.
- BARNA József: Érték, esztétikai érték. = Társadalomtudományi Közlemények, 1976. 1-2. sz. 47-48. p.
- BARNA József: A kultúra, a kultúrális tevékenységek rendszere. = Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 1-2. sz. 97-135. p.
- BARNA József: Szabadság, érték, erkölcsi érték. = Tanulmányok az etikai kutatás és oktatás köréből. /Szerk. Hajdú P-ter/ /Kiad. az Okt. Min. Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. /Bp/ 1977. 41-74. p. /A Filozófia Időszerű Kérdései 28./
- BERNÁTH József: A főiskolai hallgatók értékorientációi. = Felsőoktatási Szemle, 1978. 5. sz. 270-274. p.
- BERTÓTI László: Néhány gondolat az érték és arányosság összefüggéséről. = Tájékoztató: Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus, 1973. 4. sz. 4-25. p.
- BOGNÁR József: Az emberi élet minőségi elemei. = Valóság, 1972. 9. sz. 1-13. p.
- BOJTÁR Endre: Az irodalmi mű értéke és értékelése. = Valóság, 1970. 12. sz. 8-22. p.
- BOROS László: Az "élet minősége" - valóságos vagy manipulációs fogalom? = Tájékoztató: Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus, 1978. 4. sz. 6-24. p.

BUJDOSÓ Dezső: Érték és kultúra. = Kultúra és Közösség. 1980.
1. sz. 5-19. p.

BUJDOSÓ Dezső: A kultúrafogalom elméleteihez. = Kultúra és
Közösség, 1975. 2-3. sz. 185-195. p.

CSEH-SZOMBATHY László - KULCSÁR Kálmán: A szocialista életmód
kutatásának eredményei. = Társadalomtudományi Közlemé-
nyek, 1980. 1. sz. 30-41. p.

DARÓCZY Sándor: Az értékválasztás és a személyiségkép jellem-
zői a középiskolás kor kezdetén. = Magyar Pedagógia,
1979. 3. sz. 276-289. p.

DARÓCZY Sándor: A tanulói értékválasztás és értékorientáció
jellemző vonásai. = Ifjúkommunista, 1979. 1. sz. 24-27.p.

DEME László: A kultúra szerkezete. = Élet és Irodalom, 1972.
44. sz. 3. p.

DOBOS Ilona: A giccsről és a kultúra kettősségéről. = Valóság,
1972. 4. sz. 57-63. p.

DRAMALIEV, Lubomir: Az erkölcs helye és szerepe a szellemi ér-
tékek rendszerében. = A 15. Filozófiai Világkongresszus
előadásai. 1. /rész/Plenáris ülések/. /Vál., szerk. Hár-
sing László/ /Kiad.az/ Okt. Min. Marxizmus-Leninizmus
Okt. Főoszt. /Bp/ 1975. 109-121. p. /A Filozófia Idő-
szerű kérdései. 18./

/DROBNICKIJ/ DROBNYICKIJ, O.G.: A szellemi értékek világa. Az
érték problémája és a marxista filozófia. /Bp/ 1970.
Kossuth K. 252. p.

Érték a társadalomtudományokban. = Magyar Filozófiai Szemle,
1976. 4. sz. 473-661. p.

Bayer József: A "kultúrtudományok objektivitásától" az "értékmentes" társadalomtudományokig. - Erdélyi Ágnes: A történeti ész kritikája. - Hankiss Elemér: Az igazságságról. /A társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről./ - Józsa Péter: Az értékmentesség problémája az embertudományokban. - Bonyhai Gábor: Értéknyelv. - Kelemen János: Van-e a "jó"-nak jelentése? - Veres András: Az irónia mint értékszerkezet.

Az érték és a kultúra problémái. /Szerk. Hársing László. Vál. Rathmann János/ /Kiad. az/ Okt.Min. Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. /Bp/ 1976. 95. p. /A Filozófia Időszerű Kérdései. 22./

Erdős Ferenc, Molnár M. László, Estók Tivadar, Gábor Éva, Vámos Vera történeti tanulmányai /K. Marx, W. Dilthey, N. Hartmann, K. Mannheim, S Freud/

Érték és értékelmélet. = Látóhatár, 1977. 4. sz. 189-212. p. Szemelvények Ágh Attila, Józsa Péter, Kleineisel János, Hankiss Elemér, Kelemen János, Barna József, Veres András írásaiból

Érték, művészi érték. = Párbeszéd a művészetpolitikáról. /Szerk. Varga Imre. Kiad. a SZOT Kult., Agit. és Prop. Oszt./ Bp. 1979. /Táncsics K./ 80-95. p.

Eszmeccsere 1977. március 23-án Fukász György, Ancsel Éva, Hermann István, Tóth Dezső, Vitányi Iván részvételével.

Az esztétikai nevelésről. /Szerk. Foszler György/ Bp. 1980. Kossuth K. 367, /3/ p. /Vélemények - Viták/ - Bibl. 353-368. p.

FARKAS Endre: Erkölcs, érték, nevelés. Bp. 1980. Tankönyvkiadó, 170. p. - Bibl.: 167-170. p.

- FODOR Gábor: Közvélemény és értékorientáció. = Társadalomtudományi Közlemények, 1974. 3-4. sz. 93-105. p.
- FUKÁSZ György: Érték és társadalom. = Világosság, 1976. 3. sz. 145-150. p.
- FUKÁSZ György: A munka esztétikája. /Bp/ 1980. Kossuth K. 329. /3/ p. /Esztétikai Kiskönyvtár/
- FUKÁSZ György: Munka, technika, kultúra. Bp. /1972/, Magvető K. 610 p. /Elvek és Utak/
- GUTTER József: Kultúra és érték. = Életünk, 1975. 6. sz. 543-546. p.
- GYERTYÁN Ervin: Értékrend és kritika. = Valóság, 1978. 7. sz. 66-79. p.
- HALÁSZ László - NAGY Attila: Szemléletmódunk és izlésünk alakíthatósága. = Pedagógiai Szemle, 1979. 5. sz. 432-440 p.
- HANKISS Ágnes - LÁSZLÓ János: Rokonszenvi struktúra és értékorientáció összefüggéseinek vizsgálata egyetemi csoportokban. = Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon. Szerk. Hunyady György, Pataki Ferenc, Váriné Szilágyi Ibolya. Bp. 1976, Akadémiai Kiadó, 241-250 p.
- HANKISS Elemér: Érték és társadalom. Tanulmányok az értékpszichológia köréből. Bp. /1977/, Magvető. 392 pl. 1 t. /Elvek és Utak/
- HANKISS Elemér: Értékpszichológiai kísérlet. /Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről/ Bp. /1976/, NPI. 142 p.

- HANKISS Elemér: Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. = Valóság, 1974. 1. sz. 25-36. p.
- HANKISS Elemér - MANCHIN Győző: Szempontok az élet "minőségének" szociológiai vizsgálatához. = Valóság, 1976. 6.sz. 20-34. p.
- HANKISS Elemér: Társadalmi értékek - társadalmi magatartás. = Életmódkutatás a szocialista országokban. /Szerk. Szántó Miklós/ Bp. 1978, Kossuth K. 158-192. p.
- HANKISS Elemér: Változások a társadalom értéktudatában. = Kultúra és Közösség, 1974. 4. sz. 19-31. p.
- HELLER Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmélethez. I-II. = Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5. sz. 759-790. p. 6. sz. 1043-1078. p.
- HERMANN István: Fogyasztói társadalom és értékpusztulás. = Világosság, 1973. 4. sz. 206-213. p.
- HERMANN István: A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra - szocialista kultúra. Bp. 1974. Kossuth K. 408. p.
- HORUCZI László: A család és az egyén viszonyának néhány etikai problémája. = Acta Universitatis de Attila József nominatae. Sectio Philosophica. 1972. Filozófia. /Tom/ 13. Szeged, 1972. 27-45. p.
- HUSZÁR Tibor: Az ösztönzés szocialista rendszere és az erkölcsi értékek. = Társadalmi Szemle, 1974. 6. sz. 44-52. p.
- IVIN, A.: Értékitételek és normák. = Eszmény, erkölcs, etika. /Összeáll. A. Tyitarenko - Farkas Endre. Ford. Józsa Péter, Lovász Anna, Lukács Péter/ Bp. 1976. Kossuth K. 144-159. p.

Izlés és kultúra. Tanulmánygyűjtemény. /Szerk. Szerdahelyi István/ Bp. 1974. Kossuth K. 489. p.

JIMÉNEZ, Marcela - TAGLIAFERRO, Gloria: A munkával kapcsolatos értékrendszer. = Szociológia, 1977. 3. sz. 421-424. p.

Beszámoló az 1976 novemberében Jablonában /Lengyelország/ megtartott nemzetközi konferenciáról

JÓZSA Péter: Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. = Kultúra és Közösség, 1976. 4. sz. 5-19. p.

JÓZSA Péter: Vizsgálatok a művészi értékek befogadásáról. = Művelődés és szocializmus. /Összeállítás a TIT Szegedi Művelődéstudományi Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból./ Szeged, 1972. 163-187. p.

KAPITÁNY Ágnes - KAPITÁNY Gábor: Rendetlen értékek - értéktelen rendek, avagy: útelágazásnál, táblák nélkül... = Mozgó Világ, 1978. 2. sz. 46-50. p.

A személyiséget korlátozó hagyományos értékek szerepe a szocialista társadalomban

KAPOSI Márton: A szükséglet, az érdek és az érték összefüggéseinek néhány problémája. = Tanulmányok... 1975. Kiad. az MSZMP Békés M. Biz. Okt. Ig. /Békéscsaba/, 1975. 115-126. p.

KÁRPÁTI Sándor: Gondolatok a szocialista emberi értékekről. = Munka, 1977. 3. sz. 4-5. p.

KENYERES Zoltán: Irodalom és értékorientáció. Programvázlat. = Literatura, 1975. 2. sz. 88-93. p.

- KISS Sándor: A szocialista erkölcsi értékek. = /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Ser. Marxistica-Leninistica/. - Acta Marxistica-Leninistica. 22. Filozófiai Tanulmányok. 1976. 49-62. p.
- KOLIN Péter: Kultúrális invariánsok - gondolatok az érték genézisééről. = Kultúra és közösség, 1977. 1. sz. 34-49. p.
- KOMLÓSI Ákos: Értékkorientációs vizsgálatok 14 éves gyermekeknél. = Baranyai Művelődés, 1977. 1. sz. 31-34. p.
- KOMLÓSI Sándor: Értékek, értékelések a mai szülők tudatában. = Az iskola és közvetlen környezete szocializáló hatásrendszere. Tanulmányok. Szerk. Komlósi Sándor. /Kiad. a Pécsi Tanárképző Főisk./ Pécs, 1977. 233-287. p. - Bibl.: 284-287. p.
- KONCZ János: A szocialista életmód és a művelődés kapcsolatának néhány kérdése. = Művelődés - pszichológia. /Összeállítás a TIT Szegedi 6. Művelődéstudományi Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból. Kiad. a TIT Csongrád m. Szervezete./ Szeged, 1977. 58-79. p.
- KORMOS Sándor: Szocialista demokrácia és műveltség. = Kultúra és Község, 1977. 3. sz. 5-15. p.
- KOTLOWSKI, Karol: Értékelmélet és neveléstudomány. = Embereszmények a pedagógiában. /Ford.: Csöregh László. Szerk.: Illés Lajosné/ Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 57-126. p. /A Pedagógia Időszervi Kérdései Külföldön/
- KÖPECZI Béla: Életmód és tudat. = Társadalmi Szemle, 1976. 4. sz. 76-83. sz.
- KÖPECZI Béla: Kultúra, értékrend, életmód. = Béke és Szocializmus, 1978. 8. sz. 108-115. p.

A kultúra fogalmáról. /Szerk.: Szerdahelyi István/ Bp. 1980.
Kossuth K. 438. p. /Vélemények - Viták/ - Bibl.: 433-
439. p.

LÁSZLÓ-BENCSIK Sándor: A munkásközösségek művelődése. = Nap-
jaink, 1974. 9. sz. 2-3. p.

Részletek a tokaji írótáborban tartott előadásból.

LOSONCZI Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az érté-
kekben. Bp. 1977. Gondolat, 795. p. /Társadalomtudomá-
nyi Könyvtár/ - Bibl.: 759-768. p.

LOSONCZI Ágnes: Az életmódot szervező szükségletek és magyará-
zó értékek szerepéről. = Szociológia, 1974. 3. sz. 365-
386. p.

LŐKÖS Zoltánné: Szocialista tudatosság - szocialista kultúra.
= Pártélet, 1976. 7. sz. 49-53. p.

MAGYAR Fruzsina /összeáll./: Érték, érdek, mobilitás. = Kri-
tika, 1976. 7. sz. 9-10. p.

A Rádió "Én és a társadalom" c. sorozatának rövidített
változata

MARÓTI Andor: A kultúra új értelmezése a marxista művelődés-
elméletben. = Népművelés, 1978. 7. sz. 14-16. p.

MARX György: Tudomány és műveltség. = Magyar Tudomány, 1974.
6. sz. 358-365. p.

Megismerés és érték a tudomány és technika korában. = A 15.
Filozófiai Világkongresszus előadásai. 2. rész /Kollok-
viumok/. /Vál., szerk.: Hársing László/ /Kiad.az/ Okt.
Min. Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. Bp. 1975. /71/-
120. p. /A Filozófia Időszerű Kérdései. 19./

Drobnýckij, O.G.: Tudomány és értékek: a probléma helyzete és újrafogalmazása. - Mamcsur, Je.A.: Értéktényezők a tudományos megismerésben. - Motrosilova, N.V.: A tudós értékorientációi és a tudomány társadalmi funkciója. - Trenn, Th. J.: Technológia és emberi értékek: az értékelvek közötti feszültség.

MURÁNYI Mihály: Az értékorientációk fejlesztése. Bp. 1974. Tankönyvkiadó. 118. p. /Pszichológia - Nevelőknek/ - Bibl.: 114-115.

NAGY Mária: Mit érnek az értékek? Egy iskolai érték-attitűd vizsgálat tapasztalatai. = Világosság, 1969. 4. sz. 240-248. p.

ÓVÁRI Miklós: Művelődéspolitikai feladataink a XII. kongresszus után. = Társadalmi Szemle, 1980. 8-9. sz. 3-14. p. - ua. = Látóhatár, 1980. november, 175-196. p.

PATAKI Ferenc: Érték, norma, viselkedés. Normatív viselkedésszabályozás a társadalmi kiscsoportokban. = Világosság, 1978. 5. sz. 272-276. p.

PATAKI Ferenc: A társadalmi "nagycsoportok" értékorientációi. = Valóság, 1972. 7. sz. 26-39. p. - Bibl.: 38-39. p.

POPOVA, I.M.: Az "érték" kategóriája és módszertani jelentősége a szociológiában. = Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Sectio Philosophica. Filozófia. /Tom/ 20. Szetted, 1977. 13-20. p.

POPPER Péter: A családi értékrend. = Élet és Tudomány, 1972. 4. sz. 162-165. p.

POZSGAY Imre: Demokrácia és kultúra. /Bp./ 1980. Kossuth K. 419. /3/ p.

RAFFAI Sarolta: Életünk morális minősége. = Forrás, 1974. 1.sz. 74-79.p.

RÁTKAI Ferenc: Művészetpolitikánk időszerű kérdései. = Párt-élet, 1978. 6. sz. 36-41. p.

ROZSNYAI Ervin: A társadalmi tevékenység tudati szabályozása - érdek, érték, eszmény, világnézet. = Tájékoztató: Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus, 1980. 5. sz. 50-62. p.

SAS Judit, H.: Életmód és család. = Társadalmi Szemle, 1973. 6. sz. 49-61. p.

SISKIN, A. - SVARCHMAN, K.: A huszadik század és az emberiség morális értékei. = Eszmény, erkölcs, etika. /Összeáll. A. Nyitarenko - Farkas Endre. Ford.: Józsa Péter, Lovász Anna, Lukács Péter/ Bp. 1976. Kossuth K. 163-175.p.

SZABÓ Márton: A munka mint erkölcsi érték. = Tanulmányok az etikai kutatás és oktatás köréből. /Szerk.: Hajdú Péter/ /Kiad. az/ Okt. Min. Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. Bp. 1977. 167-190. p. /A Filozófia Időszerű Kérdései. 28./

SZÁNTÓ Miklós: Az értékkutatások időszerűsége. = Magyar Nemzet, 1980. nov. 23. 9. p.

SZÁNTÓ Miklós: Gondolatok a szocialista életmódról. = Magyar Filozófiai Szemle, 1977. 5. sz. 530-537. p.

SZEBENYI Péterné: Gimnazisták életideálja. Bp. 1975. Akadémiai K. 91 p. /Neveléstudomány és Társadalmi Gyakorlat 5./

SZEBENYI Péterné: A morális tudatosság és értékrendszer problémái. Bp. 1976. Akadémiai K. 290. /2/ p. - Bibl. 286-291. p.

SZECSKÓ Tamás: Értékek a társadalom napirendjén. Jegyzetek a tömegkommunikáció lehetőségeiről. = Társadalmi Szemle, 1979. 9. sz. 48-57. p.

SZERDAHELYI István: Az érték-vita. -: A magyar esztétika története. /1945-1975/ /Bp/ 1976. Kossuth K. 258-273. p. Lábjegyzetei a téma 1965 óta megjelent irodalmát adják

SZERDAHELYI István: Fejlődés és értékhierarchia az irodalomban. = Literatura, 1978. 3-4. sz. 143-156. p.

SZERDAHELYI István: A magyar kultúra- és művészetelmélet néhány időszaki kérdése. = Társadalmi Szemle, 1978. 2. sz. 80-88. p.

SZERDAHELYI István: A mindennapi élet esztétikája. /Bp/ 1974. Kossuth K. 293. p. /Esztétikai Kiskönyvtár/

SZILÁGYI Imre: A megtalált "értékek" nyomán. Az erkölcs szocialista valóságának kialakulásáról. = Valóság, 1975. 1. sz. 9-16. p.

SZILÁGYI Imre: Az "örök" értékek nyomában. Nicolai Hermann értéketikájának kritikájához. Bp. 1975. Gondolat K. 405. p.

Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. /Vál., szerk.: Ács Ferencné/ /Bp/ 1980. Kossuth K. 1171. /4/ p.

SZTOLOVICS, Leonid/ N/aumovics/: Az esztétikai érték természete. /Bp/ 1977. Kossuth K. 281 p. /Esztétikai Kiskönyvtár/

Tanulmányok az életmódról. /Vál., szerk.: Szántó Miklós/. Bp. 1980. Gondolat K. 285 p.

Tanulmányok az értékelmélet köréből. /Szerk.: Szabó P. Imre/ /Kiad. az Okt. Min. Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. /Bp/

1980. 191 p. /A Filozófia Időszerű Kérdései. 41./

Karácsonyi Péter: Az eltűnt értékek nyomában. - Révész Mihály: megjegyzések a fenomenológiai értékelmélethez.
- Besenyi Sándor: Az érték helye, szerepe a társadalmi reprodukció szabályozásában. - Szilágyi László: Érték-kategória - ökonómiai érték - értékrend.

TÓTH Balázsne: Az erkölcsi értékek mai problémái. = Tanulmányok az etikai kutatás és oktatás köréből. /Szerk. Hajdú Péter/ /Kiad. az/ Okt. Min. Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. /Bp/ 1977. 153-165. p. /A Filozófia Időszerű Kérdései. 28./

TÓTH Ferenc: Igazi alkotás, igazi érték. /Gondolatok a nemzeti kultúránk értékeivel való "gazdálkodásról"/. = Kritika, 1980. 9. sz. 22-23. p.

TUBA Imre: Magyar egyetemi hallgatók viszonya a szocialista értékekhez. = Tájékoztató: Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus, 1978. 2.sz. 71-88.p.

TÜTŐ László: A szocialista értékrend fejlődéséről. = Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz. 48-59. p.

VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: Az értékek tudatától az értékek megvalósításáig. Az értékorientáció szociálpszichológiai vizsgálata. = Világosság, 1978. 10. 593-599. p.

VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: Értékrendszerek, értékorientációk. A filozófia és a szociológia kérdései a pszichológiában. = Világosság, 1978. 7. sz. 401-407. p.

VARRÓ Rózsa, H.: Szellemi érték - művészet - iparművészet. = Tájékoztató: Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus, 1976. 1. sz. 66-88. p.

- VÉSZI Béla: Érték - politika - demokrácia. = Népszabadság, 1977. április 23. 4-5. p.
- VILMOS József: A társadalmi munkamegosztás és az érték kategóriák. = Világosság, 1974. 4. sz. 224-231. p.
- VITÁNYI Iván: Gondolatok az értékek rendszeréről. = Világosság, 1976. 3. sz. 137-144. p.
- VITÁNYI Iván: Az ismeretek igazságértékének rendszere. = Kultúra és Közösség, 1976. 3. sz. 5-17. p.
- VITÁNYI Iván: Művészet - érték - realizmus. Kisérletek az esztétikum, az esztétikai érték, a realizmus és a művészet-szociológia egységes értelmezésére. I-II. = Valóság, 1978. 3. sz. 42-60. p., 4. sz. 58-74. p.
- VITÁNYI Iván: A szocialista művelődés elméletéhez. = Kultúra és közösség, 1974. 1. sz. 14-32. p.
- VOIGT Vilmos: Érték - stílus - kultúra. = Hid, 1978. 9. sz. 1039-1046. p.
- VONSIK Gyula: A művelődésszükséglet. = Művelődés - pszichológia. /Összeállítás a TIT Szegedi 6. Művelődésselméleti Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból. Kiad. a TIT Csongrád m. Szervezete/ Szeged, 1977. 9-57. p.
- ZAUNER Éva, Gáspárné: Mondásválasztás. Pedagógiai-pszichológiai módszer a személyiség értékrendszerének megismerésére. Bp. 1978. Akadémiai K. 212 p. - Bibl.: 207/213/ p.
- ZOLTAI Dénes: Művészeti értékjegyeinkről. Realizmus, pártosság, népiesség az újabb kutatások fényében. = Társadalmi Szemle, 1978. 12. sz. 45-54. p.

ZRINSZKY László: Eszmény és érték. /Egy nevelésfilozófiai
probléma elágazásai/ = Tanulmányok a neveléstudomány
köréből. 1971. /Szerk.: Kiss Árpád, Nagy Sándor stb./
Bp. 1972. Akadémiai K. 99-117. p.

A 98804

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the general principles of the theory of the structure of the human brain. It is shown that the brain is a complex system of interconnected parts, each of which has its own function. The author discusses the role of the different parts of the brain in the process of thinking and the way in which they are connected together.

2. The second part of the paper is devoted to a discussion of the role of the brain in the process of learning. It is shown that the brain is a plastic organ, capable of changing its structure and function in response to the environment. The author discusses the way in which the brain adapts to new situations and the way in which it stores and retrieves information.

3. The third part of the paper is devoted to a discussion of the role of the brain in the process of memory. It is shown that the brain is a complex system of interconnected parts, each of which has its own function. The author discusses the role of the different parts of the brain in the process of memory and the way in which they are connected together.

4. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of the role of the brain in the process of emotion. It is shown that the brain is a complex system of interconnected parts, each of which has its own function. The author discusses the role of the different parts of the brain in the process of emotion and the way in which they are connected together.

5. The fifth part of the paper is devoted to a discussion of the role of the brain in the process of behavior. It is shown that the brain is a complex system of interconnected parts, each of which has its own function. The author discusses the role of the different parts of the brain in the process of behavior and the way in which they are connected together.

5493/1.

6

